

ПАСЯДЖЭННІ
МІЖНАРОДНЫХ
КРУГЛЫХ СТАЛОЎ

KAMUNI.org

БЕЛАРУСКА-ЛАТЫШСКІЯ ГІСТАРЫЧНА-КУЛЬТУРНЫЯ ЎЗАЕМАДАЧЫНЕННІ

Ілга Апіня (Рыга)

На берагах Даўгавы – Дзвіны: Латышска-беларускія ўзаемасувязі

Гісторыя беларусаў у Латвіі мае шматвяковыя карані. Ні з адным з народаў, што жывуць цяпер на тэрыторыі сучаснай Латвіі, латышоў не лучаць такія даунія повязі, як з беларусамі. У гэтых народаў быў адзіны агульны велізарны арэал, дзе пачынаўся іх этнагенез. Пра гэта кажуць дадзеныя археалогіі, антрапалогіі, лінгвістыкі, канцэнцыя балцкага субстрату ў беларускім этнасе, які адрознівае яго ад іншых усходніх славян.

Агульным для абодвух народаў быў водны шлях да Балтыйскага мора, адна лёсавызначальная рака Даўгава-Дзвіна. Адсюль і духоўная блізкасць латышоў Латгаліі і беларусаў, якая адбілася ў дахрысціянскай міфалогіі і фальклоры.

У апошнія стагоддзі латышы і беларусы Латгаліі мелі прыкладна аднолькавы сацыяльны стан: яны былі пераважна сялянамі, цярпелі ад сацыяльнага прыгнёту з боку польскіх паноў. Небяспека апалаічвання або русіфікацыі пагражала і латышам, і беларусам. У гарадах Латгаліі (як, зразты, і Беларусі) гэтыя народы вельмі доўга амаль не былі прадстаўленыя: там жылі гебраі, палякі, рускія.

Этнакультурнае асяроддзе ўсходній часткі Латвіі — Латгаліі, стракаты этнічны склад і наяўнасць некалькіх канфесій наклалі адметны адбітак на са- масвядомасць і ўзаемастасункі прадстаўнікоў усіх этнічных груповак гэтага рэгіёна, які месціцца на стыку балцкага і славянскага арэалаў. Тут адбывалася ўзаемная асіміляцыя па ўсіх напрамках, ход якой часта вызначалі не этнічныя прыхільнасці, а гістарычныя перыпетыі, адміністрацыйны ўціск, канфесійная прыналежнасць.

Аб поспехах культурна-асветнай дзейнасці беларусаў у Латвійскай Рэспубліцы 20–30-х гадоў красамоўна сведчаць наступныя факты. Раней на тэрыторыі Латгаліі (да 1917 г. яна ўваходзіла ў склад Віцебскай губерні), як і ў самой Беларусі, беларускіх школ не было. У Латвіі яны пачалі ўтварацца з 1921 г. (у

лепшыя гады іх было каля 40). Да таго ж функцыяналі дзве беларускія гімназіі — у Даўгаўпілсе (Дзвінску) і Лудзе. Пэўны час дзейнічалі таксама двухгадовыя настаўніцкія курсы.

Беларуская інтэлігенцыя здолела стварыць шэраг культурна-асветных, грамадскіх і нават гаспадарчых (кааператывы) структур, якія актывізавалі беларускае насельніцтва Латгаліі. Першай з іх была суполка “Бацькаўшчына” ў Даўгаўпілсе, створаная ў 1921 г. настаўнікам Янам Харлапам пры падрымцы Яна Райніса. Менавіта гэтая суполка пачала згуртоўваць беларускую інтэлігенцыю, наладзіла працу першых школ. Потым функцыяналі іншыя таварысты: “Беларуская хата”, “Рунь”, “Араты”, таварысты беларускай моладзі. Дзейнічалі беларускія бібліятэкі, дзіцячыя садкі пры школах, беларускія выдавецтвы. Выходзілі кнігі К.Езавітава і іншых аўтараў, газета “Голос беларуса”, часопісы “Беларускае жыццё”, “Школа і жыццё”. Часопіс “Беларуская школа ў Латвіі”, які на працягу некалькіх гадоў (1926–1933) рэдагаваў К.Езавітав, можна назваць хронікай жыцця латвійскіх беларусаў тых дзесяцігоддзяў.

У драматычных гуртках пры летніх курсах беларускіх настаўнікаў узгадаваліся свае акцёры і рэжысёры. У 1928 г. дзейнічалі ўжо два беларускія тэатры — у Рызе і Даўгаўпілсе. Беларускаму народнаму тэатру ў Рызе дапамагалі дзяржаўныя ўстановы Латвійскай Рэспублікі, Культурны Фонд, рускі тэатр і гебрайскі Рабочы тэатр. Да 1932 г. у рэпертуары тэатра было 10 пастановак — у асноўным класіка. Адначасова ішлі п'есы Янкі Купалы, Марка Твэна і Рудольфа Блаўмана. Даўгаўпілскі тэатр арыентаваўся на музычныя пастаноўкі этнографічнага плана. Яркай падзеяй у жыцці беларусаў Латвіі былі дні беларускай культуры ў Латгаліі ў 1929 г. — у аддаленіі ад цэнтраў воласці і вёскі Латгаліі, дзе жылі беларусы, прыязджалі лектары (С.Сахараў, К.Езавітав, М.Дзямідаў і інш.), ставіліся п'есы, гучалі беларускія песні і вершы. Мяркуючы па водгуках у друку, у школах збіраліся па 100–300 зацікаўленых гледачоў. Несумненным вынікам культурна-асветніцкай працы было павышэнне пісьменнасці беларускіх сялян. Паводле звестак К.Езавітава і М.Скуеніка на початку 20-х гадоў сярод беларусаў было шмат не-пісьменных. Школы на роднай мове дапамагалі культурнаму росту: у 1935 г. пісьменных беларусаў было 55 працэнтаў (сярод рускіх — 50 працэнтаў), а пісьменных мужчын-беларусаў нават 67 працэнтаў.

Узлёт беларускай культуры ў Латвіі ў гады Латвійскай Рэспублікі можа падацца цудам — чымсьці нечаканым і цяжка вытлумачальным. Адкуль узяліся беларускія нацыянальныя слы для такога рыўка — без закладзеных раней традыцый, гатовай інфраструктуры, без ўйных перадумоў? Багатае культурнае жыццё такіх нацыянальных меншасцей Латвіі, як немцы, палякі, гебраі, рускія, тлумачыцца іх гісторыяй. А беларусы, абсалютную большасць якіх (82 працэнты — па некаторых падліках) складалі бедныя латгальскія сяляне? І ўсё ж парадокса тут няма.

У другой палове XIX ст. пачаўся няспынны працэс нацыянальна-культурнага абуджэння беларусаў (як і іншых прыгнечаных, непаўнапраўных наўараў Усходняй Еўропы — балгараў, украінцаў, латышоў, эстонцаў і г.д.). Барацьба беларусаў за нацыянальную незалежнасць у 1917—1919 гг., а таксама своеасаблівы зігзаг у гісторыі савецкай нацыянальнай палітыкі ў 20-х гадах (“беларусізацыя”) стымулявалі развіццё нацыянальнай інтэлігенцыі. Гэты працэс не мог не паўплываць і на беларусаў, што жылі па-за самай Беларуссю.

Палітычны ўмовы і маральны клімат у Латвійскай Рэспубліцы да перавароту К.Ульманіса ў 1934 г. спрыялі ўздыму культуры нацыянальных меншасцей Латвіі, якія складалі чвэрць яе насельніцтва, а ў Латгаліі — нават палову. У парламенцкай дэмакратычнай дзяржаве былі прынятыы вельмі ліберальныя законы аб грамадзянстве, аб нацыянальных школах. Напрыклад, закон аб нацыянальных школах, прынятый 8 снежня 1919 г. Народным Саветам, абвяшчаяў, што ў Латвіі пры падтрымцы дзяржавы будзе створана столькі і такіх нацыянальных школ, колькі спатрэбіца нацыянальным меншасцям.

Усе беларусы Латвіі (96,8 працэнта) былі грамадзянамі і мелі палітычныя права. Праўда, іх палітычная актыўнасць была нізкай (як, зрешты, і ў рускіх, большасць якіх таксама складалі сяляне Латгаліі). Яны не маглі разлічваць на сваю фракцыю ў Сейме (як гебраі і немцы), не маглі разлічваць і на падтрымку іншых нацыянальных партый. Прадстаўнікі рускай і польскай фракцый у Сейме выступалі супраць стварэння беларускіх школ у Латвіі, затое паслядоўна абаранялі іх інтарэсы дэпутаты — сацыял-дэмакраты, у асаблівасці Ян Райніс. Працэс супраць беларускіх настаўнікаў у 1924—1925 гг. (абвінавачванне групы настаўнікаў у дзяржаўнай здрадзе, надалей цалкам знятае) не адлюстроўваў, аднак, агульны атмасферы ў краіне, ён відавочна быў зламыснай інтыгігі правых сіл. Усё ж гэта была маральная траўма і ўдар па беларускіх культурных пачынаннях. Пасля працэсу стала змяншацца колькасць беларускіх школ. Калі казаць пра галоўны накірунак перыяду, то гэта была рэальная дзеючая мадэль культурна-нацыянальнай аўтаноміі, якая забяспечвала дзяржаўныя субсіды, падтрымку мясцовых уладаў і стымулявала ініцыятыву нацыянальнай інтэлігенцыі.

Адносна спрыяльнае стаўленне да нацыянальнай культуры ў Савецкай Беларусі 20-х гадоў адбівалася на старонках беларускага друку Латвіі ў выглядзе нейтральнай інфармацыі аб тэатральным жыцці Мінска, навінках літаратуры, навуковага жыцця — без палітычнага падтэксту, але з несумненным гонарам за поспехі беларускай культуры. Адзначым, што і латышы ў Беларусі (каля 15 тысяч) да 1937 г. мелі свае нацыянальныя школы ў месцах кампактнага пражывання, сваё нацыянальна-культурнае жыццё.

Сітуацыю рэзка змянілі падзеі сусветнага маштабу, якія папярэднічалі Другой сусветнай вайне: умацаванне таталітарных сістэм (гітлерызму ў Нямеччыне і сталінізму ў СССР), узмацненне жорсткасці палітычных рэжымаў амаль ва ўсіх еўрапейскіх краінах, у тым ліку і ў Латвіі пасля 1934 г.

Нарэшце, найважнейшая прычына, якая тлумачыць уздым беларускага нацыянальнага жыцця ў Латвії, — цэлая плеяда зацікаўленых, энергічных, інтэлігентных людзей. Цэнтральная постацю быў Настаўнік, беларускі настаўнік — ён жа і стваральнік хораў, драматычных гурткоў, часопісаў, аўтар артыкулаў і кніг. Ужо ў 1921 г. на самых першых курсах беларускіх настаўнікаў вучыліся 73 чалавекі. А ўвесень пачалі дзеяніцаць 16 беларускіх школ.

Спачатку перашкодай для атрымання вышэйшай адукацыі ў Латвіі магло быць слабае веданне дзяржаўнай мовы. У Празе і Вільні былі заснаваны стыпендыі для беларускай моладзі. Тыя, хто атрымаў там вышэйшую адукацыю, вярталіся назад у Латгалію. У кожным з культурных таварыстваў было 150–200 актыўісташаў. У шэрагах беларускай інтэлігенцыі былі прафесійныя мастакі, паэты (аб'яднанне беларускіх паэтаў налічвала каля 20 беларускіх літаратараў).

Відавочна, што такія яркія постаці нацыянальнага адраджэння, як Сяргей Сахараў, Кастусь Езавітаў, Мікола Дзямідаў ды інш., не былі адзіночкамі, што ў іх было шмат аднадумцаў і паплечнікаў.

23 красавіка 1994 г. у Рызе, у сядзібе Асацыяцыі нацыянальна-культурных таварыстваў Латвіі (АНКТЛ) адзначаліся адначасова юбілей Сяргея Сахарава і пяцігоддзе стварэння культуры-асветнага таварыства беларусаў Латвіі “Світанак”. Апошняя пяць гадоў былі пазначаны не толькі аднаўленнем незалежнай Латвійскай дзяржавы і нацыянальным адраджэннем латышоў, але і адраджэннем нацыянальных меншасцей у краіне, асабліва тых, якія, як беларусы, маюць гісторычныя карані ў Латвії. Беларускай інтэлігенцыі — ядру таварыства “Світанак”, даводзіцца пераадольваць немалыя перашкоды: недасканаласць заканадаўства, а таксама нацыянальны ніглізм у свядомасці многіх беларусаў — жыхароў Латвіі.

І ўсё ж перспектывы беларускай супольнасці Латвіі ўяўляюцца светлымі, калі ўлічыць, што яна мае свае карані ў Латгаліі, энклаве, дзе можна наладзіць сваё культурнае жыццё. Беларуская інтэлігенцыя, актыўісты суполак “Світанак” і “Прамень” працуюць дзеля таго, каб беларусы Латвіі здолелі здабыць сваё нацыянальнае абличча. Досвед 20-х гадоў, досвед беларускага адраджэння ў Латвійскай Рэспубліцы можа дапамагчы ў галоўным: нацыянальным выхаванні дзяцей і падлёткаў, абуджэнні нацыянальнай самасвядомасці.

Інга Ключановіч (Мінск)

Райніс і Купала: Адзінства тэм і матываў

Ян Райніс і Янка Купала — паэты сапраўды народныя. Стаяць яны сёння ў сусветнай мастацкай літаратуры нібы магутныя вежы-волаты, стаяць побач, як роўныя.

Што ж збліжае, родніць іх — паэта латышскага і паэта беларускага?! Жыццёвая шляхі, лёсы ці сыноўняя любоў да родных краёў?! Шчырасць і паэтычны лірызм ці смутак, журба?! Неўтаймаванасць у барацьбе за лепшую на-

родную долю ці рамантычна ўзнёсласць, без якой, бадай, наогул не можа здзейсніцца паэзія?!

Забягаючы некалькі наперад, можна сказаць: пры ўсёй рознасці абодва яны, Райніс і Купала, увайшлі ў свае літаратуры як вешчуны лепшай, светлай долі працоўнага люду. Агульнасць і сугучнасць іх творчасці — у радках іх шматлікіх твораў, напісаных у цяжкія гады жыцця беларускага і латышскага народаў.

Менавіта грамадска-гістарычныя абставіны, якія склаліся ў перыяд уздыму рэвалюцыйных сіл у Расіі і якія прывялі да першай рускай рэвалюцыі 1905—1907 гг., сталі тымі найбольш моцнымі і надзейнымі рухаочымі сіламі, якія прыдалі лірыцы Райніса і Купалы, паэтай рознага жыццёвага і літаратурнага вопыту, не толькі паскоранасць у ідэйна-эстэтычным развіцці, але і адзінства тэм, матываў і жанравых формаў.

Сталасць думкі і рэвалюцыйна-публіцыстычны пафас ранніх твораў Райніса тлумачаща яго абвостраным бачаннем жыцця ў шматмоўных родных мясцінах, дзе спрадвеку сыходзіліся этнічныя межы латышоў, літоўцаў і беларусаў. Сацыяльная няроўнасць латышоў, якую штодня бачыў малады Райніс, весткі аб “таямнічых падпалах” баронскіх маёнткаў і бунтарскіх выступленнях зняважаных і занявленых сялян — усё гэта наклала свой адбітак на ідэйнае станаўленне паэта. І калі гімназічныя гады далі яму толькі першы штуршок для разумення сэнсу жыцця, для вызначэння свайго месца ў ім, то гады вучобы ў Пецярбургскім універсітэце паставілі дапытлівага Яна Пліекшана (Райніса) у рад бескампрамісных барацьбітой.

Крыштальна чистая натура Райніса, якая з маладых гадоў увабрала ў сябе ўсё шматгалоссе роднага краю, зведала ўсю горыч ад царскай ссылкі на Пскоўшчыну і Вятчыну, успрыняла народны рух як гістарычна і сацыяльна абумоўленая імкненне народа да свабоды і шчасця.

У першым зборніку вершаў “Далёкія водгукі сіняга вечара”, напісаным Райнісам напярэдадні рэвалюцыі 1905 г. у далёкім гарадку Слабодскім на Вятчыне, паэт перадаў не толькі асабістую расчараўванасць жыццём (“Глыбокай зімою”, “Песня дзяўчыны”, “На парозе вечнасці”), але і сацыяльна-рэвалюцыйныя імкненні свайго лірычнага героя (“Блудны сын”):

Холодный вечер, ветер, ливень злой...
Босой, в отрепьях, он идет с клюкою.
Вы скажете, — то блудный сын домой
К отцу вернулся, сломанный судьбою?

Но разве вы не видите, что взгляд
Его сияет гордо, что, как пламя,
Его лохмотья пурпуром горят?¹

(Пераклад В.Бугаевскага)

¹ Райніс Я. Избранная лирика. Рига, 1948. С. 6. Далей спасылкі на старонкі гэтага выдання даюцца ў дужках у тэксле.

Сапраўднай сімфоніяй, “вясенняй песняй” рэвалюцыйнага латышскага пралетарыята ў самы разгар падзея 1905 г. з’явіўся зборнік Райніса “Пасевы буры”. Як “блізкія водгукі” новага, як магутны звон — заклік да рашучага дзеяння гучыць у ім верш “Стань цвёрдай, думка”:

Стань твердой, мысль!
Стань зычным, слово!
Стань наковальней, мысль!
Стань колоколом, слово! (С. 43)

(Пераклад В.Брусаўа)

Ні спад рэвалюцыйнай хвалі і перыяд сталыпінскай рэакцыі, што наступіў услед за ім, ні цяжкія ўмовы вымушанай эміграцыі не змаглі пазбавіць Райніса нязломнай веры ў перамогу народа. Як і ў зборніку “Новая сіла”, напісаным ужо ў перыяд эміграцыі, у “Ціхай кнізе” зноў дамінуе той жа райнісаўскі аптымізм, нязгасная вера ў чалавека працы. Дагэтуль уласцівия творам Райніса лозунгавасць, некаторая адназначнасць публіцыстычна-прапагандысцкага закліку насычаюцца ў яго вершах рэвалюцыйнай філасофіяй барацьбы, рэалістычнасцю паэтычных вобразаў, унутраным дынамізмам лірычнага пісьма.

Як “песня гневу, помсты і надзеі”, а не адчаю і смерці, як сапраўды жывы арганізм паўстаюць у пралетарскай лірыцы латышскага палітычнага выгнанніка эпоха і пачуцці людзей. І таму нядзіўна, што сваё найпершае прызначэнне Райніс бачыў у служэнні працоўнаму класу. У вершы “Клас асноўны, табе!”, якім адкрываўся зборнік “Канец і пачатак” (1913), ідэя вернасці пралетарыяту гучыць як хвалюючы гімн барацьбе:

Класс основной, тебе
Служить бойцом — где честь найдется выше?
Твой
К Всечеловечеству и солнцу путь прямой. (С. 93)

(Пераклад В.Елізаравай)

У лірыцы Райніса, надзвычай багатай і шматграннай, адлюстраваліся, па трапнаму вызначенню латышскага даследчыка К.Краўліня, “класавая барацьба, вострыя сацыяльныя кантрасты і найтанчэйшыя адценні чалавечых пачуццяў”. Побач з бескампрамісным палітычным лозунгам і драматызмам дзеяння ў ёй сумяшчаюцца, жывуць і вобразы барацьбітоў, і скупыя, але запаміナルныя малюнкі латальскай прыроды. Менавіта з іх і нараджаюцца ў райнісаўскай лірыцы тэмы і матывы сацыяльныя і палітычныя, інтэрнацыянальныя і рэалістычна-гістарычныя — тыя самыя тэмы і матывы, якія прыдавалі ўчора і прыдаюць сёння пазіціі народнага песняра Латвіі агульна-чалавече гучанне.

Пры ўсёй рознасці жыццёвых лёсаў, вобразна-стылявых і жанравых адзнак шматлікія творы Райніса сугучныя паэтычным радкам Янкі Купалы — ад яго самых першых вершаў (“Мужык”, “Касцу”) да вершаў і паэм, напісаных у паслярэвалюцыйныя гады.

Купала, як і Райніс, ужо ў ранні перыяд авбострана ўглядадаўся ў навакольнае жыццё. Яго грамадзянскае мысленне сталела з кожным новым вершам. Ён марыў не толькі аб тым, “каб люд песню запеў”, “каб пазнаў, аб чым песня” паэта, але і даволі цвёрда патрабаваў (як і Райніс у “Песні жабракоў”) пэўнага, адкрытага дзеяння (“Што ты спіш...”):

Дык прасніся хутчэй,
Беларускі мужык!
Глянь! Усталі ўсе
Як свет божы вялік!²

Менавіта ў разгар забастовачнага руху ў Беларусі лірыка Купалы набывае асаблівую авбостранасць. Падобна райнісаўскай, яна нясе ў сабе ўзрастающую акрыленасць, палітычную напружанасць. Аўтарскі заклік да “адродкаў Белай Русі” ў вершы “Там” — не што іншае, як прамы заклік да паўстання, каб дапамагчы расейскаму пралетарыяту ў яго барацьбе з царызмам:

До спаць! Паўстаньце грамадою
І йдзіце ім там памагаць,
Паўстаньце крэпасцю такою,
Каб вораг вас не мог зламаць.

Паўстаньце, покуль цар звыродны
Крыві ўсяёй не выссайдзі з вас!
Паўстаньце! Край ваш стогне родны,
Заве збаўляць, як зваў не раз. (С. 86)

Найбольш выразна разуменне паэтам месца простага беларуса ў гісторыі прагучала ў яго вершы “А хто там ідзе?” Як і ў многіх вершах Райніса, тут — тая ж вера ў сілу і моц чалавека-працаўніка, у народную “агромністую грамаду”:

А хто там ідзе, а хто там ідзе
У агромністай такой грамадзе?
— Беларусы...

А чаго ж, чаго захацелась ім,
Пагарджаным век, ім, сляпым, глухім?
— Людзьмі звацца. (С. 257)

² Купала Я. Зб. тв.: У 7 т. Мн., 1972. Т. 1. С. 84. Далей спасылкі на старонкі гэтага выдання даюцца ў дужках у тэксле.

Калі Райніс “ваяўнічую накіраванасць крытычнага рэалізму” спасцігаў больш у гімназічных і універсітэцкіх аўдыторыях, то Купала, звычайны чорнарабочы вінакурні, вандроўнік па памешчыцкіх сядзібах, набіраўся моцы паэтычнага голасу на складаных жыццёвых дарогах. Менавіта непарыўная сувязь з жыццём простага люду, смутак і боль за яго лёс у спалучэнні з любою да роднага краю, яго прыроды, казак і паданняў далі магчымасць Купале ўжо пры напісанні першага верша, у дваццацірохгадовым узросце, узняцца да разумення сацыяльнай няроўнасці беларуса-мужыка. Пазнейшае далучэнне да твораў класікаў рускай, украінскай, польскай літаратур паскорыла яго паэтычнае сталенне. Як сапраўдны пясняр і заступнік народа Купала ўвайшоў у літаратуру ў пераломны гістарычны перыяд. Менавіта гэты час — гады першай рускай рэвалюцыі і разгулу царскай рэакцыі — узімае Купалу-паэта, прыдаючы яго творчасці рэалістычны напрамак.

Само жыццё, самаадукацыя, кнігі сталі для Купалы той невычэрпнай крыніцай, якая потым увесь час жывіла і фармавала яго светапогляд як песняра “горам забітага краю”. Матыў “спачування, аплаквання лёсу бяздольных”, уласцівы ранній купалаўскай лірыцы, саступае пазней месца матыву “рэвалюцыйнага дзеяння з яго новымі маральна-этычнымі крытэрыямі дабра і зла, новымі эстэтычнымі ацэнкамі”³.

Вершы зборніка “Жалейка” (1908), а яшчэ больш — “Гусляра” (1910) і “Шляхам жыцця” (1913) насычаны болем за лёс пакрыўданага чалавека, вобразамі-сімваламі вясны, зямлі, сонца, рамантычнай узніятасцю, прасякнуты рамантыкай барацьбы за свабоду, моцным пратэстам супраць царскай улады. У вершах “Песня і сіла”, “К зорам”, “Наша песня”, “Шчаслівасць”, “Адгукніся, душа!..” пратэст выказаны асабліва рэзка:

Дуньце ж, віхры прывольныя!
Цёмнай не здайцеся сіле,
Вырвіце думкі нявольныя,
Дайце мне сонца і крылле! (С. 241)

Сугучнасць свабодалюбівых матываў Райніса і Купалы праяўляеца ў мностве твораў беларускага паэта. У вершы “І вецер, і сокал, і я...”, па сваёй інтанацыі і эмацыйнальнасці падобным да “Зламаных соснаў” Райніса, гэтая сугучнасць — не толькі ў ідэйна-тэматычнай накіраванасці, але і ў філософска-эстэтычнай думцы аб вартасці і змесце такога паняцця, як “свабода”. Купалаўская “і вецер, і сокал, і я” — сыны “адной долі-жыцця”: у іх — адны думы, адны песні:

³ Навуменка І. Янка Купала: Духоўны воблік героя. Мн., 1967. С. 60.

Разняў вецер крылі свае,
Ляціць, і шуміць, і пяе;
Пяе а свабодзе сваёй,
Пяе а бязволлі людзей.

Як вецер, і я б так ляцеў,
Як вецер, аб тым самым пеў...
Як сокал, і я б мкнуў да гор:
Там сонца, раздолле, прастор. (С. 236–237)

Тая ж сугучнасць свабодалюбівых матываў у творчасці латышскага і беларускага паэтаў бачыцца нам і ў іх эпічна-рамантычных творах. Пэўна, імкненне да шматграннасці ў паказе рэальнага жыцця, жаданне як мага шырэй і глыбей паказаць чалавека з народа, чалавека-барацьбіта, напоўнілі паэзію Райніса і Купалы тымі адценнямі, якія выявілі адзінства іх ідэйна-эстэтычных поглядаў.

П'еса Я.Райніса “Іграў я, танцаваў” — паэтычнае паданне аб змрочных часах гаспадарання на латышскай зямлі нямецкіх баронаў. Гіне з-за чужынца-крывапіўца сялянская дзяўчына Лелдэ — сімвал свабоды латышоў. Гіне і народны музыка Тот, які ўваскрэсіў дзяўчыну. І, здаецца, няма падстаў для трывумфу народных сіл. Тым не менш песня, “аднойчы прапетая” і неўміручая, песня Тота прыдае твору сапраўдны аптымізм, веру ў свято і свабоду.

У рамантычнай паэме Купалы “Курган” — тое ж адкрытае супрацьпастаўленне дадатных і адмоўных персанажаў, з больш выразным, праўда, у адрозненні ад п’есы Райніса, мастацкім выяўленнем аўтарскай задумы. Купалаўскі гусляр-музыка не толькі выиграе пайдынак з князем, але і выносіць сваёй песні-маналогам прысуд дэспатызму.

Фальклорныя вобразы галоўных герояў — Барбы з райнісаўскай п’есы “Вей, ветрык!” і Бандароўны з аднайменнай паэмы Купалы — не толькі ўслыўленне лепшых духоўных якасцей герайні “з народа”, іх прыгажосці, чысціні і высакароднасці, але і ў поўным сэнсе слова паэтызация тых непераможных сіл, якія спрадвеку існуюць у народзе. І ціхая, пакорлівая ў сваім паўсядзённым жыцці “сірацінка, шчасця дачка” Барбара, і простая, “з народных нізоў” Бандароўна — натуры не толькі высакародныя, але і здольныя да самаахвярнасці. Іх пратэст супраць несправядлівасці і няволі выглядае не як адказ на прыватныя праівы жорсткага жыцця, а як рагушчая спроба паўстаць супраць здзекаў над чалавекам, адкрыта выказаць непакорлівасць чалавека свайму лёсу.

Па-рознаму, праўда, выглядае пратэст у кожнай з герайні. Калі гібелль Бандароўны ад рук магната ўзнімае казакаў на барацьбу, паўстанне, то Барба ў Райніса свой пратэст выказвае толькі самагубствам.

Пры ўсім тым агульнасць зместу абодвух твораў — і п’есы Райніса “Вей, ветрык”, і паэмы Купалы “Бандароўна” — бачна добра. Яна — у райнісаўскім аптымізме, веры ў непераможнасць народных сіл і ў купалаўскім рэалізме ў паказе жыцця, барацьбы народа за сваё вызваленне.

Толькі ў 1926 г. на беларускай зямлі, калі латышскі паэт прыехаў на канферэнцыю беларускіх навукоўцаў па правапісу, адбылася першая сустрэча Райніса і Купалы, якая засталася ў іх памяці на доўгія творчыя гады. Язэп Пушча ў сваіх згадках пра Райніса пісаў: “Успамінаеца ўрачысты вечар адкрыцця канферэнцыі. Я не мог адарваць вачэй ад вялікіх чарадзеяў народнага слова, якія ў сваіх творах выявілі думы, спадзянні народаў. У памяці маёй усплываюць радкі з верша Я.Купалы “За ёсё”, — я пра сябе паўтараю іх і думаю ў гэты ўрачысты момант: як яны стасуюцца і да Купалы, і да Райніса. Вось гэтыя радкі:

“Я адплаціў народу,
Чым моц мая магла.
Зваў з путай на свабоду,
Зваў з цемры да святла.”⁴

І, пэўна, не выпадкова, што ў Літаратурным музеі Я.Купалы ў Мінску сярод матэрыялаў, якія адлюстроўваюць творчыя сувязі беларускага народнага паэта, асобнае месца адведзена яго дружбе з Райнісам.

Жыццёвы лёс народаў — латышскага і беларускага — арганічна ўвайшоў у творчасць народных паэтаў Яна Райніса і Інкі Купалы. Песняры рэвалюцыйна-гістарычных падзеяў на пачатку ХХ стагоддзя, яны, пры ўсёй сваёй мастацкай непадобнасці, індывідуальнасці, прыўнеслі ў скарбонку братніх літаратур адзінства тэм і матываў, адзінства ідэйна-гуманістычнага пафасу.

Людміла Маленка (Мінск)

Быт і культура беларусаў Латвii як праблема этнаграфічнага даследавання

Пытанне пра культуру і быт беларусаў Латвii сёння можна ставіць толькі як праблему, да якой яшчэ неабходна прыцягнуць увагу. У такім выпадку звычайна гавораць пра яе значэнне і правамернасць. Але ўсё гэта не для нашага чытача, якому няма патрэбы даказваць важнасць нацыянальнай культуры.

Гісторыя жыцця беларусаў у Латвii аказваеца вельмі паказальнай. Яна ведае перыяды каталіцызацыі (ці паланізацыі), русіфікацыі і іншых упłyvaў.

Акцэнт на міграцыйных працэсах у дачыненні да беларусаў можа істотна сказіць сутнасць узаемаадносін двух народаў — латышскага і беларускага. Ускосна гэта прызнаецца, калі сцвярджaeцца: “Культура латышскага насельніцтва на працягу доўгага гістарычнага перыяду развівалася пад вялікім упрыгожэннем славянскіх народаў. У выніку гэтага латышы Латгаліі (іх часта называюць латгалыць) вельмі адрозніваюцца ад латышоў других аблас-

⁴ Сав. Беларусь. 1926. 16 лістап.

цей Латвії. Латгалці выспаведвають каталіцтва (у астатніх раёнах Латвії — лютэранства), размаўляють на латгальскім дыялекце (некаторыя даследчыкі лічаць яго самастойнай мовай), мають спецыфічныя рысы ў матэрыяльнай і духоўнай культуры. Міжнацыянальная (латгальская) мова ўяўляе сабой змяшэнне рускай, беларускай і польскай моваў. Толькі ў 1920-я гады на латгальскай мове было выдадзена каля 400 тыс. кніг. У 1920—1930-я гады ў Латгаліі існавалі школы з выкладаннем на латгальской мове, а ў Ленінградскім латышскім педагогічным тэхнікуме было латгальскае аддзяленне¹.

У працэсе фармавання латгальской мовы і культуры значны ўдзел прынялі этнічныя беларусы. На тэрыторыі Латгаліі пражывала каля чвэрці ўсіх беларусаў Латвії. Прыблізна палову іх складають людзі, якія нарадзіліся і выраслі ў гэтым рэгіёне. Асноўная маса беларусаў Латгаліі — нащадкі даўняга, карэнага насельніцтва краю. Па дадзеных даследчыкаў гісторыі Латвіі, у сярэдзіне XVII ст. (1648) беларусы і рускія складалі больш паловы ўсяго насельніцтва цяперашніх Лудзенскага і Краслаўскага раёнаў. Сюды далучаліца і Даўгайпілскі раён. Геаграфію пражывання беларусаў можна ўдакладніць па даследаваннях С.Сахарава. Прыйдруйскую, Пустынскую, Пасінскую воласці ён называў раёнамі кампактнага пражывання беларусаў. У Букмуйжскай воласці Стэжыцкага павета і Шкавенскай воласці Лудзенскага павета яны рассяяны ўперамежку з латгалцамі.

Па ўсерасійскаму перапісу 1897 г. на тэрыторыі сучасной Латвії было 81 986 беларусаў. У дачыненні да ХХ ст. карыстаючыя дадзенымі латвійскіх перапісаў. Згодна з імі, у 1920 г. у Латвії пражывала 75 650 беларусаў, з іх у Латгаліі і Ілукстэншчыне — 71 428.

Да канца ХХ ст. карціна, безумоўна, змянілася. На 1993 г. статыстыка падае лічбу каля 107 тысяч. У гэтай лічбе можна ўбачыць прырост. Але ў нашых ведах пра беларусаў Латвії, іх жыццё відаць, хутчэй, адваротны працэс. Большасць матэрыялаў адносіцца да 20—30-х гадоў. Адной з галоўных крыніц звестак аб жыцці беларусаў застаюцца з тых часоў этнографічныя зборы С.Сахарава і энтузіястаў, якія груповаліся вакол яго. Жыццё тагачасных латвійскіх беларусаў можна ўспрымаць як пэўную сістэму, якая абапіралася на арганізацыйную структуру. У яе ўваходзілі культурна-асветныя таварыствы і філіі “Бацькаўшчыны”, беларускія навучальныя ўстановы (у першую чаргу, Дзвінская і Люцынская гімназіі), Беларускае навукова-краязнаўчае таварыства ў Рызе. Іх дзейнасць мае для нас сёння цікавасць не толькі з пункту гледжання гісторыі, але і як пачатак трансфармацыі культуры беларусаў у міжэтнічным асяроддзі, своеасаблівая мадэль развіцця ў мікрасвеце ўзаемадачыненняў і ўзаемаўплываў.

Такое даследаванне на першы погляд можа выглядаць як чыста навуковая задача. Але само жыццё прыдае ёй іншыя характеристар, актуальнасць. Ідэя спрош-

¹ Прамень. 1995. № 4.

чанага і выпрамленага шляху развіцця народаў у міжэтнічных узаемадносінах спаряджае і разуменне неабходнасці звярнуцца да часоў, калі існавалі іншыя падыходы, бо некаторыя з іх прайшлі праверку рэальным жыццём.

Адзін з такіх падыходаў — захаванне народных традыцый, развіццё сваёй, нацыянальнай, культуры, што настойліва прабівалася праз ціск касмапалітычных канцэпцый. А на сённяшні дзень яны застаюцца фактарам, які можа аб'яднаць народ, прыдаць сілы кожнаму яго прадстаўніку, указаць на прычыны непараразуменняў і падказаць шлях і формы выхаду з іх.

Але мы, здаецца, увайшлі ў той перыяд, калі крыніцы, па якіх можна будзе асэнсаваць жыццё беларусаў Латвіі, акажуцца вычарпанымі. Гэты тэзіс, безумоўна, патрабуе ўдакладнення. Неабходнасць выказаць яго выклікае інфармацыйная абмежаванасць, адсутнасць многіх фактараў, іх аналізу, менавіта таго, што з'яўляецца ўмовай аб'ектыўнай гаворкі пра сучасны перыяд жыцця беларусаў Латвіі — не з пункту гледжання статыстыкі, а глыбінных працэсаў у духоўнай і матэрыяльнай культуры, этналогіі. Ёй тут якраз трэба запоўніць амаль шасцідзесяцігадовы прагал — з канца 30-х да 90-х гадоў. А гэта цяжка або і немагчыма, бо калі выкарыстоўваюць толькі тое, што захавалася ў крыніцах, дык мы можам атрымаць аднабаковы, толькі “афіцыйна” прыняты пункт гледжання на жыццё народа. Тыповаму ж, сутнаснаму не знайдзеца месца.

Нельга сказаць, што вывучэнне жыцця беларусаў раней, у больш спрыяльны ў інфармацыйным плане перыяд, было сістэматычным і ўсебаковым. Розніца па сваёй паўнаце сведчанні пра матэрыяльную культуру, народную творчасць, прафесійную дзейнасць у галіне выяўленчага і дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва! Не аднолькава прадстаўлены розныя перыяды, здароящца і несупадзенні ў інфармацыі. Сцвярджаючы так, я маю на ўвазе канкрэтныя звесткі пра некаторых таленавітых мастакоў-беларусаў, якія нарадзіліся ў Латвіі, атрымалі тут адукцыю і ўсё жыццё, незалежна ад сталага месца жыцця, працавалі ў духоўнай еднасці са сваім народам, з радзімай. У свой час іх імёны згадвалі толькі ў сувязі з аналізам сацыяльна-грамадскага становішча ў Латвіі і агульным працэсам росту нацыянальнай свядомасці беларусаў у краіне. Так, імёны Пётры Мірановіча, Баляслава Даўкшы, Міхаіла Калініна, Лявона Тамашыцкага называліся як сведчанне поспеху нацыянальнай культурна-асветнай працы 20-х гадоў, дзейнасці Люцынскай і Дзвінскай беларускіх гімназій на ніве адраджэння свядомасці беларусаў. Самастойнае значэнне іх асоб, іх роля ў развіцці культуры як нацыянальнага скарбу заставаліся незауважанымі. Некаторыя звесткі, якія ёсць у перыёдыцы і іншых крыніцах, патрабуюць удакладнення. Ёсьць несупадзенні нават у біографічных звестках.

У час падрыхтоўкі да Міжнароднага кангрэса беларусістай нам удалося сабраць невялікую калекцыю з работ беларусаў-мастакоў Латвіі. Большая іх

частка — з прыватных збораў. Акты ўны перыяд работы адных — П.Мірановіча, М.Калініна — прыпадае на першую палову ХХ ст., другіх — В.Целеша, В.Дзевіскібі — на другую.

Супрацьпастаўляючы ўвагу з боку даследчыкаў і практику жыцця беларусаў, даводзіцца канстатаваць неадпаведнасці. Адсутнасць увагі да выяўленчага і дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва супярэчыць самім традыцыям грамадскага жыцця беларусаў. Зайсёды было так: зборы, вечарыны, розныя мерапрыемствы суправаджаліся выступленнямі тэатральных калектываў, невялікімі выставамі. Нам вядома і пра самастойныя выставы, конкурсы малюнку і жывапісу, асабліва распаўсюджаныя ў маладзёжным асяроддзі. І якраз пра гэта ў нас няма дастатковай інфармацыі, дакладнага ўяўлення. Таму першым рабіць аналіз, супрацьпастаўленні, патрэбны пошук матэрыялаў.

Ёсць у нас сведчанні аб творчасці П.Мірановіча. Першыя яго крокі ў мастацтве сталі падставай для з'яўлення ў мастацтве Латвіі новага народа — беларускага. Адбылося гэта на абароне яго дыпломнай работы пад назовай “Снеданне ў беларускай хаце”.

Ацэнваючы партрэтную галерэю П.Мірановіча, якую склалі партрэты беларусаў-адраджэнцаў К.Езавітава, яго жонкі Г.Езавітавай, паэта А.Салаўя, літаратара і навукоўца У.Глыбінага, грамадскага дзеяча і даследчыка-этнографа С.Сахарава з унукам, артысткі Надзеі Мікалаевай-Камісар, партрэты-сімвалы (“Беларусачка”), можна гаварыць не толькі пра мастацкую стылістыку, але і пра псіхалогію, філасофію, светаўспрыманне іх творцы. Усё разам гэта складала свой, адметны свет.

Звяртаючы ўвагу дзве даты: 1926 год — год паступлення П.Мірановіча ў Латвійскую акадэмію мастацтваў і 1937 — год яе заканчэння. Паступаў мастак на аддзяленне дэкаратыўнага жывапісу, якім кіраваў прафесар Я.Куга, закончыў жа па майстэрні фігуратыўнага жывапісу прафесара Гедэрта Эліяса. Што, акрамя вучобы, запоўніла гэтыя дзесяць гадоў жыцця? Якая іх “аддача” для асабістага жыцця і для грамадства? Нас не могуць задаволіць існуючыя адказы на гэтыя пытанні, асабліва калі гаворка ідзе пра асобу, якая гуртавала этнічных беларусаў у Латвіі, а потым — і ў далёкай эміграцыі, асобу, якая мае самастойнае значэнне для нашай мастацкай культуры.

Амаль нічога не гаворыцца ў летапісе беларускага мастацтва пра значэнне Міхася Калініна — фігуры, праз якую гісторыя беларусаў Латвіі раскрываецца ва ўсёй складанасці сутыкненняў палітыкі і жыцця, афіцыйнай ідэалогіі і традыцыйнай ментальнасці беларускага этнасу. Гэты мастак атрымаў рознабаковую прафесіянальную адукацыю. Вучыўся ў Латвійской акадэміі мастацтваў, на беларускіх настаўніцкіх курсах. Яго работы вызначае “моцны” графічны малюнак. Сучаснікі цанілі яго як прафесійнага карыкатурыста. Працаваў Калінін дэкаратарам, памочнікам рэжысёра, акторам у Дзвінскім і Рыжскім тэатрах. Свой вопыт і веды аддаў дзесяцям, настаўнічаючы ў школе з

1931 да 1934 г. і пасля дэмабілізацыі — з 1945 па 1967 г. Але канкрэтных звестак пра гэтыя перыяды жыцця і творчасці мастака ў нас няма.

Тое ж датычыца сучаснасці. Вывады раблю зноў жа звяртаючыся да прыкладаў з выяўленчага мастацтва. Бессістэмнасць і эпізадычнасць не даюць магчымасці стварыць поўную карціну.

Ідэя нацыянальнага адзінства мае сваю гісторыю. У гісторыі вызначаюцца перыяды росту зацікаўленасці і затухання. Іх амплітуда нарастала ці зніжалася ў сувязі з палітычнай і сацыяльнай рэальнасцю. А індыкатарам тут служыла ўключэнне ў агульны працэс этнографічнай навукі.

У наш час не супадаюць імкненне беларускага народа да ўсведамлення і стан даследавання ў гэтай галіне народазнаўства. Агульная сітуацыя не дазваляе аптымістычна глянуць і на будучае, бо самасцвярджэнне беларусаў у бліzkім замежжы адбываецца настолькі хуткімі тэмпамі, што разрыў паміж практикай жыцця і этнографічнай навукай неадольна павялічваецца. Такі песьмістычны вывод я раблю, каб папярэдзіць негатыўныя тэндэнцыі. Зрабіць гэта складана, бо праблема тут вырашана намаганнямі не толькі краіны-метраполіі, але і дзяржавы, у межах якой аказалася частка беларускага этнасу. Для іх сумеснай работы неабходна еднасць, якая не можа ўзнікнуць на палітычнай або ідэалагічнай аснове. Але ёсць глеба, якая можа спрыяць адзінству, — навуковасць, праўда.

Вячка Целеш (Рыга)

Нацыянальная школа як факттар захавання беларускай дыяспары ў Латвіі

Беларусы на тэрыторыі сёняшній Латвіі жывуць з старажытных часоў. Стварэнню і папаўненню беларускай дыяспары садзейнічалі розныя фактары. У часы Полацкага і Вялікага Літоўскага княстваў суседнія народы — беларусы і латышы — разам змагаліся супраць нямецкіх рыцараў, вялікі паміж сабой гандаль. Агульная рака Дзвіна-Даўгава з часоў сярэдневякоўя і да XX ст., да перакрыцця яе плацінай электрастанцыі, была тут галоўным гандлёвым шляхам.

Яшчэ ў 1229 г. паміж Рыгай і Полацкам княствам быў афіцыйна заключаны дагавор аб гандлі. У XV ст. беларусаў у Рызе было ўжо шмат, яны мелі тут сваю гандлёвую канторы. У 1453 г. у старым горадзе імі была пабудавана царква святога Мікалая, а ў 1779 г. з'явілася яшчэ адна беларуская царква — Трапецкая.

Паступова, у выніку розных прычын і абставінай у розныя часы асядалі беларусы ў Латвіі. Але найбольш іх там жыло і застаецца сёння ў Латгаліі — на памежжы беларусаў і латышоў. У часы Расійскай імперыі гэтая частка

сённяшній Латвії ўваходзіла ў Віцебскую губерню, тут пражывала больш 80 тысяч беларусаў. Калі ў 1920 г. Латвія стала незалежнай дзяржавай, у яе межы ўвайшлі і Латгалія з былымі віцебскімі паветамі і беларусамі, якія атрымалі статус нацыянальнай меншасці. Па перапісу таго года іх у Латвіі налічвалася 75,6 тысячи.

Калі была заснавана Латвійская дзяржава, беларусам, як і іншым нацменшасцям, было дадзена права на нацыянальна-культурную аўтаномію, у тым ліку і на адукацию на роднай мове. Дзеля арганізацыі беларускай школы ў Латвіі вельмі шмат зрабіў беларус з Латгаліі, сябра ўрада Беларускай Народнай Рэспублікі Кастусь Езавітаў. У мясцовых расійскіх школах ён адшукаў для гэтай справы настаўнікаў-беларусаў. І адзін з іх — Сяргей Сахараў, вядомы педагог і фальклорыст. З Заходній Беларусі Езавітаў запрасіў беларускіх настаўнікаў Паўліну Мядзёлку, Міколу Дзямідава, Максіма Гарэцкага, Сцяпана Сіцько, Яна Шчорса і інш. У 1921 г. у г. Даўгаўпілсе Кастусём Езавітавым і Сяргеем Сахаравым было заснавана культурна-асветнае таварыства “Бацькаўшчына”, якое актыўна ўзялося за арганізацыю беларускіх школ. У 1921/22 навучальным годзе было адкрыта 16 пачатковых беларускіх школ у Даўгаўпілскім павеце і калі 30 школ у Лудзенскім павеце. У 20–30-х гадах у Латвіі працавалі больш 50 беларускіх школ і беларускія гімназіі ў Лудзе, Даўгаўпілсе і Рызе. У гэтых школах даваліся добрыя веды па беларускай і латышскай мовах, гісторыі і літаратуры Беларусі, выхоўваліся патрыятызм і любоў да сваёй этнічнай радзімы, да сваіх каранёў, нацыянальнай культуры і спадчыны.

У школах працавалі розныя гурткі, музычны аркестр, хор і нават тэатр. Вучні выдавалі часопісы “Ластаўка”, “Школьная праца”, “Школьная часопіс”, дзейнічалі беларускія патрыятычныя скайцкія арганізацыі. Нягледзячы на тое што выпускнікі гэтых школ не мелі магчымасці атрымаць вышэйшую адукацию на роднай мове ў Латвіі і нават на этнічнай Радзіме (Савецкая Беларусь варожа ставілася як да капиталістычных дзяржаў, так і да сваіх суродзічаў, што ў іх пражывалі), бацькі з ахвотай аддавалі сваіх дзяцей у беларускія школы. Праз вывучэнне гісторыі, літаратуры, краязнаўства, культуры Латвіі, традыцый латышоў тут выхоўвалася таксама і любоў да гэтага народа, да “малой” сваёй Радзімы. Пасля заканчэння школы выпускнікі, добра валодаючы латышскай мовай, маглі паспяхова здаваць уступныя экзамены і вучыцца ў вышэйшых і іншых навучальных установах Латвіі, хоць вучоба там вялася на латышскай мове. Напрыклад, выпускнікі Даўгаўпілскай беларускай гімназіі Міхась Калінін і Пётра Мірановіч паступілі і вучыліся ў Латвійскай акадэміі мастацтваў. Скончыла Латвійскую кансерваторию Надзея Мікалаева-Комісар, Павел Чаркоўскі — Рыжскі чыгуначны тэхнікум.

Пакуль існавала беларуская школа, захоўвалася і беларуская дыяспара, бо праз нацыянальную школу пашыралася нацыянальная самасвядомасць беларусаў, яна супрацьстаяла іх асіміляцыі. З прыходам у Латвію ў 1934 г. да ўлады аўтарытарнага рэжыму прэзідэнта К. Ульманіса пачалася латышызацыя Латвіі, а найбольш Латгаліі. У сувязі з гэтым беларускія школы ліквідоўваліся і заменяліся латышскімі, хоць ў Рызе да 1940 г. яшчэ захаваліся дзве беларускія пачатковыя школы і вячэрняя гімназія імя Францыска Скарыны. З ліквідацыяй беларускіх школ тады ж амаль у трох разы паменшылася і беларуская дыяспара. У 1935 г. беларусаў у Латвіі налічвалася 26,8 тысячи. Шмат беларускіх дзяцей пайшло вучыцца ў латышскія і расійскія школы, якія паўплывалі на асіміляцыю беларусаў, найбольш на іх другое і трэцяе пакаленне. Гэта сёння тут могуць засведчыць такія беларускія прозвішчы старажылаў, як Худабронак, Лукашэвіч, Трубяцкі, Крук, Юрэвіч, якія лічаны сябе расійцамі, Пашкевіч, Тамашыцкі, Васілеўскі, Навікевіч, Азерскі — палякамі, а Петрашкевіч, Раманоўскі, Лапчонакс, Паўлюкс, Карповіч, Цэбарс і шмат іншых лічанцаў латышамі. Безумоўна, былі і ёсьць асобныя выпадкі асіміляцыі беларусаў, калі яны пераходзілі ў іншую нацыю па прычыне кахання і жаніцьбы ці па прычыне палітычнай сітуацыі, або па прычыне моды, калі стала прэстыжным быць латышом, палякам або расійцам. Аднак гэтыя выпадкі пры нармальнym развіцці беларускай культуры і асветы ў Латвіі не могуць істотна ўплываць на памяншэнне беларускай дыяспары.

З прыходам у 1940 г. і потым, у 1945 г., у Латвію камуністычнага рэжыму, усе беларускія школы былі зачынены, засталіся толькі латышскія і расійскамоўныя. Шмат беларускіх настаўнікаў і былых вучняў былі рэпрэсаваны. Пасля гэтага пачалася прыкметная асіміляцыя мясцовых беларусаў з латышамі ці палякамі, а найбольш іх пачалі пісацца расійцамі. Нягледзячы на гэта, колькасць беларусаў у Латвіі не толькі не зменшылася, але пачала хутка расці за кошт іх прыезду з Беларусі. Вялікія новабудоўлі, распачатыя ў Латвіі, запатрабавалі шмат спецыялістаў і рабочай сілы. Суседняя Беларусь імкнулася іх забяспечыць. У 1959 г. беларусаў тут ужо налічвалася 61,6 тысячи, а ў 1989 г. — больш за 119 тысяч.

У 1990 г. латышскі народ аднавіў незалежнасць сваёй дзяржавы, і беларусы зноў атрымалі нацыянальна-культурную аўтаномію. Тут заснаваны і сёння дзейнічаюць трох таварыства беларускай культуры. У Рызе гэта — “Сьвітанак” і “Прамень”, а ў Даўгаўпілсе — “Уздым”. Беларуская дыяспара цяпер налічвае 109 тысяч чалавек. Амаль 10 тысяч з іх у выніку нестабільнасці эканамічных і палітычных абставін у апошнія гады вярнуліся ў Беларусь.

У 1994/95 навучальным годзе Латвійскае таварыства беларускай культуры “Сьвітанак” адкрыла ў Рызе першы клас беларускай школы. Хоць

колькасць беларусаў у Латвіі цяпер намнога большая, чым у 20–30-я гады, аднак з-за моцнай іх русіфікацыі, якая адбылася за савецкі час, стала вельмі складана адрадзіць беларускую школу ў Латвіі. Але зрух да яе адбыўся. Ужо працуе падрыхтоўчая група новага першага класа, які павінен адкрыцца ў верасні 1995 г. Аднак цяжкасці на шляху гэтай школы былі і застаюцца. Цяпер, можа, лягчэй знайсці настаўніка для беларускай школы, чым у тых часы, але больш складана сёння з атрыманнем памяшкання, якога яна яшчэ не мае і часова месціца ў расійскамоўнай школе № 15. Існаванне беларускай школы ў Латвіі часткова залежыць і ад адносін да яе самой Беларусі, ад падтырмкі яе беларускай дзяржавай, падпісання двухбакавога пагаднення паміж міністэрствамі адукацыі Беларусі і Латвіі, дзе прадугледжана атрыманне ў Беларусі на роднай мове сярэдняй і вышэйшай адукацыі беларусамі Латвіі. Бацькі вядуць дзяцей у беларускую школу не толькі з-за нацыянальнай самасвядомасці і патрыятызму, але з-за таго, што вераць ў адраджэнне Беларусі, у тое, што беларускія школы і ВНУ пяройдуць на беларускую мову навучання. І калі нехта з выпускнікоў не здолее атрымаць вышэйшую адукацыю ў Латвіі, то добра ведаючы родную мову, ён будзе мець магчымасць атрымаць яе на сваёй этнічнай Радзіме. Калі ж сітуацыя ў Беларусі зменіцца ў адваротны бок, то беларусам у Латвіі цяжэй будзе аднавіць беларускую школу, нацыянальную культуру і супрацьстаяць паступовай іх асіміляцыі.

Дзеля таго, каб захаваць дыяспару, нам неабходна беларуская школа. Сёння ад усіх жыхароў некарэннай нацыі Латвіі патрабуюць хутчэйшай інтэграцыі ў гэту дзяржаву — каб больш гарманічнымі сталі адносіны паміж латышамі і іншымі нацыямі, якія тут жывуць, каб разам будавалася незалежная дзяржава. Менавіта такая школа з паглыбленым вывучэннем у ёй латышскай мовы, гісторыі, культуры і традыцый латышскага народа будзе інтэграваць беларусаў у латвійскую дзяржаву і культуру, аднак не асімілёўваць іх. Бо выхаваная ў ёй нацыянальная самасвядомасць застрахуе выпускнікоў беларускай школы ад гэтага.

Цяпер у Латвіі выпрацоўваецца новы закон аб адукацыі, які забяспечыць існаванне дзяржаўных школ з латышскай мовай навучання і школ нацыянальных меншасцей. Расійскамоўныя школы, якіх амаль палова ў Латвіі, павінны з цягам часу перайсці на дзяржаўную мову навучання. Каб захаваць гэтыя школы, некаторыя іх кіраўнікі прапаноўваюць стварыць так званыя мульцінацыянальныя школы. Гэта тых ж расійскамоўныя школы, дзе будуць вучыцца дзеці розных нацыянальнасцей, для якіх расійская мова — родная мова. Усе вучні гэтих школ павінны будуць вывучаць мову і культуру беларусаў, украінцаў, паліакаў, латышоў, гебраў і іншых нацыянальнасцей, што вучачца ў іх. Адна такая школа ўжо працуе ў г. Краславе. Але гэта мадэль адмоўна была сустрэта ўдзельнікамі канферэнцыі “Адукацыя

нацыянальных і этнічных мінарытэтаў ў Латвіі — учора, сёння і заўтра”, якую наладзіў Латвійскі фонд Сораса 28–29 красавіка 1995 г. у Рызе. Як гаварылася на канферэнцыі, такая школа будзе выхоўваць нешта накшталт савецкага чалавека. З гэтым можна пагадзіцца. Бо ці змогуць дзеци беларусаў у такой школе добра вывучыць мову сваёй маці, ведаць гісторыю і культуру Бацькаўшчыны, калі ім трэба будзе вучыць, акрамя латышскай і англійскай, яшчэ шмат чужых моваў і гісторый. Верагодней за ёсё, з такіх школ будуць выходзіць, як і раней, інтэрнацыяналісты, якія не будуць папаўняць беларускую дыяспару і падтрымліваць развіццё яе культуры з-за ніzkай нацыянальнай самасвядомасці. Таму такая школа не павінна замяніць беларускую нацыянальную адукацыю.

БЕЛАРУСКА-ЛІТОЎСКІЯ ГІСТАРЫЧНА-КУЛЬТУРНЫЯ ЎЗАЕМАДАЧЫНЕННІ

Рымантас Мікніс (Вільнюс)

Літва і Беларусь:

Перыпетыі дзяржаўнасці ў пачатку ХХ⁰ст.

Шмат каму здаецца, што менавіта пасля 1863 г. сфармаваўся той нязменны, так званы сапраўдны ідэал літоўскай дзяржаўнасці, які і быў рэалізаваны актам 16 лютага 1918 г. Апошняя даследаванні гісторыкаў (перш за ўсё Э.Аляксандравічуса, А.Кулакаўскаса, Р.Лопаты, Э.Мацекі, Ч.Лаўрынавічуса) сведчаць, што імкненні палітычных груп, якія стаялі ў першым шэрагу літоўскага нацыянальнага руху, не былі адназначна арыентаваны на этнографічную мадэль дзяржаўнасці — стварэнне этнанацыянальнай дзяржавы¹. Яе спрабавалі карэктаваць з улікам гістарычна-прававой пераемнасці традыцый дзяржаўнасці Вялікага Княства Літоўскага (далей ВКЛ). У гэтых карэктцыях знайшлося месца і для праектаў дзяржаўнасці гістарычнай Літвы (Літвы і Беларусі). Калі, як і ў якіх абставінах яны нарадзіліся, якія прычыны перашкодзілі іх рэалізацыі? Пытанне, на якое адказаць не цяжка — на падставе крыніц гістарычнай і мемуарнай літаратуры. Паводле значэння і часу варта згадаць толькі некалькі праектаў такога харектару, хаця, без сумнення, іх было значна больш.

Хацелася б адзначыць, што ўпершыню, на публічным палітычным узроўні ўжо ў 1905 г. былі спробы аблеркаваць магчымасць аднаўлення сучаснай дзяржаўнасці Літвы, калі Расія пацярпела паражэнне ў вайне з Японіяй, напярэдадні дэмакратычнай рэвалюцыі, калі з'явіліся першыя праявы чарго-

¹ Aleksandravičius E. 1863 m. sukilimas ir lietuvių nacionalinio judejimo politine programa // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. Vilnius, 1991. T. 3. P. 29–40; Kulakauskas A. Lietuvos bajorija ir lietuvių tautinis bei valstybinis atbudimas // Literatūros teorijos ir ryšin problemos. Vilnius, 1989. P. 22; Lopata R. The Sekond Spring of Nations and the Theory of Reconstruction of the Grand Duchy of Lithuania // Lituanus (Chicago). 1993. Vol. 39, N 4; Motieka E. Didžiojo Vilniaus preliudija: Memorandumas Rusijos vyriausybei // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 3. P. 199–230; Laurinavičius Č. Lietuvos — Sovietu Rusijos taikos sutartis. Vilnius, 1992.

вай агонії імперской улады. Распаленая грамадска-палітычна атмасфера ў “турме народаў” абяцала вялікія і непазбежныя перамены. А гэта будзіла надзея дэмакратычных палітычных сіл Расіі на дэмакратызацыю імперыі, узмацняла ідэю “вясны народаў” (правы самавызначэння народаў, свабоды зацверджанага законамі нацыянальнага развіцця).

Намаганнямі расійскай ліберальнаі інтэлігенцыі (П. Струве, П. Мілюкоў, В. Набокай, О. Радзічаў, М. Кавалеўскі, П. Даўгарукаў, Э. дэ Раберці і інш. — г.зн. пераважна ў будучым кадэтаў) з лістапада 1904 г. у Маскве праходзілі з’езды дзеячаў расійскіх гарадоў і земстваў, на якіх абміркоўваліся пытанні дэцэнтралізацыі ўлады, дэмакратызацыі. Увага, натуральная, звярталася не толькі на праблемы мясцовага самакіравання, але вёўся ўжо даволі актыўны пошук вырашэння пытання палітычнай аўтаноміі Польшчы. У Вільні паспяшаліся, поруч з апошнім пытаннем, на згаданых форумах паставіць пытанне і аб палітычнай аўтаноміі Літвы.

Занепакоенасць выказалі спачатку польскія дзеячы Літвы, большасць якіх складалі будучыя “крайцы”, і літоўскія дзеячы дэмакратычных поглядаў. Яны ў снежні 1904 г. аўяндаліся ў так званы “Віленскі гуртак аўтанамістаў”. Як мяркуюць, да яго належалі такія вядомыя інтэлігенты, грамадская дзеячы, як Тадэвуш Урублеўскі, Браніслаў Кышыжаноўскі, Зыгмунт і Зянон Пяткевічы, Феліцыя Барткявічэне, Повілас Вішынскіс, Йонас Вілейшыс, Мікалас Біржышка і інш.²

Пасля гарачых спрэчак, дыскусій на пасяджэннях гуртка і кансультацый Т. Урублеўскага ў Маскве са згаданымі расійскімі лібераламі ў пачатку красавіка 1905 г. было вырапана, што ставіць пытанне аб аўтаноміі Літвы можна толькі пасля ўсебаковага яго абмеркавання, падрыхтоўкі акрэсленых палітычна-прававых тэарэтычных падстаў. З гэтай мэтай была прынята пастанова склікаць у Вільні з’езд нацыянальных прадстаўнікоў Літвы.

Далейшыя падзеі складваліся такім чынам, што замест запланаванага з’езду ў красавіку-маі 1905 г. адбыліся два такія з’езды. Выявілася, што было няпроста падрыхтаваць прымальную для ўсіх удзельнікаў з’езду фармулёўку аўтаноміі. Ужо ў час першага з’езду выявіліся дзве канцепцыі сучаснай дзяржаўнасці Літвы: канцепцыя гістарычнай Літвы (Літвы і Беларусі) і канцепцыя этнографічнай Літвы. На абодвух з’ездах вялася вострая дыскусія паміж літоўцамі, з аднаго боку, і прадстаўнікамі палякаў, беларусаў, яўрэяў. Літоўцы строга прытрымліваліся сваёй вызначанай канцепцыі палітычнай аўтаноміі этнографічнай Літвы. Паводле гэтай канцепцыі, граніцы Літвы адасабляліся ад этнолінгвістычных. З Латвіяй яны праводзіліся паводле мяжы, якая сфармавалася традыцыйна ў культурных, эканамічных, гістарычных, нацыянальных адносінах. З Польшчай праводзілася размежаванне з улікам на-

² Больш падрабязна гл.: Miknys R. Vilnius autonomistai ir ju 1904–1905 m. Lietuvos politinės autonomijos projektai // Lietuviai atgimimo istorijos studijos. Т. 3. Р. 173–198.

цыянальнага прынцыпу ў Сейненскім і Сувалкскім паветах. З Беларуссю яны прыблізна атаясамляліся мяжой Вілейскага і Дзісненскага паветаў, акрамя таго, Літва павінна была заняць частку Гродзенскай губерні, пачынаючы ад яе сярэдняга заходу, і Навагрудскі павет Мінскай губерні. Апаненты літоўцаў — беларусы, палякі, яўрэі — гаварылі аб палітычнай аўтаноміі гістарычнай Літвы. У іх разуменні гістарычная Літва ўключала ў сябе ўесь “Северо-западны край”, або Літву і Беларусь (Віцебскую, Гродзенскую, Магілёўскую губерні, Вілейскі і Дзісненскі паветы) і павінна была ў адносінах гістарычных, культурных і эканамічных сувязей стаць непадзельнай. Паводле Й. Вілейшыса, які апісаў згаданы з’езд у нумары 7–8 “Варпаса” за 1905 г., літоўцы меркавалі, што палітычная аўтаномія павінна завяршыць фармаванне сучаснага літоўскага народа, натуральны этап яго культурнага развіцця. Матывуючы сваю пазіцыю на з’ездах, яны адзначалі, што гурток інтэлігентаў, які прадстаўляў беларусаў, само сабой, яшчэ не прадстаўляў народа, бо апошні яшчэ не быў “абуджаны”. Сфармульянены беларусамі і блізкім да апошніх палякамі і яўрэямі пастулат аўтаноміі літоўцы разглядалі як нелагічны, бо ён яшчэ натуральным чынам не паўстаў з працэсу нацыянальнага абуджэння.

Зацікаўленасць з боку літоўцаў першай канцэпцыяй даволі лёгка і лагічна тлумачыцца. Абраўшы першую канцэпцию (гістарычнай Літвы), літоўцы сталіся б нацыянальнай меншасцю, а разам з тым змянілася б іх роля як этнічнага народа ў працэсе пераўтварэння ў палітычны народ (нацыю). Не трэба забываць, што адкрытым заставалася пытанне, ці здолее кволая яшчэ літоўская культура супраціўляцца не толькі магутным традыцыям, але і патэнцыяльным умовам пашырэння польскага варыянту культуры ВКЛ.

Нешматлікія беларускія інтэлігенты на падставе канцэпцыі гістарычнай Літвы імкнуліся да супольнай аўтаноміі Літвы і Беларусі, спадзеючыся адмежавацца ад расійскага культурнага ўплыву і з дапамогай адроджанай Літвы абудзіць жыццёвія сілы свайго народа. Дарэчы, яны ў якасці контрапрограмента пазіцыі Літвы на гэтых з’ездах узімалі пытанне аб належнасці Вільні.

Літоўскія палякі, як і яўрэі, больш і глыбей за ўсіх адчувалі супольнасць тэрыторыі гістарычнай Літвы, бо на ёй складалі непадзельную цэласць і ў нацыянальных адносінах. Ухваляючы беларусаў, яны на першае месца ставілі гістарычнае права, разглядаючы яго як больш сур’ёзнou падставу, чым права самавызначэння народа, якое абаранялі літоўцы, з вынясеннем пытання аб аўтаноміі на афіцыйнае аблічча.

Нягледзячы на тое што канчаткова ўдалося прыйсці да паразумення пра неабходнасць палітычнай аўтаноміі як Літвы, так і Беларусі, супольная дзейнасць у гэтым напрамку ва ўмовах спаду напружання расійскай рэвалюцыі і аднаўлення старога рэжыму больш ужо не развівалася. Яна зноў сур’ёзна аднавілася ў 1913–1914 гг., калі перад ablіччам вайсковага канфлікту, які пагражаяў усёй Еўропе, адрадзіліся надзеі на демакратызацыю палітычнага рэжыму старой Расіі.

Са снежня 1913 да лютага 1914 г. у Вільні праходзілі сходы дэмакратычных дзеячаў нарадаў Літвы, дзе яны спрабавалі заснаваць Літоўскі аддзел адноўленай у Маскве арганізацыі “аўтанамістаў-федэралістаў” (яна была заснавана ў Пецярбургу 23 лістапада 1905 г.) і, апіраючыся на яго дзейнасць, імкнуцца да ажыццяўлення палітычнай аўтаноміі Літвы. У сходах прымалі актыўны ўдзел М.Ромерыс, А.Заштаўт, К.Асташкевіч, А. і І.Луцкевічы, В.Іваноўскі, Й.Ром, З.Шабад, Й.Шаўліс, А.Янулайціс, Ю.Вілейшыс, А.Було́та, Краскоўскі, Чэрніхаў, Чурнас. Але зноў, як і ў 1905 г., спрэчкі вяліся паміж прыхільнікамі дзвюх згаданых канцэпцый. Беларусы пратэставалі супраць літоўскай канцэпцыі этнографічнай Літвы таму, што бачылі ў ёй жаданне літоўцаў раздрабніць Беларусь, уключаючы ў тэрыторыю свайго пратэктарата, па сутнасці, каталіцкую Беларусь. Літоўцы адштурхоўваліся ад пагрозы з боку Беларусі і, у той жа час, ад магчымай расійскай пагрозы. Як сведчаць заўвагі М.Ромера ў яго дзённіку, з прычыны гэтых спрэчак аддзел не быў заснаваны³. Але пошуки формулы літоўскай дзяржаўнасці не спыніліся. Нават наадварот — сталі больш інтэнсіўнымі з пачаткам Першай сусветнай вайны, у ваенныя гады.

Восенню 1915 г., у жорсткіх умовах нямецкай акупацыі асноўныя праекты літоўскай дзяржаўнасці рыхтаваліся не толькі ў рэчышчы расійскай, але і пе-раважна германскай палітыкі. Немцы імкнуліся трывамаца на акупаваных тэ-рыторыях, і таму іх палітыкі ў ваенныя гады інтэнсіўна шукалі спосабаў, сродкаў і формаў свайго эканамічнага, палітычнага і культурнага ўплыву для таго, каб застацца на іх пасля вайны. Як адзначае ў сваёй дысертацыі Раймундас Лапата, адной з магчымых падобных формаў і сродкаў было аднаўленне дзяржаўнасці Літвы, якое трактавалася і блізка звязвалася з Германіяй. Відаць, не выпадкова кайзер Вільгельм II, які наведваў Вільню 2–15 снежня 1915 г., згадваў славуныя традыцыі ВКЛ, шлюбныя сувязі сваіх продкаў з дынастыяй Ягелонаў. Акрамя таго, і ў гады вайны створаны немцамі Оберост сваёй тэ-рыторыйяй быў вельмі набліжаны да тэрыторыі ВКЛ 1793–1795 гг. (110 тыс. кв. км і 123 тыс. кв. км)⁴.

Ясна, што думкі не аднаго нямецкага палітыка пры разглядзе магчымас-цей аднаўлення дзяржаўнасці Літвы праз прызму будучыні Оберосту былі скіраваны менавіта на гэтыя тэрыторыі, што давалі стымул як літоўскім, так і беларускім палітычным дзеячам у арыентацыі на адзін з варыянтаў канцэпцыі дзяржаўнасці гісторычнай Літвы. Найбольш вядомым з іх з'яўляецца праект Канфедэрацыі ВКЛ. Яго разглядае ў сваім дзённіку П.Клімас⁵.

³ Romer M. Dziennik. T.4 // Аддзел рукапісаў бібліятэкі Акадэміі Навук Літвы, ф. 138–2230. С. 253–257.

⁴ Lopata R. Lietuvos valstybingumo klausimas 1914–1918 m. // Машынапіс дысертацыі, Інстытут гісторыі Літвы. Вільнюс, 1994. Р. 82, 84–85.

⁵ Klimas P. Dienoraëtis. Chicago, 1988. Р. 71, 72, 320–332.

Асноўныя рысы, прынцыпы праекта былі выкладзены ва “Універсале”, падпісаным 19 снежня 1915 г. Часовай Радай Канфедэрацыі ВКЛ, а таксама ў надрукаваным той жа Радай у лютым 1916 г. звароце “Pilečiai!” (“Грамадзяне!”). Аўтары “Універсалы”, напісанага на чатырох мовах (літоўскай, польскай, беларускай, ідыш), выказаліся за аднаўленне ВКЛ пры раўнапраўным узеле літоўскага, беларускага, польскага і яўрэйскага народаў. Тэрыторыя гэтай дзяржавы павінна была ўключыць у сябе землі Літвы і Беларусі, якія існавалі ў часы ВКЛ і якія ў ваянны перыяд былі акупаваны нямецкімі войскамі. У звароце ідэя непадзельнасці і самастойнасці ВКЛ атрымала сваё далейшае развіццё. Была ідэя аб аддзяленні ад Расіі і збліжэнні з дзяржавамі Цэнтральнай (Сярэдняй) Еўропы, бо апошнія былі зацікаўлены ў аб’яднанні буферных краін (палякі, літоўцы, беларусы, прыбалтыйскія народы). Больш дакладна вызначылася тэрыторыя праектаванай дзяржавы. Фактычна яна акрэслівалася Ковенскай і Віленскай губернямі, часткамі Сувалскай і Гродзенскай губерняў, населенымі літоўцамі і беларусамі, часткай літоўскай Курши з выходам да Балтыйскага мора, а таксама Навагрудскім паветам Мінскай губерні. Сталіцай мелася быць Вільня.

Гісторыку Чэславу Лаўрынавічу некалькі гадоў таму ўдалося знайсці адказ на пытанне, хто ўваходзіў у склад Часовай Тарыбы (Савета) Канфедэрацыі, што да гэтай пары было загадкай. Пад адной з рэзалюцый ён знайшоў алоўкам напісаныя аўтографы Юргіса Шаўліса, Йонаса Вілейшыса, Аўгусцінаса Янулайціса, Антона і Івана Луцкевічаў, Дамініка Сямашкі, Вацлава Ластоўскага, Аляксандра Заштаўта, Д.Шабада, Розенбаўма. Такім чынам, па сутнасці былі элімінаваны віленскія польскія дэмакраты, якія да таго часу актыўна ўдзельнічалі ў падрыхтоўцы падобных праектаў. Можа быць, таму, што яны ў той час ужо адкрыта арыентаваліся на федэратыўныя і канфедэратыўныя праекты аднаўлення дзяржаўнасці Польшчы і Літвы і дзейнічалі ўжо сумесна з варшаўскімі і кракаўскімі палітыкамі.

Як адзначыў Р.Лапата, запланаваная Канфедэрацыя адпавядала праектаванай схеме “Сярэдняй Еўропы” (Mittel Europa), прыхільнікам якой у рэйху быў дзяржаўны падсакратар А.Цымерман і адзін з праектантаў усходняй палітыкі Германіі — П.Рорбах. З імі заўсёды кансультаваўся Й.Шаўліс⁶.

Такім чынам, праект Канфедэрацыі не ўзнік у палітычным вакууме, меў вельмі ўплывовых патронаў. Не выпадкова гэты праект на працягу некаторага часу ўхвалялі і падтрымлівалі такія кансерватыўныя, зацікаўленыя ў літоўскім нацыянальным аб’яднанні палітычныя дзеячы, як А.Смітона і Й.Станкявічус. Абодва яны ўвайшлі ў камісію, створаную “Гуртком інтэлігентаў па аблеркаванні патрабаванняў Літвы” адносна ўстаноўкі і ўдакладнення палітычных межаў Канфедэрацыі. У якасці падставы Камісія прызнала прынцып “гісторыка-этнаграфічнай Літвы”⁷.

⁶ Klimas P. Dienoraëtis. P. 102, 104–105.

⁷ Таксама. С.80.

Характэрна, што амаль у той жа час, як і дакументы па праекце Канфедэрацыі ВКЛ, у лютым 1916 г. у Каўнасе былі падрыхтаваны дакументы літоўскіх кансерватыўных дзеячаў па аднаўленні ВКЛ — пралата А.Дамбраваўскаса-Якштаса, ксяндза А.Алексы, друкара С.Банайціса і знакамітага паплечніка В.Кудзіркі Й.Краўчунаса (“Пастулаты” з “Канстытуцыйных падстаў самаўпраўлення ў Вялікім Княстве Літоўскім”)⁸. У гэтых дакументах ужо названы тры суседнія народы — літоўцы, латышы і беларусы, узнімаеца ідэя канстытуцыйнай манархіі з аб’яднаннем замель літоўцаў і латышоў, прадугледжана магчымасць такога ж аб’яднання і для беларусаў (“…калі яны прызнаюць, што гэта адпавядае іх нацыянальным імкненням…”). Усім тром часткам ВКЛ гарантавалася аўтаномія, а ўстаноўка тэрытарыяльных межаў паміж імі прадугледжвалася згодна з рашэннем супольнай камісіі прадстаўнікоў. Аднак і гэты, і папярэдні праекты так і засталіся праектамі, а іх змянілі іншыя, якія стварыліся пад уплывам новай палітычнай сітуацыі і ў Германіі, і ў Літве, і ў Расіі. У 1916—1918 гг. нямецкая палітыкі, імкнучыся да далейшага палітычнага панавання на захопленых тэрыторыях, прадумана ма-ніпулявалі прынцыпам “divide et impera”. Для гэтага выкарыстоўваўся нацыянальны фактар, які быў асабліва дзеісным у Вільні і ўсходній Літве. Перапіс насељніцтва, праведзены немцамі ў снежні 1915 г. і 8—9 сакавіка 1916 г., абе-вешчаныя яго вынікі выклікалі ажыўленне польскага, літоўскага і ў некаторай ступені беларускага “нацыяналізму”. Гэта ўзмацніла не толькі палітычную напружанасць паміж літоўцамі і палякамі (узаемныя мемарандумы пратэсту), але і ахаладзіла літоўска-беларускія адносіны. Літоўская палітыкі ўсё больш пачалі арыентавацца на аднаўленне дзяржаўнасці этнаграфічнай Літвы, пас-тупова адмаўляючыся ад ідэі Канфедэрацыі ВКЛ і, такім чынам, выключаю-чы Беларусь з сваіх планаў.

Як сцвярджает Р.Лапата, Савет Канфедэрацыі ВКЛ 21 мая 1916 г. ператва-рыўся ў Пастаянную літоўска-беларускую камісію. Абодва бакі дамовіліся прытырмлівацца платформы Канфедэрацыі⁹. Аднак прадстаўнікі літоўцаў, якія сабраліся на арганізаваную ў Лазане “Саюзам нацый” канферэнцыю (з Літвы туды разам з літоўцамі — А.Смітонам, С.Кайрысам — паехалі і беларусы В.Ластоўскі і І.Луцкевіч), напярэдадні канферэнцыі, 26 чэрвеня 1916 г., арганізавалі сваю нараду і прынялі пастанову, у якой гаворыцца: “На падста-ве таго факта, што Літва была калісці незалежнай дзяржавай і, патрабуючы сваіх правоў, не мае ніякага намеру супрацьдзейнічаць таму, каб народы, што живуць у ВКЛ, асабліва беларусы, самі вырашалі свой лёс”. Як мяркуе Р.Ла-пата, гэтым актам літоўцы, па-першае, бралі палітычную спадчыну ВКЛ у сваіх рукі, па-другое, маглі заставацца з беларусамі¹⁰.

⁸ Lietuvių atgimimo istorijos studijos. Т. 3. Р. 353—358.

⁹ Тамсама. С. 129.

¹⁰ Тамсама. С. 141.

Яшчэ больш ясна, хаця і не без некаторай двухсэнсоўнасці, была выказана пазіцыя літоўскіх палітыкаў у “Мемарандуме аб аднаўленні незалежнай Літвы”, уручаным 11 студзеня 1917 г. ад імя Савета літоўскага народа дыпламатам заходніх краін у Берне. У ім пры вызначэнні тэрыторыі акцэнт быў зроблены на гісторычнае права. Азначаліся землі, размешчаныя ў Віленскай, Каўнаскай, Гродзенскай, Сувалскай, Куршской губернях, Навагрудскім павеце Мінскай губерні, у паўночнай частцы Ломжынскай губерні — да рэк Лык і Нараў¹¹. Па сутнасці, гэта была мадыфікаваная канцэпцыя дзяржаўнасці ВКЛ, якая дзяліла Беларусь на дзве часткі. Як заўважыў Р.Лапата, беларускія палітычныя дзеячы, абараняючыся ад падобных замахаў літоўцаў, каб захаваць непадзельнасць Беларусі, усё больш скіляліся да федэрациі з дэмакратычнай Расіяй, спадзяючыся, што апошняя стане такою у будучыні. Дэмакратычная рэвалюцыя ў лютым 1917 г. падавала адпаведныя надзеі¹².

Неадназначныя паводзіны нямецкіх палітыкаў у 1917–1918 гг. стымулявалі сепарацыю палітычных імкненняў літоўцаў і беларусаў. У ліпені-верасні 1917 г. нямецкія палітычныя колы, імкнучыся, каб з іх дазволу Літоўская Тарыба, якая тады стваралася, была б паслухмянная, рабілі націск на літоўскіх палітыкаў, патрабуючы дазволу апошніх на публікацыю артыкулаў у афіцыйным беларускім органе друку “Гоман”, у якіх даводзілася належнасць Вільні да этнографічнай Беларусі. 25 студзеня 1918 г. нямецкая ўлада, каб націнуць на Літоўскую Тарыбу, з якой у той час адбываліся асабліва восстрыя палітычныя сутычкі з-за больш-менш цесных сувязей будучай літоўскай дзяржавы, утворанай на этнографічнай аснове, з Германіяй, дала дазвол на арганізацыю ў Вільні Беларускай Рады. Апошняя паставіла пад сумненне права Літоўской Тарыбы гаварыць ад імя Літвы і звярнулася да германскага кіраўніцтва з просьбай падтрымаць стварэнне федэратыўнай літоўска-беларускай дзяржавы¹³.

Фактычна канцэпцыя дзяржаўнасці гісторычнай Літвы ў геапалітычным супорту і таго часу ўжо страціла перспектыву. Беларускія палітычныя дзеячы, не здолеўшы абаперціся на такі нацыянальны рух, як у літоўцаў, не маглі праяўляць сябе як палітычныя суб'екты, што быў б у стане гарантаваць аднаўленне дзяржаўнасці гісторычнай Літвы. Нямецкія палітыкі прыярытэт аддавалі палітычным імкненням літоўцаў — дзяржаўнасці этнографічнай Літвы, таму што тия апраўліся на больш высокую ступень нацыянальной самасвядомасці і развіцця нацыянальнага руху, якая сведчыла пра лепшую падрыхтаванасць літоўцаў да дзяржаўнага ўпрадакавання грамадства. Наогул, у тагачаснай міжнароднай палітыцы літоўцы значна больш цаніліся як палітычныя суб'екты, чым беларусы.

Усё ж толькі ўмоўна можна гаварыць пра тое, што пытанне аб стварэнні ў канцы лютага 1919 г. так званага “Літбелу” падлягае трактоўцы як рэалізаваны

¹¹ Lopata R. Lietuvos valstibingumo klausimas 1914–1918 m. P. 160.

¹² Тамсама. С. 175.

¹³ Тамсама. С. 177, 193.

варыянт канцэпцыі аднаўлення дзяржаўнасці гістарычнай Літвы. Я мяркую, што на яго ўжо даў адказ Ч.Лаўрынавічус¹⁴. Савецкая дзяржаўнасць у Літве, паводле яго меркавання, па ініцыятыве Савецкай РССР і яе намаганнямі стала фікцыяй, якую можна разглядыць толькі як прыклад фальсіфікацыі дзяржаўнасці ў гісторыі. Ён павінен быў паслужыць або трамплінам для сусветнай рэвалюцыі на Захад, або буферам для аховы Савецкай РССР. У самастойнага дзяржаўнага развіцця літоўскага, як і, тым больш, беларускага народаў не было і не магло быць ніякай перспектывы ў развіцці дзяржаўнасці — нават для Савецкай РССР, Германіі, Польшчы.

Такім чынам, вельмі няпэўнымі былі пошуки формулы сучаснай дзяржаўнасці Літвы. Пошуку, абумоўленыя разам з тым намаганнямі шукаць і тоеснасць сучаснага народа, яго адносіны не толькі з гістарычна-дзяржаўнай, але і з гістарычна-культурнай спадчынай ВКЛ. Што датычыць апошняй, дарэчы, узнікае шмат непараўменняў з беларускім народам, які цяпер адраджаецца. А іх жа магло і не быць, калі тыя адносіны паспрабуем вызначыць на падставе прынцыпаў гістарызму і свайго ўмення засвоіць тую спадчыну, г.зн. столькі, колькі кожнаму народу пад сілу.

(Пераклаў з літоўскай мовы *Мікалай Савіч*)

Мечыслаў Яцкевіч (Ольштын)

Вільня як асяродак беларускай культуры і літаратуры пачатку XX ст. на фоне польскай і літоўскай культур

Пачатак XX ст. — гэта рубеж верхаводства шляхецкага інтэлігэнцыі ў жыцці беларускага народа. Ужо ад 1861 г., ад скасавання прыгону, з'яўлялася вёскі спадаюць адвечныя путы, якія прыкоўвалі да аднаго месца маладыя сілы. У новых варунках — як вольныя людзі — растуць новыя пакаленіні, што ідуць у школу, ідуць у горад, разъўваючы свой інтэлект і свой кругагляд, раней абмежаваны вузкім колам спраў і інтарэсаў адно толькі свайго куточка. І з гэтых новых пакаленіні юніяў людзей, што выраслі на волі, выходзяць усё больш і больш шматлікія народныя інтэлігенты, якім час ад часу ўдаецца пранікнуць і ў гімназіі, і ва ўніверсітэты.

Беларуская інтэлігэнцыя на Віленшчыне ўзбагачаецца новым сялянскім элементам, які хоць і расплываецца ў класава і нацыянальна чужым інтэлігэнцкім моры, аднак пачынае пакрысе ўплываючы і на тую асяроддзіну, што яго глытае. Палітычны і сацыяльны радыкализм універсітэцкай моладзі пачатку XX ст. памог новым беларускім інтэлігентам захаваць сувязь з род-

¹⁴ Laurinavičius Č. Tarybinio valstybingumo steigimas Lietuoje. 1918 m. pabaiga – 1919 m. pirmoji pusė // Iš Lietuvos istorijos tyrinejimu. Vilnius, 1991. P. 87–105.

най вёскай, а съледам за гэтым — як лагічны вывад — пайшло і беларускае нацыянальнае ўсьведамленыне.

У пачатку XX ст. беларускі культурны і літаратурны рух знайшоў месца ў Вільні — старым асяродку культурнага жыцьця і адраджэнцкага будаўніцтва беларусаў. У гэты час Вільня пачынае іграць ролю цэнтра беларускай культуры і літаратуры, беларускага нацыянальнага адраджэння. Антон Луцкевіч, вядомы публіцыст і беларускі дзеяч, у 1925 г. сказаў пра гэты горад: “Ды ня кожнае места мае такую прывабную сілу для тварцоў нашае адраджэнцкага літэраторы: нават Менск, сучасная сталіца Беларускага Радавае Рэспублікі, прымушаны ўступіць тут месца спрадвечнай сталіцы Беларусі — Вільні. Прымушаны ўступіць месца Вільні, бо ня мае таго, што мае Вільня: ня мае жывое дагэтуль 600-гадовае гісторычнае традыцыі, ня мае відавочных памятнікаў даўнае культуры і мастацтва, а галоўнае — ня мае сваёй асаблівай Душы, якую мае надвілейская сталіца і якая вызірае з кожнае вулкі старых кварталаў Вільні”¹.

У надвілейскім горадзе жылі і працавалі такія вядомыя беларускія дзеячы, як Францішак Скарына, Вінцэс Каратынскі, Францішак Багушэвіч (Маней Бурачок), Канстанцыя Буйло і інш. Бываў тут Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч. Тут, у Вільні, выраслі ідэйна Ян Чачот і Уладзіслаў Сыракомля, якія пакінулі ў беларускім пісьменстве значныя сълед. Тут працаваў і склаў сваю галаву паўстанец-беларус Кастусь Каліноўскі, які мо’ першы разглядаў Беларусь як палітычную катэгорыю; у Вільні расцвіла творчасць Алаізы Пашкевічанкі-Цёткі.

Дзеля таго съмела можна сказаць, што Вільня мае сваё пачэснае месца і ў беларускім руху яшчэ да адраджэння. Як у XVI і XIX стст. білася ў Вільні беларускае сэрца, змагаючыся з пануючай чужой культурай — польскай і расійскай, так і ў пачатку XX ст. яно таксама пульсавала, як і пульсуе цяпер. У 1906 г. у Вільні пачала выходзіць першая беларуская легальная газета “Наша Доля”, а пасля — “Наша Ніва”, якая выдавалася тут да 1915 г. Вільня бяспрэчна з 1906 г. зьявілася галоўным асяродзьдзем беларускага руху, кузньняй беларускай адраджэнцкай ідэалогіі.

У Вільні “Наша Ніва” пачала сістэматачнае выданье беларускіх кніг. Сыціян Александровіч лічыць, што ніякай асобнай выдавецкай суполкі пры газете не існавала. Брашуры, календары і зборнікі, выдадзеныя “Нашай Нівой”, былі своеасаблівым дадаткам да газеты, перадрукамі ці асобнымі адбіткамі газетных матэрыялаў². Першыя кніжкі “Нашай Нівы” (1907–1909) выйшлі з друкарні Марціна Кухты. У Вільні друкаваліся “Беларускія календары” на 1910–1913 гг. Выдаваліся яны невялікімі кнігамі (ад 86 да 120 старонак), ты-

¹ Навіна А. Вільня ў беларускай літаратуре // Навіна А. Адбітае жыцьцё: Лекцыі і стацыйці з беларускае адраджэнцкага літаратуры. Вільня, 1929. С. 124.

² Александровіч С. Пуцявіны роднага слова. Мн., 1971. С. 143.

ражом ад чатырох да восьмі тысяч экземпляраў. Пры ўдзеле “Нашай Нівы” выйшлі зборнікі вершаў Якуба Коласа “Песні жальбы” (1910) і Максіма Багдановіча “Вянок” (1913), з прозы — зборнік Якуба Коласа “Апавяданні”, Ядвігіна Ш. “Бярозка” і “Беларускія казкі”.

З 1908 г. у Вільні існавала беларускае выдавецкае таварыства “Наша хата”, якое, на жаль, зрабіла не вельмі многа. У Вільні таксама дзеянічала таварыства “Палачанін”, якое выпусціла ў Марціна Кухты дэльце кнігі: зборнік гумарыстычных вершаў Альберта Паўловіча “Снапок” (1910) і паэму Тараса Шаўчэнкі “Кацярына” (1911). У 1913 г. тут было створана Беларускае выдавецкае таварыства, якое месцілася на вуліцы Каштанавай, 5. Яно было вельмі актыўнае — толькі ў 1914 г. выдала 13 кніг тыражом 42 тысячы экземпляраў³. Такой колькасці беларускіх кніг, як па назвах, так і па тыражы, яшчэ не выпускала за год ні адно беларускае выдавецтва. Былі тут выдадзены кнігі “Родныя звязы” Якуба Коласа, “Рунь” Максіма Гарэцкага, “Васількі” Ядвігіна Ш., “Курганская цветка” К.Буйлы і інш.

У Вільні разъвіваліся як паэты Янка Купала, Якуб Колас, Зымітрок Бядуля, Лявон Родзевіч, Казімір Сваяк, Уладзімір Жылка і інш. Янка Купала ўжо з канца 1906 г. звязаўся з “Нашай Нівой”. Рэдакцыя адразу ацаніла здольнасці маладога паэта і пачала на пачэсным месцы зъмяшчаць яго творы. “Наша Ніва” неўзабаве выклікала Купалу з вёскі ў Вільню, расстараўлася для яго працу намесьніка бібліятэкара ў бібліятэцы “Знанне”, уласнік якой, Барыс Даніловіч, быў вельмі блізкім чалавекам да нашаніўскай групы і пасля прымаў чынны ўдзел у беларускім руху ажно да часу Першай сусветнай вайны, якая адарвала яго ад Вільні⁴. У 1909 г. Купала выехаў з Вільні ў Пецярбург, але ўжо ў 1913 г. вярнуўся ў надвілейскі горад, дзе затым працаваў у Беларускім выдавецкім таварыстве ды займаў адказнае становішча рэдактара “Нашай Нівы” ажно да эвакуацыі ў восені 1915 г.

Вільня звязала Купалу з сусветнай літаратурай, а перадусім — з літаратурай польскай ды расійскай, творы якіх былі даступныя яму ў арыгіналах. Бяспречна, вялізны ўплыў на паэта зрабілі тут польская рамантыкі, у першы чарод — Адам Міцкевіч, пераклады зь якога бачым ужо ў “Гусыляры”. У пэзіі Купалы відаць таксама і ўплыў Юльюша Славацкага, чыё дзеяцінства і юнацтва прайшлі ў Вільні. Жывучы ў Вільні, Купала захапляўся творамі “Лірніка вясковага” — Уладзіслава Сыракомлі, зь якога тады шмат перакладаў. У горадзе над Вільёй паэт пазнаёміўся з творчасцю такіх польскіх паэтаў і празаікаў, як Марыя Канапніцкая, Ян Каспровіч, Станіслаў Пшибышэўскі. Як даказвае Антон Луцкевіч, “глыбока пранікае ў душу Купалы “пшибышэўшчына” з усім яе нэрвознымі настроемі, і пад уплывам бачанага на сцэне “Сынегу” Пшибышэў-

³ Александровіч С. Пуцявіны роднага слова. С. 147.

⁴ Навіна А. Адбітае жыцьцё. С. 143.

скага напісаў Купала імправізацыю “Сынег” — верш высокай мастацкай вартасыці⁵. У тым жа часе Купала збеларушчыў верш Яна Каспрова “В съят”, зъмешчаны значна пазней у зборніку “Безназоўнае”.

У Вільні Купала навучыўся ад польскіх рамантыкаў глядзець у мінуўшчыну, шукаць хараство ў народных легендах, аповесцях з даўно мінулых дзён, з усяго гэтага вельмі многа чарпаў для сваёй творчасці. Найноўшыя польскія паэты далі яму новыя формы верша, паказалі, якую вялікую вагу ў пазіі іграе рымт і як ім карыстацца.

Змітрок Бядуля таксама, трапіўшы ў Вільню, добра адчуў душу гэтага горада. Першы раз прыехаўшы ў Вільню ў 1912 г. і пазнаёміўшыся з галоўным цэнтрам беларускага руху таго часу — рэдакцыяй “Нашай Нівы”, ён перажыў глыбокі ўражаныні. Антон Луцкевіч пісаў, “што Вільня аканчальна вызначыла Бядулі яго жыццёвы шлях. Бядулю паразіла тут у роўнай меры як адраджэнцкая работа, так і тая спадчына па далёкай мінуўшчыне беларускага народу, каторую ён убачыў у пастваці бясцэнных збораў памятак старасylvеччыны, хаваных у той час Іванам Луцкевічам у памяшчэнні “Нашае Нівы”⁶. І сінтэз усяго гэтага ўявіўся Бядулі, — піша Луцкевіч, — як “съятое месца”, якое пісьнір наш апісаў у кароценкай імпрэсіі, ахвяраванай Івану Луцкевічу”⁷. У гэтай імпрэсіі паэт выказаў сваё захапленыне беларускасцю, беларускай культуры, якая адраджалаася тады ў Вільні. Бядуля пісаў:

“Божа! Гэта ж тут пачатак адраджэння цэлага народу! Гэта ж прамень шчырага парыву беларускіх сыноў! Гэта ж тут працуець сям’я маладых сіл, каторыя не шкадуюць ахвяраваць сваё жыццё, сваё шчасце за вялікі Беларускі народ!.. Съятое гэтае месца...”⁸

Старой Вільнай захапіўся Максім Багдановіч. “Характэрна, — піша А.Луцкевіч, — што чужыя месты, дзе жыў Багдановіч, не давалі яму натхненія, толькі ў Вільні — духова родным месце — “зъвярнуў яго Пэгас на вулкі з прывольных палявых дарог”, толькі тут да яго душы прамовіла краса, “укрытая ў месце”⁹. Гэтую прыгожасць Вільні Багдановіч выказаў у радках:

“Вулкі Вільні зіяюць і гулка грымяць! Вір людскі скр诏 заліў паясы тра туараў, Блішчаць вонкы, ліхтарні ўгары зіхаццяць, І гараць аганьком вочы зму чаных твараў!”¹⁰

У Вільні з 1913 г. жыў Максім Гарэцкі, працаваў тут каморнікам, а з 1919 г. — педагогам, выкладаючы беларускую мову ў Віленскай Беларускай гімназіі. Зь Вільні ён разам з іншымі беларускімі дзеячамі быў высланы

⁵ Навіна А. Адбітае жыццё. С. 148.

⁶ Тамсама. С. 132.

⁷ Тамсама.

⁸ Тамсама. С. 133.

⁹ Тамсама.

¹⁰ Багдановіч М. Вянок. Вільня, 1913. С. 12.

польскай уладай у Коўна. Адтуль паехаў у Латвію, дзе працаваў у беларускай гімназіі у Дзьвінску, зноў вярнуўся ў Вільню, але з прычыны забароны польскай уладай працаваць у Беларускай гімназіі перабраўся ў Мінск. Прабыванье Гарэцкага ў Вільні, хача і кароткае, было вельмі пладавітым і важным для беларусаў Віленшчыны.

У горадзе Гедыміна нарадзіўся новы беларускі тэатр. Яго арганізацыя пачалася ў 1906 г. у асяродзьдзі беларускай інтэлігэнцыі. Але першы паказ драмы адбыўся толькі 25 лютага 1910 г. На сцэне драматычнага гуртка ў 1910–1911 гг. з велізарным посьпехам праходзілі спектаклі Ігната Буйніцкага. У пазнейшы час віленскія беларусы ставілі спектаклі розных аўтараў — Элізы Ажэшка, Якуба Коласа, Антона Чэхава і інш.

Трэба тут сказаць пра выключную ролю Францішка Аляхновіча ў разьвіцьці беларускай драматургіі і тэатра. Аляхновіч зьяўляецца наскроў віленчуком, неадродным сынам Вільні. «Ён, — піша Луцкевіч, — інтэгральная частка віленскага мяшчанства, хоць і рознага — зычнага, але псыхолёгічна даволі аднароднага. Знамяніты віленскі жаргон — так званая “польшчызна” — яе найлепшы гэтаму доказ. І Аляхновіч, творачы радам сваіх драматычных твораў, узятых зь віленскага жыцця, як быццам пазму аб людзях Вільні — людзях даваеннага дня, знамяніта адтварае індывідуальныя рысы тыповых віленцаў»¹¹. У “На Антокалі” і ў “Шчаслівым мужу”, у “Маньцы” і ў “Страхах жыцця” — усюды б্যецца пульс беларускага жыцця ў Вільні пачатку XX ст.

Беларускае культурнае жыццё ў Вільні да Першай сусветнай вайны разъвівалася на фоне культур польскай, літоўскай і гебрайскай. Няма тут часу, каб абмеркаваць дзейнасць палякаў, літоўцаў і гебраў у Вільні, але трэба прыгадаць, што пасля 1905 г. бурна пачала тут разъвівацца польская літаратура, зьявіліся часопісы і газеты, новы польскі тэатр. Палякі многа пісалі і на беларускія тэмы. Да сяброў беларускага руху можна залічыць такіх мясцовых публіцыстаў, як Люцыян Узэмбла, Напалеон Казімір Роўба, Зыгмунт Нагродзкі ці Людвік Абрамовіч, які ў часопісе “Пишэглёнд Віленскі” ўдзяліў многа ўвагі беларускай культуры і літаратуры, беларускаму адраджэнцкаму руху.

Вільня пачатку XX ст. была таксама асяродкам літоўскага нацыянальнага і культурнага адраджэння. У Вільні выходзілі літоўскія газеты, існавала наукоўскае таварыства, разъвіваўся літоўскі нацыянальны тэатр. Як даказываюць Альма Лапінскене і Адам Мальдзіс, менавіта тады, у дзесятых гадах, завязаліся ў Вільні добрыя сувязі паміж беларускім і літоўскім паэтамі. Яны “часта сустракаліся ў памяшканні беларускага клуба і літоўскага клуба “Рута”. Там ставіліся беларускія спектаклі [...] давала канцэрты славутая група Ігната Буйніцкага”¹². У гэтых клубах бывалі Цётка, Янка Купала, Ядвігін Ш.

¹¹ Навіна А. Адбітае жыццё. С. 130.

¹² Лапінскене А., Мальдзіс А. Перазовы сяброўскіх галасоў. Мн., 1988. С. 64–65.

Прыходзілі туды літоўцы Людас Гіра, Канстанцінас Мікалоюс Чурлёніс, Марыя Ластаўскене, а таксама палякі фатограф Ян Булгак, паэт Ежы Янкоўскі¹³.

І віленскія палякі-дэмакраты, і літоўцы адносіліся да беларускага руху добразычліва. Асабліва пасябраваў зь беларусамі вядомы літоўскі паэт Людас Гіра. Ужо ў 1910 г. ён пачаў перакладаць на літоўскую мову вершы Янкі Купалы і іншых паэтаў. Сам Людас Гіра добра валодаў беларускай мовай і нават пісаў па-беларуску вершы, дзе выявіў сваю любоў і павагу да беларускага народа.

На заканчэнье хачу выказаць тую праўду, што Вільня, гісторычна і сёньняшня сталіца Літвы, сталася ў пачатку нашага стагодзьдзя галоўным асяродкам беларускай культуры. Яна і цяпер, у нашыя дні, таксама зьяўляецца важным цэнтрам беларускасці на скрыжаваныні дарог паміж Усходам і Захадам.

Альма Лапінскене (Вільнюс)

Беларусістыка ў Літве

Пра беларусістыку ў Літве можна гаварыць шмат і ў розных аспектах, таму што гісторыя беларусістыкі ў нашай краіне ў нейкім сэнсе — гэта гісторыя культур двух народаў, дзвюх дзяржаў. Гісторыя цікавая, неадназначная і вельмі змястоўная. Каб у гэтым упэўніцца, даволі глянуць на наша стагоддзе.

У пачатку XX ст. Вільня стала супольным цэнтрам выдання літоўскіх і беларускіх газет. Прыгадаем толькі, што ў 1904 г. тут пачаў выходзіць першы літоўскі штодзённік “Vilniaus žinios”, а ў 1906 г. — і першыя легальныя беларускія газеты “Наша Доля” і “Наша Ніва”. У друкарні М.Кухты побач з іншымі літоўскімі і беларускімі кнігамі ў 1913 г. выходзіць “Вянок” М.Багдановіча. У Вільні жывуць, пішуць і сябруюць А.Пашкевіч-Цётка-Кайрэнэ, Марыя Ластаўскене, Янка Купала, Людас Гіра. Тут, у першым нумары газеты “Viltis” за 1910 г., змешчаны артыкул Л.Гіры “З беларускай літаратурой” — адна з першых спроб пазнаёміць літоўскага чытача з беларускай літаратурай. Артыкул паклаў пачатак літоўска-беларускай літаратурнай кампаратывістыцы.

У міжваенны перыяд Вільня — гэта не толькі цёмныя дні прыгнёту, але і ўзаемнае разуменне, узаемападтрымка літоўскіх і беларускіх пісьменнікаў, супольныя вечарыны, дзе гучалі вершы М.Танка, А.Жукаўскага, Ю.Кекштаса, О.Міцюце, М.Машары.

У той жа час у Каунасе стараннем Міністэрства беларускіх спраў і Беларускага цэнтра ў Літве (кіраўнік К.Душэўскі-Дуж) выходзяць беларускія кнігі і часопісы. Сярод іх — “Крывіч” (1923—1927), альманах “Беларускі асяродак” — вельмі каштоўныя выданні.

¹³ Луцэвіч У. Успаміны пра Цётку // Полымя. 1966. № 4. С. 130.

Падобных фактаў шмат. І шмат іх яшчэ чакае даследавання, альбо новага погляду, новай ацэнкі.

Для савецкага перыяду нашых культурных адносін характэрна ўсім нам добра знаёма ідэалагічная спецыфіка. Аднак жа за тая пяцьдзесят гадоў сувязей, няхай і інспіраваных, нашых навукоўцаў, пісьменнікаў, перакладчыкаў зроблена было шмат. Але пра гэта ўжо нямала пісалася, таму лічу больш патрабнай і карыснай гаворку пра беларусістыку ў сённяшній Літве.

Цікава паглядзець, ці перамянілася што, калі Літва і Беларусь сталі незалежнымі дзяржавамі. Палітычныя, сацыяльныя змены безумоўна аказваюць уплыў на развіццё культуры і навукі, асабліва гуманітарнай. Мабыць, дзякуючы гэтым зменам з'явілася мажлівасць стварэння МАБ, а разам з тым — і яго падраздзялення ў Літве.

Коротка пра Асацыяцыю беларусістаў Літвы. Яна дзейнічае ўжо чатыры гады — з 21 лютага 1991 г. Цяпер у яе спісе — 20 сяброў. Збіраемся мы разы чатыры ў год. Праведзена ўжо 16 пасяджэнняў. Два з іх можна назваць міні-канферэнцыямі — гэта пасяджэнне, прысвечанае 100-годдзю М.Гарэцкага (красавік 1993 г.), і вечар паэзіі і перакладаў А.Мінкіна, сябра нашай асацыяцыі (май 1994 г.).

Асацыяцыя арганізавала і правяла дзве навуковыя канферэнцыі: у лістападзе 1991 г. сумесна з русістамі Вільнюскага ўніверсітета мы правялі сустрэчу, прысвечаную 100-годдзю М.Багдановіча, а праз два гады — канферэнцыю “В.Ластоўскі і яго асяроддзе”. У абедзвюх канферэнцыях удзельнічалі госьці з Мінска. 10 лістапада мінулага года сумесна з Саюзам пісьменнікаў Літвы быў арганізаваны літаратурны вечар-сустрэча з В.Быковым. Атрымалася сапраўдна свята беларускай літаратуры. Сёлета ў красавіку арганізавалі вечар паэзіі Р.Барадуліна ў келлі Конрада. Шкада, што з-за хваробы паэт не прыехаў. Часткова гэта кампенсавала презентацыя кнігі В.Быкова “Альпійская балада; Воўчая зграя” ў Саюзе пісьменнікаў Літвы і літаратурны вечар яе аўтара, у якім удзельнічай і Р.Барадулін.

Арганізацыйная дзейнасць — толькі адна, вонкавая старонка дзейнасці нашых беларусістаў. Стварэнне асацыяцыі прынесла двайную карысць для беларусістыкі. Па-першае, беларусісты цяпер маюць магчымасць арганізоўваць свае мерапрыемствы, якія прапагандуюць беларускую культуру. Па-другое, стаўшы сябрам асацыяцыі і атрымаўшы права ў гэтай арганізацыі, кожны беларусістым самым атрымлівае і прыемны ававязак стала працаўваць у сферы беларусістыкі. І гэта праца сяброў асацыяцыі самая важная.

Сёння ў нашай асацыяцыі пяць літаратаў-перакладчыкаў, сем мовазнаўцаў, шэсць гісторыкаў, два фалькларысты.

Фальклор асабліва выразна сведчыць пра этнічныя і культурныя сувязі нашых народаў. У літоўскіх і беларускіх песнях можна знайсці амаль літаральна супадаючыя тэксты. Таму так важны парынальны даследчыцкі метод. Літоўскія фалькларысты вельмі часта выкарыстоўваюць прыклады з

беларускага фальклору. Сябры нашай асацыяцыі В.Місявічэне і Н.Лаўрынкене, даследчыцы старажытных літоўскіх календарных і жніўных песняў парападыальным метадам, сцвярджаюць, што па распаўсяджанні старажытных песняў можна вызначыць самабытны арэал блізкіх кантактаў паміж балтамі і ўсходнімі славянамі.

Агульны арэал абумовіў шмат супольных старонак гісторыі. Гісторыя ВКЛ у Літве даследуецца даўно, але цяпер працы гісторыкаў больш палемічныя і тым самым вастрэйшыя, цікавейшыя. Безумоўна, кожны літоўскі гісторык, даследчык нашай старажытнай гісторыі, з'яўляецца і даследчыкам гісторыі Беларусі, не кажучы ўжо пра сяброў нашай асацыяцыі Р.Гірконтаса і Ю.Шаўцова.

Самую вялікую группу складаюць мовазнаўцы. Доследы моўных кантактаў праводзіліся і ў савецкі час. Пра гэта рупіліся мовазнаўчыя інстытуты. Шмат зроблена ў гэтай галіне Э.Грынавецкене. Але цяпер цэнтрам беларускай лінгвістыкі стала кафедра славянскай філагогіі, арганізаваная ў Вільнюскім універсітэце ў 1990 г. (кіраўнік праф. В.Чэмонас). Тут распрацоўваюцца трывалыя праграмы, цесна звязаныя з беларусістыкай. Першая праграма — “Даследаванне літоўска-славянскіх этнагенетычных кантактаў”. У яе ўваходзіць манографічнае апісанне беларускіх гаворак на поўдзень ад Вільні, сацыялінгвістычны атлас літоўска-беларускай моўнай мяжы. Над гэтай праграмай працуе В.Чэмонас, М.Савіч і інш. Другая праграма — “Помнікі і пісьмовая традыцыя царкоўнаславянскай мовы ВКЛ”. Гэта міжнародная праграма — у яе распрацоўцы ўдзельнічаюць навукоўцы з Расіі, Балгарыі, Польшчы. Трэцяя праграма — “Доследы старажытнай беларускай мовы” (па творах М.Сматрыцкага, “Хроніцы Быхаўца” і іншых помніках). Над тэмай працуе Н.Марозава, Л.Ясюлевіч і інш. Асобны напрамак — даследаванне польскіх і беларускіх рукапісных помнікаў, пісаных арабскімі літарамі. Гэтым займаецца Г.Мішкінене, С.Шупа. Акрамя таго, сумесна з Жэнейскім універсітэтам праводзіцца даследаванне сацыялінгвістычнай сітуацыі ў Літве і Беларусі.

Трэба адзначыць, што беларусісты кафедры хутка будуць выкладаць студэнтам-філолагам беларускую мову як другую мову.

Пачаўшы гаворку пра выкладанне мовы, трэба сказаць некалькі слоў і пра беларусістыку ў нашым педуніверсітэце.

Беларускае аддзяленне факультэта славістыкі Вільнюскага педагогічнага універсітэта было адкрыта ў 1991 г. па ініцыятыве Літоўскага ўрада, актыўна падтрыманай беларускай грамадскасцю. У верасні 1991 г. пачала дзеянічаць кафедра беларускай мовы, літаратуры і этнакультуры (загадчыца — доктар Л.Плыгаўка). Цяпер на беларускім аддзяленні 30 студэнтаў: II курс — 10, III курс — 12, IV курс — 8 чалавек. Усе студэнты рыхтуюцца да атрымання двайнай спецыяльнасці: першая, асноўная, — “Беларуская мова і літаратура”. Тут

былі трывалыя наборы студэнтаў, у 1994 г. студэнты не прымаліся, сёлета прыём таксама не прадбачыліца паводле расчэння як кафедры беларусістыкі, так і кіраўніцтва ВПУ і Міністэрства навукі і асьветы. Прычыны — адсутнасць фінансавых сродкаў і, быццам бы, патрэбы ў большай колькасці спецыялістаў па беларусістыцы.

Але дазвольце вярнуцца да турбот нашай асацыяцыі ў вельмі важнай галіне беларусістыкі — у літаратурных сувязях, перакладзе.

У літаратурнай кампаратывістыцы вялікіх прац цяпер не бачым — часам з'яўляецца юбілейны артыкул або рэцензія (можа гэта і нармальна пасля выхаду кнігі “Перазовы сяброўскіх галасоў”). Больш турбуе іншае — пераклады, таму што яны — галоўнае звязно літаратурных сувязей.

З 1945 да 1990 г. у Вільнюсе на літоўскай мове выйшла 51 кніга беларускіх аўтараў (у год — прыкладна адна кніга, апошняя ў 1990 г. — “Год нулявы” В.Адамчыка). І пасля гэтага чатыры гады зусім “пустыя”. У канцы 1994 г. выйшла “Дзікае паляванне карала Стаха” У.Караткевіча, у гэтым годзе — “Альпійская балада; Воўчая зграя” В.Быкава. Але ж гэтыя пераклады праляжалі ў выдавецтвах без руху па пяць-шэсць гадоў. Значыць, столькі ж гадоў нікто нічога не перакладае. Не перакладае таму, што вельмі цяжка выдаць. Выдавецтвы зацікаўлены ў літаратуры Заходняга свету — гэтую літаратуру больш купляюць. А мастацкая літаратура суседзяў, часам і больш каштоўная, застаецца невядомай. Гэта ненармальна.

Мы, беларусісты нашай асацыяцыі, упэўнены, што і пры рыначных умовах культура павінна мець сваю накіраванасць. А ў культурным абмене суседзі павінны мець прыярытэт. На наш погляд, патрэбна, каб Міністэрства культуры Літвы і Міністэрства культуры Беларусі падпісалі дамову: кожны год на парытэтных асновах фінансаваць хаджаніе беларускіх пісьменнікаў і літаратараў у Літву. Толькі тады нашы літаратурныя сувязі сапраўды стануць сувязямі, толькі тады можна будзе сказаць, што стан беларусістыкі ў Літве нармальны.

Ванда Місявічэнэ (Вільнюс)

Вячэрнія жніўныя песні літоўцаў і беларусаў

Жніўнім песням літоўцаў і беларусаў на працягу доўгага працоўнага дня прызначаліся розныя функцыі. Асабліва шматфункциянальнымі былі песні, што выконваліся раніцай і апоўдні. Яны дапамагалі арганізаваць працу, узнімалі настрой, дух спаборніцтва. У іх адлюстроўваліся звычаі, калектывная праца талакой, паважлівае стаўленне да жніў, іх зацікаўленні і г.д. Адносіны паміж функцыямі і тэматыкамі тут вельмі разнастайныя, а часам і даволі складаныя.

Песні, якія суправаджвалі заканчэнне працоўнага дня, г.зн. выконваліся вечарам, зусім іншыя. Яны вызначаюцца яркай, своеасаблівай мэтанакіраванас-

цю. І ў літоўскіх, і ў беларускіх песнях гучыць роднасная тэма стомленасці, чакання вячэры, адпачынку, незадаволенасць вынікамі працы і да т.п. Усё гэта выказваецца з пачуццём крыўды, болем, нават пратэстам супраць цяжкага становішча жней.

Даследчыкамі даўно заўважана, што ў жніўных песнях больш і часцей, чым у іншых, сустракаюцца матывы сацыяльнай няроўнасці. І, вядома, ільвіную долю іх убірае ў сябе якраз рэпертуар вячэрніх песняў.

Часта ў песнях паказана бязрадасная сітуацыя, калі сонца ўжо заходзіць, а пан, конна раз'язджаючы, яшчэ правярае жней, ці шмат яны нажалі, дакарает, падганяе стомленых паспяшацца, скончыць загон, пагражае: пакуль яны не дажнуць — дахаты не пойдуць (КЛП Д 482, 475 і ЖП 56, 299, 298а, 83 і, 55а, е, 35)¹.

У такіх песнях стаўленне да сацыяльнага прыгнёту перадаецца лаканічна, аднак з вялікім маствацкім эффектам — адзін горкі ўздых нясе і вялікую інфармацыю, і вялікую сілу ўздзеяння. Напрыклад:

1. Kad jau saulilä, Kad jau saulilä Ad' girias ad'säda,	Да ўжо слонійка за лес коціцца, Мне малодзенькай дамоў хочацца; Да ўжо ручанькі нарабіліся, А ўжо ножанькі нахадзіліся,
2. Mana galvelä, Mana galvelä Prisiliungava,	Да ўжо вочанькі наглядзеліся, Ужо прыставанька настаялася. Я прыставаньку да ражном прайму, Сама малада дамоў пайду. (ЖП 74)
3. Mana runkeläs, Mana runkeläs Prisikrutäja,	Варыянт: ... Да ўжо нашы прыставы Досі набрахаліся, Ой, не рана. (ЖП 83 к)
4. Mana peteliai, Mana peteliai Labai privarga,	
5. Mana kajälæs, Mana kajälæs Prisivaikëäiaja,	
6. Ä pristavas, Ä pristavas Prisilajá,	

¹ Дадзеныя прыводзяцца па кн.: Lietuvių liaudies dainų katalogas. I. Darbo dainos, Kaledorinių ареигų dainos. Vilnius, 1972 (Каталог літоўскіх народных песен, I: Працоўныя песні. Песні календарных абрадаў). Далей КЛП Д; Lietuvių liaudies dainynas. VI. Darbo dainos I. Vilnius, 1993. Далей: LLD; Жніўныя песні. Мн., 1974 (БНТ). Далей ЖП.

7. Prisilajá,
Prisilajá,
Prisiarksejá. (LLD VI 281)

Яўныя пагрозы, заклікі да помсты даволі рэдкія. Непараўнальна часцей гучашь лаканічна выказаныя матывы непрыязнасці, адмоўнае стаўленне жней да прыгнятальнікаў — іх праўдзівы і крытычны погляд на тых, хто сацыяльна пастаўлены вышэй, хто мае ўладу над працаўніцамі, хто не лічыцца з іх чалавечай годнасцю, правамі прыроды і г.д.

Усе аналагічныя песні адлюстроўваюць грамадскія адносіны пэўнага часу. У многіх выпадках рэаліі нагадваюць пра прыгонны лад грамадства. Дастатковая зварнуць увагу на паказанае ў песнях бяспраўнае становішча жней, на іх паднажалені стан, на канкрэтна названых іх уладароў — прыставаў, цівуноў і да т.п.

Аднак значна больш месца ў вячэрніх песнях займае тэма адносін у сям'і. Ад гарманічных, калі дачка-жня, ідучы дахаты, радуецца, што яе матулька чакае з вячэрай, мяккую пасцель сцеле (КЛП Д 474, 490 і ЖП 98а, м, с, ф, ш, 78), да рэзкіх прайаў нянавісці свёкра і свекрываі да жняі-нявесткі. Вядома, выяўляеца і адпаведная рэакцыя ў адказ — нявесткі да нядобраўчлівых свёкраў. Гэтыя песні да такой ступені “не ўпісваюцца”, да такой ступені шакіруюць выяўленнем неардынарных пачушцяў, што пры першым суда-крананні з імі з’яўляеца думка: тут нешта не тое. Пашираная ў народных песнях павага да бацькоў, наогул старэйшых, не адпавядае эмоцыям, выказанным у вячэрніх песнях. Можна згадаць некаторыя з іх:

1. Vaikëtinejñ tèvulis Pabaremís Parugémis,	Я гуляла, малада, па полю, Пускала галасок да дому, А хто мой галасок пярэймець?
2. Praëinäjo saulaläs Be kepuräś Kepuräläs:	Пярэймець мой галасок свёкра, Пярэймець свёкра ды скажыць: — Ці не мая зявіала зявіца, Вузенькія пастаці ганяеца, Рэдзенськія снапкі стаўляеца?
3. — Saulala matúla Väkaruosna Vélyvuosna,	Я гуляла, малада, на полю, Пускала галасок да дому. А хто мой галасок пярэймець?
4. Ba jau mano dukrelä Tai nuiłso, Tai nuvargo	Мой татачка пярэймець, Татачка пярэймець ды скажа: — Ці не мая дзевачка гуляеца, Шырокія постаці ганяеца, Густыя снапочки стаўляеца? (ЖП 98 ж)
5. Geruosius rugelius Berpjaudama Berpjaudama [...]. (LLD VI 226)	

Крыўда жняі-ніявесткі заключаецца ў тым, што з яе працай не лічацца, што яе не шкадуюць, яе могуць пакрыўдзіць незаслужана, прыцясняюць ды вымагаюць непасільней працы.

Жняі-ніявестка не застаецца ў даўгу і выказвае пачуцці, параўноўваючы сваіх бацькоў са злоснымі свёкрамі — не на карысць апошніх:

1. Eisim, sesutele, dobilia,	А я жну, пажынаю,
2. Laukelin uliocie, dobilia,	І да дому пазіраю,
3. Motules dabocie, dobilia.	Ці йдзе мая родна мамачка,
4. Ku motuli veikiá, dobiliá?	Ці нясе мне есці.
5. Kalni rugius pjáuna, dobilia,	
6. Sunkiai prakaitauna, dobilia.	Ой, ідзе мая родна мамачка
7. Ataneëa pietulius, dobilia,	І нясе мне есці —
8. Ruginelis duonelis, dobilia,	Нясе хлеба бандушачку,
9. Surinktinio pienelio, dobilia,	Яшчэ й масла ў гарнушачку. (ЖП 52 б)
10. Sidabriní kreslellí, dobilia,	
11. Aukselio ēaukëtellí, dobilia,	
12. Pumpuriní bliüdelí, dobilia,	
13. Motulä sédéjø, dobilia,	
14. Pietulius suvalge, dobilia,	
15. Saldd'iai atsilsejo, dobilia,	
16. Eisim, sesutele, dobilia,	
17. Laukelin uliocie, dobilia,	
18. Maâekas (anytas) dabocie, dobilia. (LLD VI 280)	

Жнеі не абмяжоўваюцца насмешкамі ў адрас свёкра і свекрыві. Яны адкрыта радуюцца з іх бяды, жадаюць ім зла, нават смерці. Вельмі папулярныя, напрыклад, такія літоўскія і беларускія вячэрнія песні:

1. Aš pareinu rugius pjovus	Маладая малодачка,
2. Da velují vakarèllí	Стала табе прыгодачка:
3. Ir sucikau du brolaļiu.	Упала твая матка з печы,
4. — Aik, sesula, greiciau namo,	Забіла сабе плечы.
5. Rasi namie nerodasclí,	— Каб я тую бяду знала,
6. Da dzidellí d'elastellí:	То б я пасцельку слала:
7. Ir iëpuolè mus tävulis	Пад бочанькі пярынанькі,
8. Da ië aukëtosios klitelis.	Пад галоўку падушачкі.
9. Kad aë butau namie buvus,	Маладая малданька!
10. Butau klojus patalillí:	Стала табе прыгоданька:
11. Tris eilalas padëskeliu,	Упала твая свякроў з тыну
12. O kecvirtq përynlíci.	У жыжку крапіўку,
13. Aë pareinu rurgius pjovus	— Каб жа я тое знала,
14. Da velují vakarèllí	То б я пасцельку слала:
15. Ir sucikau du dzieverèliu.	Пад бочанькі паленанькі,

16. — Aik, martela, greicau name, Пад галоўку каменейка. (ЖП 43 а)
17. Rasi namie nerodascí
18. Da dzidelí d'elastéil:
19. Ir iëpuolè ëeëurelis
20. Ië aukëtosios da klételes.
21. Kad aë bûtau namie buvus,
22. Butau klojus pataleli:
23. Tris eilalas akmenéliç,
24. O kecvirtq arëketéliç. (LLD VI 274)

Аналагічных песняў у літоўскім і беларускім рэпертуары шмат. Даволі жорсткія ўзаемаадносіны ў сям’і, такім чынам, адлюстраваны толькі ў вячэрніх песнях. Эмацыянальна зразумела, што маладой жанчыне, якая трапіла да свекрываў ў падпарадкованне, жывеца не соладка. Тым больш — цяжкая праца, стомленасць узмацняюць пачуццё крыўды. Але каб такія страсці, такая непрыязнасць! Якія рэаліі жыцця маглі спарадзіць такія матывы?

Напрошваецца думка, што ў песнях адлюстроўваюцца не толькі эмоцыі маладой жніяі. Або, што гэтыя эмоцыі ўзніклі на асаблівай глебе. Жніяя трапіла ў своеасаблівую ячэйку грамадства — вялікую сям’ю, дзе пануюць свае адносіны, свой уклад жыцця. Вялікая сям’я — грамадская адзінка, што з’явілася на пэўным этапе гісторыі нашых народаў.

Як сцвярджае І.Юргініс, а з ім пагаджаецца і этнограф А.Вішняўскайце, у Вялікім Княстве Літоўскім інстытут вялікай сям’і з’явіўся ў XVIII–XIX стст. Нягледзячы на зменлівія зневіні формы, якія абумоўлены зменлівымі формамі феадальнаў эксплуатацыі, — паводле свайго зместу, г.зн. унутранай структуры, літоўская сям’я (відаць, і беларуская) да рэформы валокай змяшчала шмат элементаў непадзельнай, г.зн. вялікай патрыярхальнай сям’і. У прававых адносінах, у асобе дзяржавы, гэтая адзінка ўспрымалася як падаткаплацельшчык. Галава сям’і адказваў за здольнасць гэтай адзінкі даваць эканамічны эффект, ён жа прымушаў да працы ўсіх яе членau².

Не ўдаючыся ў падрабязнасці развіцця сям’і, можна адзначыць, што вячэрнія жніўныя песні ўтрымліваюць шмат гістарычных рэаліяў. Часам песні ў сваіх варыянтах даюць магчымасць прасачыць, як паступова ўзнікаюць у тэкстах новыя гістарычныя рэаліі, адпаведныя развіццю эканамічных адносін, зменам у грамадстве.

Можна ўзяць як прыклад вельмі цікавую песню, пабудаваную на дыялогу жніяі з сонейкам:

1. — Oi saulala, oi motula,	Жну я, жну, пажынаю,
— Ko ter anksti uđtekejai?	На сонейка паглядаю.

² Vyeniauskaite A. Lietuvių valstiečių ēiema // Lietuvių etnografijos bruodžai. Vilnius, 1964. P. 430.

2.	— Oi mergela siratela, — Nor aë anksti ud'tekejau,	— Сонца маё яснае, Да ўзыядзі ж ты раненъка,
3.	Nor aë anksti ud'tekejau, Jau aë tavi lauki radau.	Да ўзыядзі ж ты раненъка, Абагрэй сиротаньку.
4.	— Oi saulala, oi motula, Ko ter velai nusilaidai?	— Хоць я раненъка ўзыайду, Цябе на ніўцы знайду.
5.	— Oi mergela lelijèla, Nor aë vélai nusilaidau,	Хоць я позненъка зайду, Цябе на ніўцы кіну. (ЖП 54 л)
6.	Nor aë velai nusilaidau, Dar tavi lauki palikau. (LLD VI 307)	

Працытаваная песня па-класічнаму лаканічная. У ёй вялікая прастора для думкі: дзяўчына прадстаўлена незвычайна працавітай, але можна адчуць і цяжкасць яе працы, можна дапусціць, што ёй, сіраціначцы, інакшага выйсця няма... Літоўскі варыянт усяго адзін. Аналагічных жа беларускіх запісаў налічваецца каля дваццаці. І ўсе яны па-рознаму адлюстроўваюць сацыяльнае становішча жніяі. У адных сонейка тлумачыць жніяі, што яе цяжкасці залежаць не ад сонца, а ад пана, які “раненъка пабуджаець / Ды позненъка дажыдаець” (ЖП 54д). У іншых знаходзім: “Малада малодачка, / Не крыйдуй на сонейка, / Ды крыйдуй на свякроўку, / Што рана выпраўляе, / Што позна пераймае” (ЖП 54а). Трэба звярнуць увагу на тоеснасць пазіцый пана і свекрыў. Можна дапусціць, што становішча жніяі і ў адным, і ў другім выпадках мае роднасную сацыяльную глебу ў грамадстве і сям'і.

У варыянтах песні знайшлі адбітак і новыя эканамічныя адносіны: “Ды соўненъка, соўненъка, / Закаціся скоранъка, / Ці ты ў найме не бывала, / Што ты мне не гадала? ...” (ЖП 54д).

Кароткі агляд тэматыкі вячэрніх жніўных песняў літоўцаў і беларусаў сведчыць, што ў іх падобным чынам адбіліся праца, побыт, настрой стомленага працаўніка. Стомленасць абвастрае ў жніяі пачуццё крыйды за беспрасветную працу, за бяспраўнае становішча, за сацыяльны прыгнёт. Аднак адмоўныя эмоцыі, пратэст супраць зла спараджалі сама жыццё, гістарычна-эканамічныя ўмовы, грамадскі ўклад, грамадскія адносіны.

З таго, што ў літоўскіх і беларускіх песнях рэаліі жыцця адлюстраваны амаль адноўлькаўа, можна зрабіць вывад пра цесныя эканамічныя, гістарычныя і глыбокія культурныя сувязі нашых народаў.

(Пераклад з літоўскай мовы Святланы Сачанка)

БЕЛАРУСКА-ПОЛЬСКІЯ ГІСТАРЫЧНА-КУЛЬТУРНЫЯ ЎЗАЕМАДАЧЫНЕННІ

Алесь Смалянчук (Гродна)

Польскі нацыянальны рух у Беларусі і Літве
напярэдадні і ў перыяд рэвалюцыі 1905–1907 гг.

Становішча палякаў у Беларусі і Літве ў канцы XIX – пачатку XX ст. вызначалася яшчэ “мураўёўскім” заканадаўствам. Абмежаванні, якія распаўсюджваліся на каталіцкае насельніцтва краю, закраналі ўсе сферы жыцця. І тым не менш, прымаючы кожнае рашэнне, улады павінны былі ўлічваць адносіны да яго з боку польскай грамадскасці. Нягледзячы на тое што колькасна палякі Беларусі і Літвы, як паказаў перапіс 1897 г., уступалі і беларусам, і літоўцам, і рускім і складалі ўсяго 5,6 працэнта¹ ад насельніцтва шасці беларуска-літоўскіх губерняў (Віленская, Віцебская, Гродзенская, Ковенская, Магілёўская, Мінская), паводле свайго сацыяльнага, культурнага і гаспадарчага становішча яны адносіліся да вядучых этнасаў краю.

Зразумець сказанае вышэй дапамагае аналіз нацыянальна-класавай структуры насельніцтва. Пераважную большасць сялян складалі беларусы і літоўцы (разам 87 працэнтаў). Значная частка гараджан (рамеснікі, рабочыя, дробныя і сярэднія гандляры) была яўрэйскай нацыянальнасці. Сацыяльныя ж вярхі складаліся з нашчадак паланізаваных беларускіх і літоўскіх землеўласнікаў (47,1 працэнта патомнага дваранства лічылі сябе палякамі), звязанай з імі інтэлігенцыі (9 працэнтаў), а таксама рускага чыноўніцтва (42 працэнты). Усё гэта моцна ўплывала на сацыяльныя характеристики польскага руху. Аднак ён вызначаўся не толькі нацыянальна-класавай структурай усяго насельніцтва краю, але і сацыяльным складам польскай грамадскасці. Кожны чацвёрты паляк быў землеўласнікам і належаў да патомнага дваранства. Менавіта землеўласнікі разам з інтэлігенцыяй, каталіцкім духовенствам і чыноўніцтвам (нягледзячы

¹ Усе падлікі зроблены на падставе аналізу перапісу 1897 г. Гл.: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. СПб., 1904–1905. ТТ. II, IV, XI, XVII, XXII, XXIV.

на абмежавальныя законы, у канцы XIX ст. 12 працэнтаў чыноўнікаў былі палякамі) складалі палітычну актыўную частку польскага насельніцтва. Яны і адыхрывалі вызначальную ролю ў польскім нацыянальным руху ў Беларусі і Літве. Гэта, відаць, і было галоўнай прычынай дамінавання кансерватыўных, лаялісцкіх настроў ў мясцовым польскім руху, якія выказваліся так званымі згоднікамі-гадоўцамі. Яны імкнуліся вырашыць польскія праблемы, супрацоўнічаючы з Расійскай дзяржавай. Сацыялістычныя ідэі для палітычна актыўнай часткі польскага насельніцтва краю былі непрымальнімі. А нацыяналістычная ідэалогія вяла да ізаляцыі палякаў у Беларусі і Літве, пагражала іх эканамічным і культурным пазіцыям.

Перавага згоднікаў у польскім руху ў Беларусі і Літве напярэдадні рэвалюцыі была бяспрэчнай. Выключэннем з'яўлялася толькі дзейнасць каталіцкага касцёла.

Рэвалюцыйная падзея і ўступкі, на якія быў вымушаны пайсці царызм, паскорылі палітызацыю вярхоў польскай грамадскасці, спрыялі ажыўленню польскага руху. У студзені-верасні 1905 г. рэвалюцыйніцыя польскай грамадскасці прывяла да таго, што пазіцыі згоднікаў пахіснуліся. У гэты час наладжваліся цесныя контакты паміж многімі дзеячамі польскага руху ў Беларусі і Літве і прадстаўнікамі партыі кадэтаў, якая толькі фармавалася. Аднак гэтае захапленне не было працяглым. Вярхі польскага насельніцтва не маглі прыняць пазіцыю кадэтаў у аграрным пытанні — яна здавалася ім за надта радыкальнай.

Вельмі прыкметнай у час уздыму рэвалюцыі была грамадска-палітычная дзейнасць каталіцкага касцёла. Віленскі біскуп Э.Роп ужо вясной 1905 г. распачаў барацьбу супраць палітыкі русіфікацыі ў школах Міністэрства народнай асветы. У другой палове года касцёл, дзейнічаючы ў рамках энцыклікі Льва XIII “*Rerum novarum*” (1891), пачаў ствараць грамадскія арганізацыі. Апагеем гэтай актыўнасці стала стварэнне ў лютым 1906 г. Канстытуцыйна-каталіцкай партыі Літвы і Беларусі (ККП).

На пачатку 1906 г. усё больш відавочным рабілася існаванне ў польскім нацыянальным руху дзвюх плыніяў — эндацкай і краёвай; апошняя дзяялілася на кансерватыўны і ліберальна-дэмакратычны накірункі. Найбольш упływowай сілай сталі краёўцы-кансерваторы. Падставай дыферэнцыяцыі было рознае ўсведамленне Беларусі і Літвы. Эндацкі глядзелі на іх як “крэсы всходніе” Польшчы, а краёўцы жылі і дзейнічалі з адчуваннем, што гэта іх радзіма. Вось што пісаў у 1905 г. Р.Скірмунт: “Акрамя тых, хто ўсімі сіламі імкнецца як да роднай матулі да Каралеўства Польскага і адзінак, якія робяць стаўку на Расію, сярод шляхты ёсць група людзей, сэрцам і душой адданых сваёй Радзіме Літве і Русі”². На пачатку 1906 г. гэты пінскі палітык ужо будзе называць сваю

² Romunt [Skirmunt R.] *Głos przeszłości i potrzeba chwili*. Lwów, 1905. S. 49.

Радзіму: “Літва і Белая Русь”³. У краёўцаў-кансерватарадаў такое ўсведамленне даволі моцна перапляталася з жаданнем абараніць свае сацыяльна-эканамічныя пазіцыі. Ва ўмовах рэвалюцыі, калі сур’ёзным фактарам жыцця краю сталі літоўскі і беларускі нацыянальныя рухі, што набылі сацыялістычную афарбоўку, прадстаўнікі мясцовай польскай грамадскасці раптоўна адчулі сябе ў становішчы ізгойя. Не выпадкова яны пачынаюць даволі гучна прызнавацца ў любові да Беларусі і Літвы (раней гэтае пачуццё не афішыравалася). Адначасова яны пачынаюць шукаць магчымага саюзніка, які мог бы гарантаваць захаванне іх становішча. Краёўцы-кансерваторы апынуліся перад складаным выбарам: або даць згоду на радыкальныя сацыяльна-эканамічныя пераўтварэнні, чаго якраз патрабавалі прадстаўнікі беларускага і літоўскага рухаў, або, нягледзячы на шавінізм рускіх “правых”, шукаць падтрымкі з боку царызма. Выбраў апошняе. Надзея была на тое, што намаганнямі С.Вітэ, а потым П.Сталыпіна ўлады ўжо не сыйдуць з шляху рэформавання. І, абапіраючыся на Думу і Дзяржаўны савет, можна будзе шукаць магчымае пагадненне. Краёўцы-кансерваторы ўсёй сваёй дзеянасцю нібы апелявалі да ўладаў: “Дазвольце нам зноў стаць гаспадарамі свайго краю — і больш надзейнага саюзніка вы не будзеце мець”.

Палітызацыя польскага руху знайшла сваё ўласабленне ў шматлікіх спробах стварыць нацыянальныя палітычныя партыі і арганізацыі, актывізаваць польскі друк у Вільні. Ужо ў каstryчніку 1905 г. намаганнямі краёўцаў ліберальна-дэмакратычнага накірунку тут узняк мясцовы польскі філіял партыі кадэтаў. Аднак ён быў нешматлікі і ніякай палітычнай ролі ў краі амаль не адыграў.

Тады ж робяцца першыя спробы стварыць Краёвую партыю. Яны звязаны з Р.Скірмунтам, які двойчы, у канцы 1905 і на пачатку 1906 г., выступаў на старонках газеты “Кур’ер літэўскі”⁴ з праграмнымі заявамі ад імя Краёвой партыі. Гэта была першая спроба распрацоўкі і сістэматычнага выкладання краёвай ідэалогіі.

У лютым 1906 г. было абвешчана стварэнне Польскай нацыянальна-дэмакратычнай партыі Літвы, распрацавана яе праграма⁵. Аднак далей дэкларацый спрабы не пайшли. Эндэкі шырокай падтрымкай у краі не карысталіся. У краёцаў жа справы ішлі значна лепш. Праўда, і яны не здолелі стварыць Краёвую партыю (гэта адбудзецца толькі летам 1907 г.). Аднак у лютым 1906 г. узнякла ўжо названая ККП Літвы і Беларусі, якая дзеянічала ў рэчышчы краёвай плыні польскага руху. Яе ўтварэнне было звязана з дзеянасцю віленскага біскупа Э.Ропа⁶.

³ Kurier Litewski. 1906. Nr 78.

⁴ Kurier Litewski. 1905. Nr 65; 1906. Nr 78.

⁵ Гл.: Polskie stronnictwo demokratyczno-narodowe na Litwie. Wilno, 1906.

⁶ Смалянчук А. Біскуп Э.Роп // Беларускі гістарычны часопіс. 1994. № 3.

Па меры адступлення рэвалюцыі сярод палякаў краю пашыраўся эндэцкі ўплыў. Гэтаму спрыяла як эвалюцыя эндэцкай ідэалогіі ў згодніцкім накірунку, так і тое, што ідэалогія і практика краёўцаў-кансерватараў набывала ўсё больш каставыя характар. Так, адзін з лідэраў гэтай плыні І. Корвін-Мілеўскі заяўляў, што толькі вернасць трону дапаможа польскім землеўласнікам захаваць свае эканамічныя і палітычныя пазіцыі. Ён нават заклікаў да разрыву адносін з Каралеўствам Польскім, а на польскую культуру глядзеў як на рэліквію з мінулых стагоддзяў⁷. Сярод палякаў краю пашыралася адчуванне, што эліта мясцовых памешчыкаў здрадзіла “польскай справе”.

Паступовае ўмацаванне эндэцкіх пазіцый адбілася і на дзейнасці дэпутатаў-палякаў ад краю ў I і II Думах, у Дзяржаўным савеце. Асабліва прыкметным гэта было ў дзейнасці Кола канстытуцыяналістаў — аб'яднання дэпутатаў-палякаў ад краю ў II Думе.

Пра позыны крызіс краёўцаў-кансерватараў сведчылі няўдалая спроба стварыць Краёвую партію, паступовы (з вясны 1907 г.) пераход на эндэцкія пазіцыі “Кур’ера літэўскага” — галоўнага органа краёўцаў. Спрабы, якія рабіў Р. Скірмунт, імкнучыся стварыць польска-літоўска-беларускую партыю⁸, не зацікаўлі ні беларусаў, ні літоўцаў, што не было выпадковым.

І краёўцы-кансерватары, і эндэкі сваёй нацыянальна-культурнай дзейнасцю імкнуліся замацаваць пазіцыі польскай культуры ў краі. Асноўным змесцем польскага культурнага руху ў канцы рэвалюцыі стала барацьба за польскую школу ў Беларусі і Літве. Дзейнасць гэтых плыній, па сутнасці, праследавала экспансіянісцкія мэты ў галіне культуры. Яны выступалі супраць уядзення беларускай мовы ў касцельнае набажэнства. Нягледзячы на дэкларатыўныя заявы пра неабходнасць дапамогі беларусам і літоўцам у іх нацыянальна-культурных імкненнях, краёўцы-кансерватары на самой справе вялі барацьбу з беларускім і літоўскім рухамі. Толькі асобныя іх прадстаўнікі (Э. Вайніловіч, Р. Скірмунт) не імкнуліся да паланізацыі. Эндэкі ж гэтую барацьбу нават не хавалі, лічылі яе адной з галоўных мэтаў сваёй дзейнасці.

Іншымі былі пазіцыі краёцаў ліберальна-дэмакратычнага накірунку. Яны падтрымлівалі сувязь з літоўскім нацыянальным рухам, на старонках друку абаранялі беларусаў ад нападкаў польскіх і рускіх шавіністаў. Аднак значнай ролі ў польскім руху яны не адыгралі. На характар польска-беларускіх і польска-літоўскіх адносін гэта прынцыпова не ўплывала. Беларускі рух, як і літоўскі, павінен быў даваць адпор не толькі вялікадзяржавным рускім шавіністам, але і польскім. Гэта, безумоўна, ускладняла развіццё.

Але ў гісторыі Беларусі і Літвы засталася не толькі канфрантация. Засталася і вельмі важная для беларусаў прыхільнасць да іх мовы віленскага біскупа

⁷ Корвин-Мілевский И. Голос польского дворянина о выборе члена Государственного совета в Вильне. Вильно. [1908?]

⁸ Jankowski Cz. W ciągu dwóch lat... Wilno, 1907. S. 140–141.

Э.Ропа, якую ён пацвердзіў на практыцы, калі ў 1917 г. стаў Магілёўскім арцыбіскупам. Засталася досьць прыкметная для нацыянальнага жыцця краю дзеянасць краёўцаў-лібералаў. А асобныя прадстаўнікі краёўцаў-кансерватаў, напрыклад Р.Скірмунт, пройдуць даволі няпросты шлях ад краёвага патрыятызму і патэрналізму ў дачыненні да мясцовага “простага” люду да адчування сваёй беларускасці і стануць дзеячамі беларускага руху.

Польскі нацыянальны рух у Беларусі і Літве напярэдадні і асабліва ў перыяд рэвалюцыі 1905–1907 гг. з’яўляўся значным фактам палітычнага, сацыяльна-эканамічнага, культурнага і рэлігійнага жыцця краю. Гэта паўплывала і на далейшы лёс Беларусі і Літвы.

Аляксей Майсейчык (Брэст)

Культурна-этнічнае самабытнасць брэсцкапінскага Палесся і асяродкі польскай літаратуры

Палессе ў культурна-этнічным плане — даволі складаны рэгіён у сёняшнім славянскім свеце. Справа не толькі ў асаблівасцях мясцовай фауны і флоры. Гаворачы пра Беларускае Палессе, трэба ўлічваць многія іншыя фактары — мову, абрады, звычай жыхароў, гісторыю краю. На жаль, да нядавняга часу ўвага на гэта амаль не звярталася. Мастацкія каштоўнасці, створаныя на палескім дыялекце, фактычна не заціваліся да нацыянальнай культуры. Зусім натуральна, што гэта выклікала ў многіх прадстаўнікоў мясцовай інтэлігенцыі незадавальненне, жаданне ўзвысіць ролю свайго Палескага краю ў развіцці беларускага этнасу. Аднак на гэтай патрыятычнай хвалі склалася плынь з яснікам, які выяўленымі сепаратысцкімі ідэямі. “Палешукі” сталі супрацьпастаўляцца “ліцвінам”, сцвярджалася, што духоўна-культурнаму адраджэнню самой Беларусі Палессе ў канчатковым выніку не дае нічога. У такіх умовах асаблівую актуальнасць набывае праблема этнічна-маральнага выхавання ў рэгіёне. Яно павінна насыць гуманістычныя характеристары, грунтавацца на признанні прыярытэтнага агульначалавечых каштоўнасцей.

Падыход да вырашэння этнічных проблем Заходняга Палесся не можа грунтавацца на нейкіх абстрактна-тэарэтычных высновах, у адпаведнасці з якімі трэба прыводзіць рэальныя жыццёвые працэсы рэгіёна. Найперш неабходна ўлічваць яго складаны гісторыю.

Лёс рэгіёна складваўся так, што ён аказваўся ў межах розных дзяржаў: Вялікага Княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай, Расійскай імперыі, затым быў пад Польшчай, у складзе СССР. У пэўныя прамежкі гісторыі быў тут французы, немцы. У час Другой сусветнай вайны тэрыторыя сучаснай Брэсцкай вобласці была падзелена на трох часткі, якія адміністрацыйна аказаліся адасобленымі. Акупацыйныя ўлады імкнуліся нават падкрэсліць іх этнічную

рэзнасць. Брэст быў аднесены да Украіны, паўночная частка вобласці — да Усходняй Пруссіі і толькі ўсходняя раёны, з цэнтрам у Баранавічах, лічыліся беларускімі.

Усё сказанае вышэй на працягу стагоддзяў абліжанае Брасцка-Пінскі рэгіён у яго мастацка-творчых магчымасцях. Здаравалася нават так, што сваімі талентамі ён сілкаваў літаратуры суседніх народаў больш, чым беларускую. Датычыца гэта польскай літаратуры і, у пэўнай ступені, украінскай.

Адносіны краю з літаратурай заходняга суседа цікавыя і павучальныя. У іх шматвяковым развіцці можна вылучыць некалькі этапаў. Першы адносіца да часу Вялікага Княства Літоўскага, калі польскамоўныя творы пісаліся і выдаваліся на Брасцкім Палесці і мелі шырокі разнананс як на беларускіх, так і на польскіх землях.

З гісторычных прац вядома, што ў Брасце ў 1550–1570-х гадах дзеянічала першая на тэрыторыі Беларусі друкарня, якая працавала пад апекай вялікага літоўскага канцлера, віленскага ваяводы і брасцкага старосты Мікалая Радзівіла Чорнага. Тут выдаваліся кнігі на польскай і лацінскай мовах. Увагі заслугоўвае брасцкая (“радзівілаўская”) Біблія (1563) — помнік польскамоўнага кнігадрукавання. У ёй змешчаны тэкст Свяшчэннага Пісання, а прызначалася яна для патрэб рэфармацыйнага руху. Біблія была разлічана не толькі на жыхароў Польшчы, але і Вялікага Княства Літоўскага. Выдаўцы лічыліся з чытацкай аўдыторыяй Княства, пра што сведчаць гравюры выдання, у кампазіцыі якіх адчуваецца ўплыў Ф. Скарыны. Арыентацыя на нацыянальную традыцыю была, безумоўна, мэтанакіраванай: прыцягнуць увагу чытача калі не мовай, дык блізкай яму формай выдання.

У Брасцкім друкарскім двары былі выдадзены некалькі сатырычных твораў на польскай мове. Сярод іх вызначаецца сваім зместам паэма “Пратэй, або Пярэварацень” (1564), высокую ацэнку якой даў Я. Парэцкі. Мы звернем увагу толькі на некаторыя моманты, якія датычыца гэтага твора і нашай гаворкі. Аўтар паэмы лічыў сябе паслядоўнікам такіх польскіх пісьменнікаў, як Мікалай Рэй, Ян Каханоўскі, Андрэй Пшацескі. Апошні з гэтых паэтаў склаў оду ў гонар Брэста:

Имя священной Сарепты, о Брест, понесешь ты в столетия,
Мудрым наследием в веках красоваться и славиться будешь¹.

Некаторыя польскія даследчыкі лічаць, што паэма “Пратэй” належыць пяру брасцкага выдаўца Кіпрыяна Базыліка.

Заслугоўваюць увагі яшчэ два моманты. Да дактычнай павучанні аўтара “Пратэя” сугучныя з павучаннямі С. Буднага, якога ў 1558 г. кальвінскі сабор у Брасце з блаславення Мікалая Радзівіла Чорнага прызначыў пропаведнікам у Клецк. Гэта глумачыць прыхільнасць аўтара паэмы да беларускіх асветнікаў.

¹ Беларуская літаратура. Мн., 1979. Вып. VII. С. 177–187.

Са зместу твора таксама вынікае, што яго аўтар добра ведаў мясцовыя ўмовы, норавы простых людзей. Ён выкарыстоўваў асобныя беларускія слова, лічбы, што трэба пісаць мовай, зразумелай простаму люду.

Як вынікае са сказанага, тагачасныя польскамоўныя творы з'яўляліся адной з крыніц выяўлення духоўнага жыцця Пінскага Палесся. Яны належалі інтэлігентам, якія паходзілі з гэтага рэгіёна і ў якіх узімала патрэба падключыць яго да праблем агульнадзяржаўнага маштабу.

Новы кірунак набыло літаратуранае жыццё на Брэстчыне, калі Брэст стаў адным з цэнтраў рэлігійнай барацьбы. У гэты час мова твораў пачынае выступаць паказчыкам іх ідэйнай накіраванасці. Зусім зразумела, чаму, напрыклад, па-польску былі напісаны творы “Брэсцкі сінод” і “Абарона Брэсцкага сінода” П. Скарті. Іх аўтар выступаў як ваяўнічы прапаведнік каталіцызму. Відны ж ідэолаг уніятаў Іпацій Пацей, улічваючы асаблівасці тагачасных грамадска-палітычных умоў, выдаваў свае кнігі і па-беларуску, і па-польску. Паходзіў ён з беларусаў. Нарадзіўся ў Ружанах, вучыўся ў Кракаўскай акадэміі. Пэўны час служыў брэсцкім кашталянам. Каб аказаць уплыў і на праваслаўных, і на католікаў, свае кнігі “Гаръмонія, альбо Согласіе веры Сакраментов и церемоний святе восточное церкви с костелом Рымъским” і “Антиризис, или Апология против Христофора Филалета” І. Пацей выдаў на беларускай і польскай мовах.

У 1610 г. Л. Карповічам быў надрукаваны твор М. Сматрыцкага “Трэнас, або Плач святой усходняй царквы”. Гэты твор, хоць і быў напісаны па-польску, заклікае да змагання за родную зямлю, яе традыцыі. Ад імя праваслаўнай маци-царквы звязтаўся М. Сматрыцкі да свайго народа з прапановай яднання ўсіх сіл у барацьбе з каталіцызмам:

“Цяжка Мне з гэтай аглухлай гурмою, / З гэтым аслеплым племем, / З гэтым вужачым родам!.. / I хто нароўні / Сёння падзеліць са мной Маё гора, / Хто разам са мною сёня / Цяжар мой падыме, / Хто плакаць мне дапаможа”².

Польскі кароль жорстка расправіўся з выдаўцом “Трэнаса” Л. Карповічам, які нарадзіўся каля 1580 г. у сям’і святара на Піншчыне. На два гады той быў змешчаны ў вязніцу. Кожны, хто купляў ці прадаваў “Трэнас”, штрафаваўся на пяць тысяч чырвоных залатых. Была закрыта друкарня Святадухаўскага манастыра, дзе ўбачыў свет твор М. Сматрыцкага. Сам жа аўтар на працяглы час вымушаны быў замоўкнуць.

Усе гэтыя падзеі мелі гістарычнае значэнне. Яны засведчылі, што перад беларускай інтэлігенцыяй паўсталая задача ўзняць ролю сваёй мовы ў духоўным і культурным жыцці народа. Зведаўшы праследаванне, за яе вырашэнне ўзяўся М. Сматрыцкі. У 1618–1619 гг. ён стварае сваю неўміручую граматыку. Факты сведчаць, што з пачатку XVII ст. у заходнепалескім рэгіёне ў мас-

² Трэнас, альбо Плач святой усходняй царквы // Крыніца. 1994. № 11.

тацка-творчай дзейнасці быў узяты кірунак на выкарыстанне беларускай мовы. Для гэтага была закладзена добрая аснова, бо ў канцы XVI ст. у Брэсце працаваў у брацкіх школах Л. Зізаній, аўтар першага буквара для дзяцей-беларусаў, а таксама “Лексиса” і “Грамматікі словенскай”.

На пачатку, як можна заўважыць са сказанага, беларуская і польская мовы ў творах многіх пісьменнікаў заходнепалескага рэгіёна не выступалі як антыподы. Свае творы яны выдавалі і на беларускай, і на польскай мовах.

Аднак у выніку заняпаду Вялікага Княства Літоўскага на яго землях культурная сітуацыя рэзка змянілася. Літаратурнае жыццё Беларусі аказалася падключаным да літаратурнага працэсу не столькі Рэчы Паспалітай у цэлым, колькі этнічнай Польшчы. Асабліва гэта датычыла заходнепалескага рэгіёна. Многія таленавітвы ўраджэнцы гэтага краю пісалі свае творы па-польску. Паводле дакументальна засведчаных звестак, у эпоху Асветніцтва з 553 польскіх пісьменнікаў з тэрыторыі Беларусі паходзілі каля 50 чалавек, 19 з іх нарадзіліся ў Брэсцкім ваяводстве³. Многія з іх, як, напрыклад, Юльян Нямцэвіч, Адам Нарушэвіч, займалі вядучыя пазіцыі ў тагачасным літаратурным працэсе.

У Брэсцка-Пінскім рэгіёне склаліся два значныя асяродкі польскай літаратуры. Найбольш упływowым быў брэсцкі, у які ўваходзілі Юльян Нямцэвіч, Марцін Матушэвіч, Францішак Карпінскі, Станіслаў Клакоцкі, Аляксандар Хадкевіч, Ігнат Калакоўскі і інш. Другі асяродак польскіх пісьменнікаў быў звязаны з Піншчынай. Найбольш знаны яго прадстаўнік — Адам Нарушэвіч.

Творы польскіх пісьменнікаў — ураджэнцаў Заходняга Палесся цесна звязаны з рэаліямі краю. Некаторыя з гэтых пісьменнікаў былі гісторыкамі і таму цікавіліся яго гісторыяй і этнаграфіяй. Ім уласцівы мясцовы патрыятызм, які схіляў іх у той ці іншай ступені да беларушчыны. Пра гэта сведчыць творчасць ужо згаданых Нямцэвіча, Нарушэвіча і Карпінскага.

Юльян Нямцэвіч нарадзіўся ў 1758 г. у маёнтку Сокі каля Брэста, вучыўся ў Брэсцкай калегіі. Як тэкстолаг ён вядомы “Зборам гістарычных матэрыялаў пра старожытную Польшчу” (1822–1883), куды ўключаны “Дыярыуш” Б.К.Маскеўіча. Гэты твор зацікавіў Ю.Нямцэвіча падзеямі, што датычылі паўстання 1648 г. пад кіраўніцтвам Багдана Хмельніцкага, у тым ліку і ў яго родным краі. Удзельнік гэтых падзеяў Б.К.Маскеўіч у сваім дзённіку падаваў факты, якія датычыліся гарадоў Брэст, Пінск, Кобрын, Бяроза, мясцовых вёсак Шарашова, Моталь, Гарадзец. Пазней уласныя ўражанні Ю.Нямцэвіча пра некаторыя са згаданых гарадоў увойдуць у кнігі “Дзённікі маіх часоў” (1848) і “Гістарычныя падарожжы па польскіх землях” (1858). Шмат увагі надаў Нямцэвіч Брэсту. Ён расказвае пра рэлігійны фанатызм мясцовых католікаў, пра забабоны, распаўсюджаныя сярод гараджан. Нямцэвіч прыводзіў звесткі пра мінулае Брэста, адзначаў, што тут была заснавана адна з першых друкарняў.

³ Мальдзіс А. На скрыжаванні славянскіх традыцый. Мн., 1980. С. 256.

Асабліва блізка да беларускага сялянства знаходзіўся польскі паэт Францішак Карпінскі, які значную частку свайго жыцця правёў у маёнтку Краснік, што быў на Пружаншчыне. Пісьменнік падзяляў погляды Русо, ідэалізаваў несапсаванасць нораваў у вясковых людзей. У адпаведнасці з такім ідэямі ён стараўся ладзіць і сваё жыццё. У Красніку ён пабудаваў сабе дом, пасадзіў вялікі сад і разам з літаратурнай справай займаўся гаспадаркай. Пад канец жыцця набыў ва ўласнасць фальварак Хораўшчына ў Ваўкавыскім павеце. У Карпінскага былі вельмі прыязныя адносіны з мясцовымі сялянамі. Ён вучыў іх дзяцей грамаце, разам з вяскоўцамі співаў беларускія народныя песні. У сваіх творах “Падарожжа па зачараванай краіне” і “Свецкія песні” выкарыстаў матывы беларускага фальклору. Некаторыя вершы Ф.Карпінскага набылі шырокую вядомасць і ў канцы XIX ст. былі запісаны М.Федароўскім як народныя (“Лаура і Філон”, “Успамін пра даўняга кахранага”)⁴. Яны змешчаны ў шостым томе яго “Люду беларускага”.

Ф.Карпінскі прайяўляў цікавасць да беларускай паэзіі, у прыватнасці яго прывабіла сваёй народнасцю творчасць Францішка Рысінскага⁵. Творы апошняга захаплялі Карпінскага тым, што, паводле слоў Рамуальда Падбярэскага, гэты пісьменнік трапляў “у жылку нацыянальной схільнасці і так зліўся з думкамі сабраццаў, што яго асобныя выразы сталі ў многіх мясцінах прыказкамі, як правінцыяльная мудрасць”⁶. Вакол Ф.Карпінскага гуртаваліся мясцовыя пісьменнікі. У яго доме бывалі ўжо згаданыя І.Калакоўскі, які жыў у суседнім маёнтку Сухаполь, С.Клакоўскі з Сычыкаў, што пад Брэстам.

Як ужо адзначалася, другі польскамоўны літаратурны асяродак склаўся на Піншчыне. У 30–40-я гады XVIII ст. у Пінску існавала друкарня, якая выпускала кнігі на лацінскай і польскай мовах. Гэта былі паэтычныя зборнікі, панегірыкі, казанні. Недалёка ад Пінска, каля Лагішына, у 1733 г. нарадзіўся Адам Станіслаў Нарушэвіч, які стаяў ля вытокаў польскага класіцызму. Пісьменнік скончыў Пінскі езуіцкі калегіум, быў выкладнікам Віленскай акадэміі. На польскай і лацінскай мовах пісаў лірычныя вершы, оды, байкі, ідyllі, сатыры, трагедыі. Нарушэвіч вядомы як перакладчык твораў Гарацыя, Тацыта, Анаркэнта. У яго творчасці выразна выявіўся мясцовы патрыятызм, любоў да роднага палескага краю. У Павеці каля Пінска Нарушэвіч працаваў над галоўным творам свайго жыцця — “Гісторыяй польскага народа”. У ёй вучоны праводзіў ідэю адзінства і ўзаемаўзбагачэння духоўных культур розных народаў. Нарушэвіч вывучаў гісторыю Пінска, цікавіўся беларускім фальклорам. Яго сакратар, жыхар Піншчыны М.Нелюбовіч, запісваў мясцовыя песні, з якімі знаёміўся пісьменнік.

⁴ Саламеевіч Я. Паэтычная кайстра Міхала Федароўскага // Полымя. 1979. № 1. С. 217–218.

⁵ Мальдзіс А. На скрыжаванні славянскіх традыцый. С. 268.

⁶ Баршчэўскі Я. Шляхціц Завальня. Мн., 1990. С. 335.

Са сказанага вынікае, што ў другой палове XVIII ст. на тэрыторыі Брэсцька-Пінскага рэгіёна ўзнікла польскае літаратурнае асяроддзе, якое складалася пераважна з пісьменнікаў — ураджэнцаў гэтых мясцін. Мясцовы каларыт з'яўляецца адметнай адзнакай іх творчасці. Матывы любові да роднага краю вызначаюць змест многіх іх твораў. Яны шырока выкарыстоўвалі матывы беларускай народна-паэтычнай творчасці. У народных паданнях і легендах яны бачылі выяўленне гісторыі роднай зямлі. У асобных польскіх пісьменнікаў, напрыклад у Ф. Карпінскага, выявілася імкненне да творчага пабрацімства з беларускім пісьменнікамі.

Традыцыі польскамоўных пісьменнікаў другой паловы XVIII ст. знайшлі сваё развіццё ў творчасці Каятана Крашэўскага і яго брата Юзафа Крашэўскага, якія паходзілі з сям'і пружанскага харужага. Аднак у XIX ст. змянілася роля польскамоўных пісьменнікаў у жыцці заходнепалескага рэгіёна. У творах К. і Ю. Крашэўскіх праўдзіва паказаны быт і псіхалогія жыхароў Палесся. Пяру першага з іх належаць такія творы, як “Брэсцкі канюшыц”, “З паданняй і нататак”, “З успамінаў кашталяніца”. Свае ўражанні пра падарожжы па Беларусі Ю. Крашэўскі апісаў у творах “Пінск і Піншчына”, “Успаміны Палесся, Валыні і Літвы”, “Малюнкі з жыцця і падарожжаў”, “Адзенне мяшчан і сялян з ваколіц Брэста, Кобрына і Пружан”.

Аднак у XIX ст. у адлюстраванні рэчаінасці ўжо адчуваецца пэўная дыстанцыя паміж самімі пісьменнікамі і героямі іх твораў, што з'яўляліся жыхарамі беларускага Палесся. Э. Ажэшка ў лісце да Г. Нусбаўма пра гэта пісала так: “Я абавязкова хачу добра выучыць русінай, на моры якіх мы з'яўляемся тут астравамі, многа пісаць пра іх і нават уступіць з імі ў сякія-такія ўзаемаадносіны”⁷. Пісьменніца пэўны час жыла ў маёнтку Людвінава, што пад Кобрынам.

У пакалення пісьменнікаў, да якога належала Э. Ажэшка, пачынаюць устанаўлівацца творчыя сувязі з беларускімі пісьменнікамі як прадстаўнікамі суседніх літаратуры. Так, напрыклад, Э. Ажэшка мела сяброўскія адносіны з Ф. Багушэвічам.

Аналіз літаратурна-мастацкіх тэндэнций дае падставу гаварыць пра чацвёрты перыяд у развіцці польскамоўнай літаратуры ў заходнепалескім рэгіёне. Ён прыпадае на канец XIX ст. і гады знаходжання Заходніяй Беларусі ў складзе польскай дзяржавы.

У апошній чвэрці мінулага стагоддзя ў польскую літаратуру прыйшла Марыя Радзевіч, жыццё якой звязана з Палесsem. Нарадзілася яна ў 1863 г. у вёсцы Пянюга Зэльвенскага раёна. З 1881 г. жыла ў маёнтку Грушава недалёка ад Кобрына. Тут яе наведвала Марыя Канапніцкая. Памерла пісьменніца ў 1944 г., зведаўшы жахі Другой сусветнай вайны і выгнанніцтва. У сваіх раманах “Лета лясных людзей”, “Былі і будуць”, “Каштоўны камень”, “Пажары і

⁷ Цыт. па кн.: Мальдзіс А. Творчае пабрацімства. Мн., 1966. С. 175.

папялішчы” яна распрацоўвала беларускую тэматыку, апісвала жыццё сялян-палешукоў, хараство палескай прыроды. У адрозненне ад Ажэшка і Канапніцкай якіх-небудзь кантактаў з дзеячамі беларускай культуры яна не падтрымлівала, у паўсядзённым жыцці захоўвала польскія нацыянальныя звычай і абраады.

У 30-я гады ў вёсцы Магіліцы Івацэвіцкага раёна працавала настаўніца польская пісьменніца Вераніка Трапачынская-Агарак, якая напісала ў 1954 г. пра гэтыя мясціны раман “Лясныя Долы”. У 1958 г. ён з’явіўся на беларускай мове ў перакладзе М.Лужаніна. Яе ж пяту належыць таксама гітарычны раман “Салдаты Касцюшкі” (1952–1956).

Нарадзілася Трапачынская-Агарак у Львове ў 1908 г. у сям’і муляра. У 1927 г. яна стала настаўніцай Магіліцкай школы Баранавіцкага павета. Паводле ўспамінаў старажылаў, Трапачынскую-Агарак вельмі любілі вяскоўцы. Яна блізка сышлася з мясцовай моладдзю. Любілі яе і вучні школы, некаторыя з іх сталі прататыпамі станоўчых герояў аўтабіографічнага рамана “Лясныя Долы”.

У цэнтры рамана — польская настаўніца Браніслава Пятроўская, якая прыязджала на Палессе вучыць дзяцей. Яе погляды на сваю дзейнасць далёкія ад поглядаў, якія вызначалі настаўніцкую дзейнасць Андрэя Лабановіча з трывогі “На ростанях” Я.Коласа. Спачатку Пятроўская адчувае сябе вышэй тых, хто живе ў абсягу яе школы. Але хутка яна зразумела, для якіх мэтай улады хочуць выкарыстаць яе энтузіазм і любоў да працы. І тады “перед ёй адкрыўся ўвесь цынізм становішча: цынізм польскай улады ў адносінах да яе, польскай настаўніці. Кожны непасрэдны рух пратэсту, кожны ліст школьнаму інспектару або сейміку разглядаліся толькі з аднаго боку: дапамагае ці не дапамагае гэта дэнацыяналізацыі”⁸. Пятроўская прыходзіць да вываду, што беларусы маюць права на свой выбар, на свой шлях развіцця. Таму яна не асудзіла барацьбу сваіх вучняў за беларускую школу, а, наадварот, падтрымала яе.

У рамане “Лясныя Долы” прыгадваюцца многія вёскі з наваколля Магіліц, рэчкі Шчара і Грыўда. Твор Трапачынскай-Агарак напісаны з любоўю да людзей палескага краю.

У час вайны пісьменніца ўдзельнічала ў партызанскім руху Супраціўлення ў Польшчы. Памерла ў 1957 г., не закончыўшы аповесць “Дом пад крыжам”, дзе павінны былі знайсці адлюстраванне падзеі перадваенных гадоў.

Творчы росквіт Трапачынскай-Агарак прыпадае ўжо на 50-я гады. У часы ж знаходжання Заходній Беларусі ў польскай дзяржаве палескі рэгіён не даў польскай літаратуре якіх-небудзь значных здабыткаў. Умовы акупацийнага рэжыму не спрыялі гэтаму, хоць улады і рабілі адпаведныя заходы.

⁸ Трапачынская-Агарак В. Лясныя Долы. Мн., 1958. С. 56.

Уладзімір Сенькавец (Брэст) Уплыў польскай літаратуры на станаўленне жанру санета ў беларускай паэзіі

Санет у беларускую паэзію прыйшоў толькі ў пачатку XX ст. — пасля таго, як набыў амаль восьмісотгадовы вопыт у еўрапейскай літаратуры. Першым яго прыхільнікам у Беларусі прызнана лічыць Янкі Купалу, які ў 1910 г., у 29 нумары газеты “Наша Ніва” надрукаваў верш “Жніво”. Аднак шлях беларускага санета пачаўся значна раней. Вядома, напрыклад, што Альгерд Абуховіч, адзін з уздельнікаў паўстання пад кірауніцтвам Кастуся Каліноўскага, перакладаў на беларускую мову “Фаўста” І.Гётэ, “Разбойнікаў” Ф.Шылера, вершы В.Гюго, Д.Байрана, А.Міцкевіча, У.Сыракомлі, санеты А.Дантэ і Ф.Петрапаркі. А.Мальдзіс у кнізе “Творчае пабрацімства” прыводзіц радкі з санета Янкі Лучыны, напісаныя на польскай мове. Яны сведчаць, што беларускі паэт добра ведаў кананічныя патрабаванні санетнай страфы і па-майстэрску выкарыстоўваў іх у сваёй творчасці:

Ziemio moja ojczysta! W tak wielkim obszarze
Naraz cię nie widziałem, tobą wzrok niesyty
Napieścić się nie może. Gdyby we śnie marzę.

Lecę, niesiony dumą w przeszroczce błękitny
Aż tam, gdzie dymią jakby w świątyni ołtarzu
Niebotyczne wierzchołki, sinych Tatrów szczyty.¹

Асаблівая меладычнасць вершаванага радка, якая дасягаецца дзякуючы ўдаламу спалучэнню ямбічных стоп з пірыхіем, багатая рыфма і выкарыстанне разнастайных мастиакіх сродкаў (эпітэтаў, парапінанняў, метафар) надаюць санету Янкі Лучыны тонкі лірызм і напеўнасць. Строга прытырмліваецца паэт кананічнага патрабавання, якое забараняе ўжыванне знамінальнага слова болей аднаго разу. Адпавядае класічным традыцыям і выбраная паэтам тэма — зворт да роднай зямлі з словамі любові і падзякі. Гэтыя радкі Янкі Лучыны вельмі сугучныя санету Адама Міцкевіча, дзе паэт звяртаецца да Нёмана як да самага блізкага і дарагога субяседніка:

Niemnie, domowa rzeko moja! gdzie są wody,
Które nigdyś czerpałem w niemowlęce dłonie,
Na których potem w dzikie pływałem ustronie,
Sercu niespokojnemu szukając ochłody.²

Некалькі пазней Янкі Лучыны да санетнай формы зварнуўся Аляксандар Ельскі, беларускі краязнавец, гісторык, эканаміст, географ, літаратар. Ён пераклаў

¹ Мальдзіс А. Творчае пабрацімства. Мн, 1966. С. 133.

² Мицкевіч Адам. Сонеты. Л., 1976. С. 10.

на беларускую мову санет Адама Міцкевіча “Burza”, назваўшы яго “Бура на моры”. Як пішуць складальнікі хрэстаматыі па беларускай літаратуры XIX ст. Алех Лойка і Вячаслаў Рагойша, пераклад быў зроблены Ельскім для “Календаря Северо-Западнага края на 1889 год”, але па нейкай прычыне ў яго не ўвайшоў³. Гэтай прычынай, напэўна, быў невысокі маставіцкі ўзровень перакладу, які нагадваў, хутчай, пераказ верша Міцкевіча, дзе ў многіх выпадках Ельскі выкарыстоўваў польскія слова, парушаў рытмічны малюнак арыгінала. Прывядзём для параўнання радкі з арыгінала санета і яго перакладу:

Zdarto żagle, ster prysnął, ryk wód, szum zawiei,
Głosy trwożnej gromady, pomp złowieszcze jęki,
Ostatne liny majtkom wyrwały się z ręki,
Słońce krwawo zachodzi, z niem reszta nadziei.⁴

Узарвала жаглі, руль прыснуў, вада раве, страхах родзе,
Грамада плача, помпы енчаць — грук !
Астатнія ліны выпалі людзям з рук,
Разам з крывавым сонцам надзея заходзе.⁵

Прашытаваны пераклад А.Ельскага доўгі час быў адзіным санетам на беларускай мове. І толькі прыход у літаратуру Купалы, Коласа, Багдановіча, Гаруна з’явіўся якасным зрухам у нацыянальным вершы. Культывуючы сучасныя формы верша, нашы паэты не толькі апрабавалі іх, але і ўзбагацілі мову, пашырылі жанрава-стылевую гаму літаратуры. М.Багдановіч, напрыклад, ствараючы цыкл вершаў “Старая спадчына”, так вызначыў асноўныя задачы гэтага цыкла: “Ён поўнасцю складаецца з узору разнастайных мінульых форм верша, якімі я зацікавіўся, маючы на мэце не толькі іх красу, не толькі паляпшэнне версіфікацыйнага майстэрства ў час працы над імі, але і жаданне прышчапіць беларускаму пісьменству ёўрапейскі выгляд. Акрамя таго, фактам з’яўлення іх я хацеў даказаць здольнасць нашай мовы да самых строгіх патрабаванняў вершаванай формы”⁶.

Янка Купала пачынаў, як вядома, свой творчы шлях з вершаў на польскай мове. Калі зварнуцца да іх жанравага аналізу, то знайдзем там нямала санетаў: “Białorusin”, “Nie dla was...”, “O zmroku”, “Przestańcie marzyć...”, “Hej, w świat! ...”, “Z byłem wieczystym...”, “Ziemio...”. Усе яны вылучаюцца сваёй сацыяльнай накіруванасцю, паказам жыцця простага чалавека, яго думак і спадзяванняў.

У адным з названых санетаў (“Ziemio”) Купала ў кантрасным плане раскрывае адносіны лірычнага героя да роднай зямлі. Першыя два катрэны пра-

³ Беларуская літаратура XIX ст. Мн., 1988. С. 481.

⁴ Міцкевіч Адам. Сонеты. С. 32.

⁵ Беларуская літаратура XIX ст. С. 481.

⁶ Багдановіч М. Зб. тв.: У 2 т. Мн., 1968. Т. 2. С. 497.

сякнуты шчырым пачуццём любові да роднай зямлі. Герой верша хоча ўпрыгожыць зямлю вянкамі кветак, уславіць яе неўміручымі словамі песні. Паэту бачыцца рамантычна чыстая раніца “miłości i braterstwa”, а з душы яго міжволі вырываецца ўзнёслася “O Boże! Czegoż mi dziś mało?”. Але інтанацыя зачыну, які напоўнены спакоем і меладычнасцю, у тэрцэтнай частцы напружваеца, кантрасна мяніеца. Такі дысананс дзвюх санетных частак вельмі нагадвае “сюжэтныя выбухі” ў рамантычных вершах А.Міцкевіча. Сэрца паэта стогне, бо не збываюцца яго светлыя сны пра зямлю, замест вясны і сонца — “ciemnota złowroga”, на квітнеючых прасторах — “głyzy i kąkole” і як расчараванне — жахлівы крик (“рамантычны выбух”), які, здаецца, нейтралізуе ўсе папярэднія прызнанні ў любові: “Nie kocham siebie, ziemio, choć wołam do Boga: — Chryste! skąd zmiana taką?...”⁷. Апошняі трэы слова верша выконваюць ролю коды — “санетнага замка”, дзе даецца тлумачэнне такім нечаканым супяречнасцям у пачуццях і думках пра айчыну: “Cudzą, orzę, role”. Фактычна гэта — супяречнасць і эстэтычнага ідэала, і сацыяльной рэальнасці.

У фармальнym плане працытаваны санет яшчэ не адпавядзе ўсім патрабаванням сваёй формы, але з пункту гледжання змястоўнай каштоўнасці ён можа быць пастаўлены ў шэраг лепшых санетаў беларускай літаратуры.

З’яўленне ранніх санетаў Янкі Купалы — вынік непасрэднага ўплыву на яго польскай літаратуры. Як паэт ён фармаваўся на грунце дзвюх мастацкіх стыхій: літаратурнай і народна-песеннай. Не ведаючы тэарэтычных прынцыпаў пабудовы класічнага санета, ён спрабаваў засвоіць сакрэты гэтай формы на ўзорах польскіх рамантыкаў — найперш здабыткаў А.Міцкевіча і Ю.Славацкага. Пазней Купала падкрэсліваў, што з польскіх аўтараў на яго вялікае ўражанне аказалі Славацкі і Міцкевіч. Любоў да гэтых паэтаў у яго захавалася на ўсё жыццё. Вядома, напрыклад, што ў канцы 1940 — пачатку 1941 г. ён многа і рупліва працаваў над перакладамі крымскіх санетаў А.Міцкевіча, якія, на жаль, загінулі ў Мінску ў пачатку вайны. Відавочна, што знаёмства Купалы з польскай літаратурай дало яму штуршок для напісання твораў на польскай мове. Санетныя спробы — выразнае таму сведчанне.

У адных Купалавых санетах адчуваеца імкненне аўтара захаваць гучнасць, стройнасць вершаванага радка А.Міцкевіча, у другіх перавага аддаецца страфічнай разняволенасці санетных формаў Ю.Славацкага. Напрыклад, уласцівая А.Міцкевічу санетная рыфмоўка італьянскага тыпу *avva avva (avav avav) cdc dcd* пераважае і ў Купалавых санетах: у А.Міцкевіча — з адэскіх: санеты I–III, VI, IX, X, XIII, XVI, XVIII–XX; з крымскіх: 1, V–XI, у Я.Купалы: “Przestańcie marzyć”, “O zmroku”.

Чытаючы Юльюша Славацкага, Янка Купала заўважыў, што тут рыфмоўка адрозная ад Міцкевічавай: у першым выпадку — частыя адступленні ад кананічнага правіла нязменнасці катрэннай формы, варыяцыі тэрцэтнай рыф-

⁷ Купала Я. Зб. тв.: У 7 т. Мн., 1972. Т. 1. С. 441.

моўкі: *cdc dcd cdc ddc cdd ccd* і інш. Адзначаныя варыяцыі сустракаюцца і ў А.Міцкевіча. Можна прыгадаць яго адэскія санеты XI, XV, XVII. Гэтыя прыклады — адно з сведчанняў імкнення польскага рамантыка да разняволення класічнай страфы. Відавочна, што разам з устойлівай рыфмоўкай, цвёрдым гучаннем санетных формаў, Купала пераймае і рамантычныя “вольнасці” сваіх настаўнікаў. Імправізаваная рыфмоўка тэрцэтнай часткі санетаў стала для Купалы асноўнай схемай рыфмавання санетных вершаў, напісаных па-польску і, пазней, па-беларуску. Прайлюструем сказанае на прыкладах:

У Адама Міцкевіча:

Albo drugimi gardzi, albo siebie wini, Minie ziemiankę, z drogi ustąpi bogini. A na obiedwie patrząc żegna się z nadzieją, I serce ma podobne do dawnej świątyni, Spustoszałej niepogód i czasów koleją, Gdzie bóstwo nie chce mieszkać, a ludzie nie śmieją ⁸ d	c c d c d d
--	----------------------------

У Янкі Купалы:

Złudnemi tylko żyjem marzeniami, Choć życie nieraz swą pokusą mami, Choć mamy dusze, chociaż mamy serce. Tak los nielitościwy wiecznie miota nami, Tułać się musim w życia poniewierce, Pijąc truciznę, która szla oszczercę. ⁹	c c d c d d
---	----------------------------

Выкарыстоўваючы харктэрную для польскай пазіі сілабічную сістэму вершаскладання, Янка Купала не можа перадолець уплыву традыцыйнага для беларускай народна-песеннай пазіі танічнага верша. Аднолькавая колькасць складоў у кожным вершарадзе — гэта даніна польскай сілабічнай норме. Стабільная колькасць акцэнтычных складоў у кожным паэтычным радку, неакрэсленасць якой-небудзь адной рытмічнай кадэнцыі — адзнакі ўплыву танічнага беларускага народнага верша. Вось прыклад з санета “Nie dla was...”:

Nie dla was dola jutrzenką rózową Wśród miotań życia połyska na niebie, Nie dla was wschodzi nadzieja nanowo, Gdy ją zwątpienie rozbiję, zagrzebie. ¹⁰	
--	--

Улічыўшы асаблівасць польскай прасодыі (націск падае звычайна на перадапошні склад), можна падумашь, быццам Купалу было цяжка пабудаваць твор па законах сілаба-танічнай сістэмы. Сапраўды, гэта складаная задача, аднак назіранні над санетнымі тэкстамі, напісанымі па-польску, пацвярджаюць адваротнае. У такіх вершах, як “Przestańcie marzyć...”, “Hej, w świat!”, “O

⁸ Міцкевіч Адам. Сонеты. С. 13.

⁹ Купала Я. Зб. тв. Т. 1. С. 432.

¹⁰ Тамсама. С. 421.

zmrku”, “Białorusin”, асноўнай рытмічнай адзінкай з’яўляецца двухскладовая стапа, хоць вылучыць які-небудзь адзін з яе відаў немажліва. Купала свабодна спалучае ў адной стратфе ямбічныя і харэйчныя памеры:

Patrzę: ot się toczy jakiś cień zmarniałego,
Licha siermiego z chudych bark opływa.
W stępach kożucha tonie głowa siwa,
A krzywe nogi wleką z lip sandały.¹¹

Схема польскага рамантычнага санета не становіцца для беларускага паэта адзінным эталонам названай формы верша. Пазней, вывучаючы літаратурную тэорыю, паэт спрабуе знайсці сярод шматлікіх формаў санетнага жанру ту, якая давала бы яму найбольш мажлівасцей для раскрыцця творчых задач.

Вольга Лабачэўская (Мінск)

Польскае адкрыццё беларускага народнага мастацтва ў 1920–1930-я гады

У гісторыі культурных контактаў двух суседніх народаў ёсьць цікавы прыклад, калі мастацкія каштоўнасці, створаныя беларускім народам, пэўны час зaimалі адметнае месца ў культуры Польшчы. Ён прыходзіцца на вельмі супяречлівы перыяд ва ўзаемадачыненнях Беларусі і Польшчы, калі трэты-рыя Заходній Беларусі ўваходзіла ў склад II Рэчы Паспалітай (1921–1939 гг.). Не закранаючы складаныя палітычныя, сацыяльныя, нацыянальныя і эканамічныя пытанні беларуска-польскіх адносін у гэты час, засяродзім увагу на ахове народнага мастацтва і падтрымцы народных мастацкіх промыслаў.

У 1920–1930-я гады значная частка беларускага мастацтва здаўтыку была ўведзена ў польскую культуру, агульнаграмадскае карыстаннне. Беларускія слова “радзюжка”, “дыван”, “пераборы”, “ператыкі”, назвы прадметаў з географічнымі прыкметамі іх паходжання (“віленскія тканіны”, “навагрудскія паясы”, “гrodзенскія дываны”, “палеская кераміка”, “палескія пераборы”) у той час увайшлі ў мову навуковых і папулярных выданняў, у прэсу, рэкламу і гандаль. Прадметы народнага мастацтва, створаныя беларусамі, дэмантраваліся на шматлікіх выстаўках у Польшчы і за яе межамі, упрыгожвалі грамадскія і жылыя інтэр'еры, былі падставай для творчых інспірацый

¹¹ Купала Я. Зб. тв. Т. 1. С. 420.

польскіх мастакоў, у пэўнай ступені абумовілі своеасаблівасць тагачаснай польскай моды.

Пад уздзеяннем знаёмства з народным мастацтвам беларусаў польскія аўтары пісалі: “Душа беларускага народа захоўвае ў сваёй глыбіні дзіўнае пачуццё формаў, фарб, гармоніі, дадзенае ёй праз традыцыі мінульых эпох”¹.

Галоўным адкрыццём таго часу была беларуская народная кераміка, прадстаўленая вялікай колькасцю ганчарных цэнтраў, цэлымі вёскамі, што займаліся ганчарствам, чаго ў Польшчы ўжо не было. Гараднія, Пружаны, Поразава, Сіняўка, Ганевічы, Мір і іншыя цэнтры далі ўзоры керамічных вырабаў, якіх, як адзначалі аўтары таго часу, “да гэтага ў Польшчы ніхто не ведаў”; некаторых знаўцаў керамікі і археолагаў яны нават “заспелі неспадзеўкі”². Было відаць, што беларуская народная кераміка “не закранута касмапалітычнай культурай” і праз стагоддзі захавала свае традыцыйныя формы. Творы беларускіх ганчараў успрымаліся як выкананыя з “іdealным пачуццём формаў, без памылак у прaporцыях”. Не выпадкова іх параўноўвалі нават з архаічнай грэчаскай керамікай³.

Мae сэнс прывесці досьць красамоўны доказ захаплення беларускай керамікай, выказанага адным з вядомых польскіх даследчыкаў народнага мастацтва Раманам Райнфусам. У 1955 г., ва ўступе да кнігі “Народнае ганчарства”, ён пісаў, што ў міжваенны перыяд варшаўскае Таварыства дапамогі народным промыслам у першую чаргу звяртала ўвагу на кераміку з усходніх рэгіёнаў. “Побач з нешматлікімі польскімі ганчарнымі цэнтрамі, як Балімаў, Хмельна, на выстаўках народных промыслаў, а таксама ў продажы сярод польской керамікі галоўным чынам былі прадстаўлены вырабы, што паходзілі з беларускіх цэнтраў, а таксама валынскіх і падольскіх. Падобную з’яву можна было назіраць у папулярных, а таксама навуковых публікацыях, дзе даследаваліся скарбы польскіх народных промыслаў. Цікавасць аўтараў перш за ўсё была там накіравана на тэрыторыі, этнічна чужыя, з вялікай стратай для тэрыторый, заселеных польскім народам”⁴.

Значныя калекцыі беларускай народнай керамікі былі сабраны варшаўскім Таварыствам, польскімі музеямі, прыватнымі калекцыянерамі, а таксама ў музеях Вільні, Пінска, Гродна. Белаглінная гарадніанская кераміка, чорны і арнаментаваны глянцеваннем посуд з Пружан, “рабая” авварная кераміка з Сіняўкі дзякуючы сваім дэкаратыўным якасцям былі эстэтызаваны і з’явіліся на выстаўках, паліцах спецыялізаваных крам, дзе прадавалі вырабы народных промыслаў, на польскіх і міжнародных кірмашах, занялі месца ў гарадскім інтэр’еры.

¹ Hryniewska T. O sztuce ludowej w Nowogródczyźnie // Ziemia. 1931. T. 6. S. 112.

² Oryzyna J. O sztukę ludową: Pamiętnik pracy. Warszawa, 1965.

³ Husarski W. Ceramika ludowa w Polsce // Wiedza i Życie. 1934. T. 9. S. 385.

⁴ Reinfuss R. Garncarstwo ludowe. Warszawa, 1955. S. 5.

Другім значным адкрыццём беларускага народнага мастацтва ў міжваеннай Польшчы былі вясковыя ільняныя тканіны з геаметрычным арнаментам шматнітавага ткацтва, што паходзілі з Віленшчыны і Навагрудчыны. Гэтыя тканіны з “нечуваным багаццем і разнастайнасцю ткацкіх арнаментаў”⁵ таксама былі эстэтызаваны як творы мастацтва і ўведзены ў гарадскі ўжытак, грамадскія інтэр'еры. Тканіны гэтыя ўспрымаліся як беларускія і адносіліся да найбольш выразных праяў менавіта беларускай этнічнай культуры і народнага мастацтва⁶.

Не выпадкова Алена Шрам, галоўная прапагандыстка віленскіх тканін, выбрала для іх папулярызацыі гучнае беларускае слова “радзюжка” — адну з лакальных назваў пасцілак, дываноў “у дымку”, распаўсюджаных па ўсёй Беларусі. У 1934 г. яна пісала: “Яшчэ некалькі гадоў таму ніхто іх не ведаў, а захапляліся імі толькі некалькі асоб высокай культуры ў Вільні. Даследаванне іх адкрыла нам очы на незвычайнай багацце, мноства арнаментальных камбінацый. Сёння мы маём на ўліку некалькі сотняў арнаментаў гэтых тканін, а варыянтаў іх ужо за некалькі тысяч”⁷.

Вызначэнне гэтых тканін як “віленскіх” дастаткова ўмоўнае і ўзнікла таму, што менавіта віленская навукова-мастацкая інтэлігенцыя першай пачала пропагандаваць народныя даматканыя тканіны высокай мастацкай якасці, што, па сцвярджэнні іх даследчыкаў, былі распаўсюджаны не толькі на Віленшчыне, а таксама на Навагрудчыне, каля Гродна, часткова на Палесці, Міншчыне і сумежных землях Літвы і Латвіі⁸.

Беларускія народныя тканіны былі ўведзены ў польскую культуру як аўтэнтыкі, унікаты, сапраўдныя творы народнага мастацтва, у той жа час даволі шырока выкарыстоўваліся іх мастацкія якасці: пры праектаванні дэкаратыўных тканін, вырабаў ужытковага ткацтва і г.д. Дастаткова прывесці адзін прыклад. У 1925 г. польскі мастак Чэслаў Младзяноўскі, старшыня варшаўскага Таварыства дапамогі народным промыслам, выкарыстаў арнамент толькі што “адкрытых” віленскіх радзюжак для стварэння дэкаратыўнай тканіны, якой быў упрыгожаны павільён Польшчы на Сусветнай выстаўцы дэкаратыўнага мастацтва ў Парыжы.

Акрамя керамікі і тканін, у польскай культуры міжваенных дзесяцігоддзяў былі актуалізаваны і іншыя дасягненні беларускага народнага мастацтва. Узорныя навагрудскія, гродзенскія і віленскія паясы, палескія ручнікі, вышыўка, у тым ліку славутая ў той час чорная вышыўка вёсак Страдзечы і Прылукі каля Брэста, старажытная тэхніка падвойнага ткацтва гродзенскіх дываноў — усім гэтым захапляліся, імкнуліся яго захаваць, падоўжыць жыццё такіх мастацкіх цэнтраў на беларускай зямлі.

⁵ Schrammówna H. Sztuka ludowa i jej znaczenie dla kultury artystycznej. Wilno, 1939. S. 35.

⁶ Hryniewska T. O sztuce ludowej... S. 111.

⁷ Schrammówna H. Sztuka ludowa a praca oświatowa na wsi. Wilno, 1934. S. 14.

⁸ Таксама. С. 25.

Уключэнне мастацкіх каштоўнасцей і традыцый беларускага народнага мастацтва ў кантэкст культуры II Рэчы Паспалітай адбывалася праз выстаўкі, дзякуючы практичнай дзейнасці, якую праводзіла Таварыства дапамогі народным промыслам.

Беларускае народнае адзенне, тканіны, паясы, вышыўкі, саламяныя маты, вырабы з дрэва, саломы, лазы, кераміка шырока былі паказаны на выстаўцы народнага мастацтва 1930 г. у Варшаве. Этнографічнай выстаўцы ў Кракаве (1931), выстаўцы “Народнае адзенне ў Польшчы” (1937) і інш. У 1938 г. у Варшаве адбылася асобная выстаўка, прысвечаная народнаму тэкстылю Беларусі, — “Мастацкае ткацтва на вёсцы: гродзенскія дываны і пераборы”.

Практичнай дзейнасць па ахове народнага мастацтва, па дапамозе народным промыслам праводзілася варшаўскім Таварыствам і мясцовымі заходнебеларускімі Таварыствамі, якія ўзніклі ў 1924 г. у Вільні, 1925 г. — у Брэсце, 1927 г. — у Навагрудку, а таксама іх гандлёвымі адгалінаваннямі — Базарамі народных промыслаў.

Поспехі заходнебеларускіх Таварыстваў дапамогі народным промыслам былі абумоўлены шматлікімі прычынамі, у тым ліку агульным кантэкстам развіцця польскай культуры 20–30-х гадоў. Гэта быў вельмі спрыяльны час для ўключэння традыцый народнага мастацтва ў агульны культурны здабытак. Нацыянальная культура II Рэчы Паспалітай будавалася на падмурку народнай культуры. Уваход у склад польскай дзяржавы розных у этнічных адносінах рэгіёнаў, пашырэнне у польскай грамадской думцы ідэй рэгіонализму, якія сталі не толькі тэорыяй, але і практикай дзяржаўна-культурнага будаўніцтва, абумовілі тое, што ў польскай культуры актуалізаваліся разныя па сваёй этнічнай належнасці народныя мастацкія традыцыі.

Росту ўвагі да народнага мастацтва ў Польшчы паспрыяў прыняты ў 1924 г. Закон аб народных промыслах. Менавіта на яго падставе ўзніклі мясцовыя Таварысты дапамогі народным промыслам, якія атрымлівалі да 1929 г. дзяржаўныя субсіды. Быў спрыяльны і агульнаеўрапейскі культурны фон, што харектарызаваўся ростам цікавасці да лёсаў народнага мастацтва ў культуры Еўропы. У выніку былі скліканы I і II Міжнародныя кангрэсы па народным мастацтве — у 1928 г. у Празе і ў 1930 г. у Бельгіі, а таксама на падставе іх рашэнняў створаны нацыянальныя камітэты па народным мастацтве.

Дзейнасць Таварыстваў дапамогі народным промыслам گрунтавалася на добрым навуковым گрунце. Па-першае, сюды ўваходзілі этнографічныя даследаванні традыцыйнай матэрыяльнай і духоўнай культуры Палесся, Віленшчыны, Навагрудчыны, што праводзіліся выдатнымі польскімі і беларускімі этнографамі: Казімірам Машынскім, Цэзарыям Эрэнкрайцц, Чаславам Пяткевічам, Вітальдам Дуноўскім і інш. Па-другое, у гэты час народнае мастацтва становіща асобным предметам даследаванняў. Складалася сітуацыя, калі даследчыкі народнага мастацтва адначасова з'яўляліся

і актыўнымі дзеячамі народных промыслаў. У значнай ступені сферай іх практичнай дзейнасці і адначасова навуковым “палігонам” была Заходняя Беларусь.

На матэрыйяле даследавання народнага мастацтва і промыслаў, праведзенага ў Заходнюю Беларусь ў 1925 г. аддзелам народных промыслаў Міністэрства рамёстваў і гандлю Польшчы, была напісана кніга Яніны Орынж “Народныя промыслы ў Віленскім, Навагрудскім, Палескім і Валынскім ваяводствах”⁹. Абапіраючыся на этнографічныя даследаванні, у гэтай і іншых сваіх працах яна падкрэслівала, што ў народным мастацтве і промыслах на Віленшчыне і Навагрудчыне дамінуе харктар беларускі, што гэта — адметныя географічныя вобласці, якія маюць асобныя рысы ў народным мастацтве¹⁰.

Не выпадкова, што ў асноўным на матэрыйяле беларускага народнага мастацтва і на падставе асэнсавання дзейнасці заходнебеларускіх Таварыстваў дапамогі народным промыслам была напісана першая ў польскім мастацтва-знаўстве значная праца, прысвечаная нашай праблематыцы, — “Народнае мастацтва і яго значэнне для мастацкай культуры” (1939). Аўтарам яе з’яўляецца Алена Шрам, ідэолаг і актыўны дзеяч віленскага Таварыства.

У Заходний Беларусь склаўся рэгіянальны цэнтр на чале з Вільнем, які, абапіраючыся на ўласныя тэарэтычныя абронтуванні, праводзіў палітыку ў галіне аховы народнага мастацтва, якое тады мела ўжо вялікі вопыт. Віленскія дзеячы, зыходзячы з разумення асобнай ролі народнага мастацтва ў культуры, культурна-этнічных асаблівасцей свайго рэгіёна, шукалі свае формы аховы народнага мастацтва ад знішчэння касмапалітычнай “тандэтай”, перспектывы далейшага існавання народных промыслаў. У гэтай дзейнасці не было ніякага комплексу “кressovasći”. Навуковым мозгам заходнебеларускіх Таварыстваў дапамогі народным промыслам былі кафедра этнографіі і этналогіі і Этнографічны музей Віленскага ўніверсітэта — адна з самых моцных этнографічных школ у Польшчы, якой кіравалі прафесары Эрэнкрайт і Машынскі. У дэпазіт Этнографічнаму музею былі пакладзены калекцыі народнага мастацтва, сабраныя віленскім, навагрудскім і палескім Таварыствамі ў 20-я — пачатку 30-х гадоў па ўсёй тэрыторыі Заходней Беларусі. Разам з калекцыямі музея гэта быў самы значны збор беларускай этнографіі і народнага мастацтва. Ён перавышаў адпаведную частку калекцыі Беларускага музея ў Вільні¹¹.

Не выпадкова вакол Вільні аб’ядналіся і іншыя Таварысты так званих “кressaў усходніх” — у 1930 г. Беластроцкае, у 1935 г. Валынскае і Станіслаўскае

⁹ Oryńzyna J. Przemysł ludowy w województwach Wileńskim, Nowogródzkim, Poleskim i Wołyńskim. Warszawa, 1927.

¹⁰ Тамсама. С. 8, 53.

¹¹ Частка калекцыі гэтага музея была перададзена ў 1977 г. з Вільнюскага гісторыка-этнографічнага музея ў Музей старожытнабеларускай культуры АНБ.

з Украіны, якія таксама падзялялі рэгіянальныя падыходы да падтрымкі і захавання народнага мастацтва. У процівагу імкненнем варшаўскага Таварыства да цэнтралізацыі яны ўтварылі Раду шасці Таварыстваў дапамогі народным промыслам, якая двойчы склікала свае з'езды ў Вільні.

Таварысты дапамогі народным промыслам, якія дзеянічалі у Заходній Беларусі, па статусе былі польскімі грамадска-культурнымі арганізацыямі, аднак удзел у іх працы брала мясцовая навукова-мастацкая інтэлігенцыя, па тэрміналогіі таго часу — “рэгіяналісты”. Гэта былі адукаваныя людзі, энтузіясты, якія стаялі ў баку ад палітыкі, сумленна рабілі сваю справу і імкнуліся захаваць адметнасць роднага краю, які яны разумелі як былое Вялікае Княства Літоўскага. Сярод іх трэба назваць Цэзарью Эрэнкрайтц, Алену Шрам, Уладзіслава Ліхтаровіча, Яніну Крагельскую.

Трэба сказаць, што ў Вільні і Навагрудку Таварысты ў пэўнай ступені працягвалі дзеяніасць, што была распачата яшчэ перад Першай сусветнай вайной. У некаторых выпадках нават у ёй бралі ўдзел тыя самыя асобы. Дастаткова ў гэтай сувязі прыгадаць Першую краёвую выстаўку народнага мастацтва Беларусі і Літвы ў Вільні ў 1913 г., стварэнне віленскага Таварыства дапамогі народнаму мастацтву і хатнім промыслам, Навагрудскую выстаўку 1913 г., што праходзіла пад лозунгам “Свайго — не цурайся” і паклала пачатак захапленню навагрудскімі народнымі тканінамі¹². На Палессі дзеяніасць па асэнсаванні і захаванні традыцый народнага мастацтва, распачатая ў 20-я гады, папярэднікаў не мела.

Віленскае, навагрудскае і палескае Таварысты дапамогі народным промыслам рэпрэзентавалі менавіта беларускае народнае мастацтва. Іх дзеяніасць спрыяла захаванню адметнага беларускага аблічча “крэсаў усходніх” у складзе Рэчы Паспалітай. Пры адсутніці ў Заходній Беларусі нацыянальных беларускіх утварэнняў, якія праводзілі б падтрымку і прапаганду народнага мастацтва, што ў той час мела месца ў Заходній Украіне, дзеяніасць Таварыстваў насіла безумоўна пазітыўныя характеристары.

Багаты і цікавы вопыт аховы народнага мастацтва і дапамогі промыслам, назапашаны ў 20–30-я гады ў Заходній Беларусі, у пасляваенны перыяд па зразумелых палітычна-ідэалагічных прычынах застаўся незапатрабаваны ў Беларусі і не асэнсаваны польскім бокам.

Творчы патэнцыял цэнтраў народнага мастацтва, адкрытых у 20–30-я гады, у савецкі час не быў выкарыстаны. Мастацкія арцелі, а потым фабрыкі мастацкіх вырабаў у Пінску, Гродне, Слоніме, Брэсце амаль не супрацоўнічалі з аўтэнтычнымі цэнтрамі народнага мастацтва. Красамоўным прыкладам тут могуць служыць так званыя гродзенскія дываны — традыцыі іх вырабу амаль беззваротна згублены для беларускай культуры. У той жа час у пасляваеннай Польшчы, якая ў народным мастацтве і промыслах абапіралася на папярэдні

¹² Наша Ніва. 1913. № 38.

вопыт, аналагічныя падвойныя дываны з Беласточчыны сталі нацыянальнай культурнай з'явай, адной з галоўных адметнасцей сучаснага польскага народнага мастацтва.

У наш час вопыт аховы народнага мастацтва і падтрымкі промыслу мае не толькі гістарычную цікавасць і тэарэтычную каштоўнасць — ён можа быць выкарыстаны ў пошуках адпаведных мадэлей захавання традыцый.

Ніна Баршчэўская (Варшава)

Удзел Беларускай рэдакцыі Польскага радыё ў працэсе будавання новых польска-беларускіх адносінаў

У Польскім радыё існуе пяць праграм: чатыры краёвия і адна замежная. Пятая Праграма Польскага радыё гэтак і называецца — Праграмай для замежжа.

Перадачы Пятай Праграмы Польскага радыё выходзяць у эфір на дзеяці мовах: польскай, ангельскай, німецкай, літоўскай, беларускай, расійскай, украінскай, чэшскай і эсперанта. У суткі складаюць яны 18,5 гадзіны. Асноўная мэта гэтых перадач — паведамляць суседзям пра падзеі ў польскай дзяржаве на іх родных мовах. Крыху іншае значынне Польскае рэдакцыі. Перадачы на польскай мове адрасаваныя суйчыннікам, якія пражываюць па-за межамі свае бацькаўшчыны.

Зараз Пятую Праграму ўзначальваюць палітолаг Ежы Марэк Навакоўскі і намеснік дырэктара Багуміла Бэрдыхоўска-Шастакоўска. Разам зь іх прыходам на пасады дырэктараў праграмы з пачаткам бягучага году большая ўвага і значэнне началі надавацца інфармаванью слухача пра польскую ўсходнюю палітыку ды наогул пра праівы ўсялякіх контактаў польскіх жыхароў з грамадзянамі тых дзяржаў, якія знаходзяцца за польскай ўсходнім мяжой.

Беларуская рэдакцыя Польскага радыё ўзынікла парадайна — у студзені 1992 г., усьлед за раней пакліканымі іншымі г. зв. усходнімі рэдакцыямі — літоўскай і украінскай. Гэта быў водгук Польскага радыё на ўзынінне за польскай ўсходнім мяжой новых незалежных дзяржаў: Літвы, Украіны і Беларусі. Раней жа перадачы на ўсход вяліся толькі на расійскай мове. Падставай для такога рашэння быў прынцып, што найважнейшае — гэта добрыя ўзаемадносіны з суседзямі, а дзеля гэтага трэба як найбольш пра сябе ведаць. І менавіта такую інфармацыйную функцыю імкненца выконваць Беларуская рэдакцыя Польскага радыё, распавядаючы сваім слухачам у Беларусі пра розныя галіны жыцця польскага дзяржавы ды пра польска-беларускае супрацоўніцтва ці контакты ў галінах эканомікі, палітыкі і культуры.

У Беларускай рэдакцыі Польскага радыё працуе шэсць журналістаў. Гэта ў асноўным маладыя людзі беларускага і польскага нацыянальнасцяў: выпускнікі і студэнты катэдры беларускага філялёнгіі ды Інстытуту гісторыі Варшаўскага універсітэту.

Рэдакцыя мае сваіх сталых супрацоўнікаў, якія вядуць літаратурныя, навукова-тэхнічныя і рэлігійныя перадачы.

Журналісты Беларускага рэдакцыі Польскага радыё для замежжа ўтрымліваюць сталы контакт з беларускімі журналістамі ў Беластроку, якія працуяць у Рэдакцыі нацыянальных меншасцяў, час ад часу абменьваючыся звесткамі. Мы выкарыстоўваем матэрыялы нашых беластоцкіх сяброў тады, калі на Беластрочыне адбываюцца нейкія мерапрыемствы і мы па розных прычынах ня можам прысутнічаць. У сваю чаргу Беластроцкае радыё выкарыстоўвае тыя нашы матэрыялы, якія датычацца польска-беларускіх дзяржаўных кантактаў, карэспандэнцыі зь Беларусі. Дарэчы, тут варта адзначыць, што Польскае радыё мае свайго карэспандэнта ў Беларусі. Ім зьяўляецца журналіст нашае рэдакцыі.

Існавала таксама супрацоўніцтва паміж нашай рэдакцыяй і радыёстанцыяй “Беларуская маладзёжная”, пакуль “БМ” не была ліквідаваная па палітычных прычынах.

Паўгадзінныя перадачы Беларускага рэдакцыі выходзяць у эфір трыв разы ў дзень: а 14.30, 16.30 і 18.00 гадзінах паводле мінскага часу на кароткіх хвалях у дыяпазонах 41, 49 і 50 мэтраў. Можна нас таксама слухаць па спадарожніку EUTEL-SAT II F 3 а 16.00 гадзіне, а па суботах і нядзелях дадаткова а 12.30.

У перадачах закранаўца многія пытаныні, звязаныя з палітычным, эканамічным і культурным жыццём польскае дзяржавы, двухбаковымі польска-беларускімі адносінамі ды жыццём нацыянальных меншасцяў: беларускай у Польшчы і польской у Беларусі.

Важнае месца займае інфармацыйны блок, на які складаюцца навіны, палітычныя і эканамічныя каментары і агляды прэсы: польскіх, сталічных і рэгіональных газетаў ды беларускай прэсы Беластроцкага краю. З асаблівай увагай мы адлюстроўваем усё тое, што польскія газеты пішуць пра Беларусь.

Асаблівую ўвагу звязвартаем на двухбакове польска-беларуское супрацоўніцтва ў розных галінах жыцця. У Польшчу час ад часу прыезджаюць прадстаўнікі беларускіх уладаў, парламанцкія групы, групы журналістаў, прадпрымальнікі і бізнесмэны, ладзіца агульныя кірмашы і выставы. Мы, па меры нашых магчымасцяў, стараемся прысутнічаць на гэтых сустрэчах і мерапрыемствах, размаўляць аб мэце візыту, падпісаных пагадненіях і карысыці, якую прынясе абмен вопытам ці думкай. Здараюцца і прыкрыя моманты ў нашых сустрэчах з прадстаўнікамі Беларусі, а менавіта, бывае і так, што некаторыя зь іх не размаўляюць па-беларуску.

Значны час у нашым эфіры прысьвячаем жыццю нацыянальных меншасцяў. Зразумела, што зьяўляецца значная колькасць перадачаў пра беларусаў у Польшчы, бо такая наша асноўная мэта — шырокая адлюстроўваць жыццё Польшчы.

Асобна хачу некалькі слоў сказаць аб прысутнасці тэмы культурнага жыцця. А гэта таму, што, нягледзячы на сціплыя часавыя рамкі і вельмі запалітызаванае наша жыццё, мы інфармуем пра тыя культурныя мерапрыемствы, якімі жыве Польшча або якія адлюстроўваюць двухбаковы абмен паміж нашымі краінамі. Гэта — справаздачы з розных культурных імпрэзаў: прэм'ераў фільмаў ці тэатральных спектакляў, музейных выставаў, канцэртаў і фестываляў. Гэта — размовы зь цікавымі людзьмі, якія вядомыя сваёй працай у галіне культуры або яе папулярызацыі. Гэта, урэшце, матэрыялы, падрыхтаваныя з нагоды розных юбілеяў, дзе згадваем асобы знакамітых польскіх ды беларускіх пісьменнікаў ці мастакоў. Асаблівае месца займаюць справаздачы з розных навуковых канферэнцыяў.

Вялікую ўвагу звязтаем на такія двухбаковыя польска-беларускія мерапрыемствы, як, напрыклад, сумесныя спектаклі, наладжаныя тэатрамі імя А.Венгеркі ў Беластоку і Я.Купалы ў Мінску. Размаўляем з тымі, хто займаецца папулярызацыяй беларускай культуры ў Польшчы і польскай ў Беларусі (напрыклад, зь перакладчыкамі мастакаў літаратуры). Інфармуем аб супольных канферэнцыях ці навуковых камісіях (як хаяць б супольная камісія па падрыхтоўцы падручнікаў для навучання гісторыі).

Літаратурнай творчасці белавежацуй прысьвечаны цыкл гутарак Алеся Барскага пад загалоўкам “Беларускі літаратурны рух у Польшчы”, а творчасці беларускіх пісьменнікаў з Беларусі — цыкл гутарак Сакрата Яновіча пад агульным назовам “Ад Бібліі да беларускай літаратуры”.

Мы вельмі цешымся, што ёсьць водгукі ад нашых слухачоў, якія пішуць нам лісты ці прысылаюць рапарты пра чутнасць перадачаў у эфіры. Дзякуючы гэтаму ведаем, якія перадачы карыстаюцца асаблівой папулярнасцю, на якія праявы жыцця трэба звязніць большую ўвагу і якіх памылак пазъбягаць.

Мы адказваем на лісты і ў эфіры, і непасрэдна. Час ад часу ладзім конкурсы зь цікавымі ўзнагародамі. Робім намаганьні, каб заахвоціць нашых слухачоў да актыўнага ўдзелу.

Беларусская рэдакцыя Польскага радыё працуе згодна з тэзісам, што добрасумленная інфармацыя вядзе да багацейшых ведаў пра жыццё нашых краінай і народаў ды садзейнічае лепшаму ўзаемаразуменію.

Яшчэ некалькі слоў пра мову нашых перадачаў. Несумненна, час ад часу пррабіваюцца ў эфір розныя памылкі: і лексічныя, і стылістычныя. Наши слухачы пішуць нам пра іх, за што мы вельмі ўдзячныя. Зразумела, што стараемся іх пазъбягаць, але не заўсёды атрымліваецца так, як прагнем. Але цяпер хачу сказаць пра другое. Вядома, што сёньня ў беларускіх сродках масавай інфармацыі побач з узаконенымі правіламі беларускага правапісу ўсё адважней пррабіваюцца нормы напісаньня, выкладзенія Браніславам

Тарашкевічам, г.зв. тарашкевіца. Тарашкевіца нам бліжэйшая па дзьвюх прычынах. Па-першае, вядома, што зъмены, унесенны ў беларускі правапіс у 1933 г., былі праведзены штучным чынам, з мэтай зыліцца беларускае мовы ў адзінае рэчышча з мовай расійскай. Па-другое, тарашкевіца бліжэйшая беларускім гаворкам Беласточчыны — роднай зямлі большасці з нас. Імкнемся пасыядоўна прытрымлівацца тых арфаграфічна-арфаэпічных нормаў, якія існавалі ў Беларусі да 1933 г. Гэты факт можна лічыць голасам у дыскусіі аб зъменах беларускага правапісу.

KAMUNIKAT.org

БЕЛАРУСКА-РУСКІЯ ГІСТАРЫЧНА-КУЛЬТУРНЫЯ ЎЗАЕМАДАЧЫНЕННІ

Вячаслаў Швед (Гродна)

Расійская палітыка ў галіне адміністрацыйнага
ўладкавання далучаных тэрыторый Беларусі
пасля падзелаў Рэчы Паспалітай

Адміністрацыйныя межы з'яўляюцца важным элементам адметнасці, крэтырем юрыдычна-адміністрацыйнага рэйнавання (рэгіяналізму) ці партыкулярызму (правінцыялізму)¹. Вывучаць рэгіянальную гісторыю ні гісторыкі-прафесіяналы, ні краязнаўцы не могуць без ведання адміністрацыйнатаўтарыяльнага падзелу Расійскай імперыі наогул і Беларусі ў прыватнасці, прычым у яго эвалюцыйным развіцці.

Пастаўленая праблема з'яўляецца маладаследаванай як цалкам па Расійскай імперыі, так і па беларускіх землях, далучаных да яе². Спецыяльных комплексных даследаванняў няма, але некаторыя аспекты праблемы вывучаюцца на ўзоруні адміністрацыйных падзелаў асобных губерняў³. Наяўная літаратура, а таксама архіўныя крыніцы дазваляюць вырашыць пастаўленую праблему⁴.

¹ Гл.: Закшэўскі А.Б. Юрыдычна-адміністрацыйны рэгіяналізм у І Рэчы Паспалітай // Беларусіка=Albaruthenica. Мн., 1994. Кн. 3. С. 16.

² Анучин Е. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России... СПб., 1872; Никотин И.А. Столетний период (1772–1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649–1876 гг.). Вильно, 1886. Т. 1–2; Жукович П. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II // Журнал Министерства народного просвещения. 1914. № 2–5, 7; Ільшэвіч М. Расійская палітыка на землях былога Беларуска-Літоўскага гаспадарства за панавання Кацярыны II і Паўла I. Вільня, 1933 і інш.

³ Напрыклад, па Гродзенскай губерні: Солоневіч Л. Краткий исторический очерк Гродненской губернии за сто лет ее существования (1802–1902). Гродна, 1901; працы Е.Арлоўскага, В.Манасеіна і інш.

⁴ Полное собрание законов Российской империи (далей ПСЗРИ). СПб., 1833. Т. 19, 20, 23; Сборник документов, касающихся административного устройства Северо-Западного края при императрице Екатерине П. Вильна, 1903 і інш.

Інкарпарацыя зямель былога Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) фактычна адбывалася пасля іх заняцця рускімі войскамі. Толькі потым юрыдычна яна афармлялася дамовамі аб падзелах Рэчы Паспалітай. Так, першы падзел адбыўся пасля чатырохгадовага ваеннага супрацьстаяння саракатысячнага расійскага войска і канфедэратаўскіх атрадаў. Дамова паміж Расійскай імперыяй, Прусіяй і Аўстрыйскай была падпісана ў Пецярбургу 5 жніўня 1772 г. Расія атрымала тады Інфлянцкае ваяводства (Латгалію з Рэжыцай, Дзвінскам і Люцынам), большую частку Полацкага ваяводства на правым берагу Заходній Дзвіны, Віцебскае ваяводства без Аршанскага павета, паўночную і паўднёвую часткі Мінскага, Мсціслаўскае ваяводства. Агульная плошча далучанай тэрыторыі складала 86 тыс. кв. км, а колькасць насельніцтва — каля 1 млн. 360 тыс. чалавек. Мяжа праішла па рэках Заходнія Дзвіна, Днепр і сухапутнай паласе⁵.

Другі падзел Рэчы Паспалітай быў зацверджаны на Гродзенскім сейме (17 чэрвеня – 23 лістапада 1793 г.). 17 жніўня быў ратыфікованы трактат з Расійскай і 24 верасня — праект дагавора з Прусіяй⁶. Але задоўга да гэтых падзеяў, пасля падпісання Яскага міру Расіі з Турцыяй (20 студзеня 1793 г.), расійская армія колькасцю ў 96 тыс. чалавек на чале з М.Крачэнткавым і М.Кахоўскім заняла беларускія землі, якія потым увойдуць у склад Расійскай імперыі. Толькі 9 красавіка 1793 г. паслы Расіі і Прусіі падалі генеральнай літоўска-польскай канфедэрациі ў Гродне дэкларацыю аб падзеле, які стаў ужо фактам⁷. Прысяга насельніцтва далучаных тэрыторый расійскай імператрыцы Кацярыне II адбылася яшчэ да рашэння Гродзенскага сейма⁸. Па руска-прускай канвенцыі ад 23 студзеня (4 лютага) 1793 г. да Расійскай імперыі адышлі наступныя беларускія землі: рэшта Рэчыцкага павета на правым берагу Дняпра і Полацкага ваяводства на левым берагу Заходній Дзвіны, невялікая частка Віцебскага і Аршанскага паветаў, Мінск і Мазырскі паветы Мінскай губерні, а таксама ўсходнія часткі Навагрудскага, Слонімскага, Брэсцкага, Браслаўскага і Ашмянскага паветаў, Слуцкае княства. Агульная плошча далучаных тэрыторый складаў 4 554 кв. мілі з насельніцтвам у 3 011 638 чалавек⁹.

Да трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай Расію, Прусію і Аўстрію падзілі паўстанне пад кірауніцтвам Тадэвуша Касцюшкі. 4 лістапада 1794 г. войскі А.Суворава занялі Пражскіе прадмесці Варшавы, а 10 лістапада з'явіўся ўказ Кацярыны II аб заняцці беларускіх зямель. У 1795 г. адбыўся трэці падзел, па якім да Расійскай імперыі адышлі рэшткі Слонімскага, Навагрудскага, Слуцкага, Ашмянскага, Браслаўскага, Брэсцкага паветаў;

⁵ Ільяшэвіч М. Расійская палітыка ... С. 5.

⁶ Падрабязней гл.: Швед В.В. Другі падзел Рэчы Паспалітай адбыўся ў Новым замку // Пагоня. 1993. № 33. С. 4.

⁷ Иловайский Д. Гродненский сейм 1793 г. М., 1870. С. XXVI. 38.

⁸ Гл.: Швед В.В. По следам Гродненской истории. Гродно, 1993. С. 12.

⁹ Пра новую мяжу гл.: ПСЗРИ. Т. 23. № 17108, 17141.

Ваўкаўскі, Віленскі, Вілкамірскі, Лідскі, Упіцкі, Ковенскі паветы; часткі Трокскага і Гродзенскага паветаў; Жмудскае княства (апрача невялікай паўдзённай яго часткі на левым берагу Нёмана). Агульная плошча гэтых тэрыторый склала 2 185 кв. міль з насельніцтвам каля 2 млн. 200 тыс. чалавек¹⁰.

Адміністрацыйныя ўпарадкаванні ВКЛ і Расійскай імперыі перад інкарпарацыяй розніліся паміж сабой, і таму расійскі ўрад павінен быў праводзіць сваё ўладкаванне далучаных беларуска-літоўскіх зямель. У ВКЛ павятовая рэформа 1566 г. ліквідавала блытаніну розных тэрытарыяльных адзінак і стварыла выразную структуру з ваяводстваў і паветаў. Было тады дзесяць ваяводстваў, а менавіта Віленскае, Трокскае, Полацкае, Навагрудскае, Віцебскае, Брэсцкае, Мсціслаўскае, Мінскае, Інфлянцкае і княства Жмудскае. Апошняе дзялілася на 28 цівунстваў (паветаў), астатнія — на паветы (акрамя Інфлянцкага, Мсціслаўскага і Полацкага ваяводстваў). У Расійскай жа імперыі праект адміністрацыйнага падзелу быў падрыхтаваны спецыяльнай камісіяй у 1767 г. Уся тэрыторыя дзялілася на 20 губерніёў (кожная з іх — велізарных памераў), тэя — на правінцыі, апошня — на паветы. Беларусь, далучыўшыся да Расіі, стала палігонам для выпрабавання спачатку гэтага праекта, а потым “Учреждения для управлениі губерний Всероссийской империи” ад 7 лістапада 1775 г. (ст.ст.).

Увядзенне расійскага адміністрацыйнага падзелу было патаемна задумана яшчэ да далучэння беларускіх зямель да Расійскай імперыі. Пра гэта сведчыць наказ Кацярыны II ад 28 мая 1772 г. (ст.ст.), у якім гаворыцца, што захопленыя землі павінны будуть складаць дзве губерні, на чале якіх стануць губернатары, падпарадкованыя генерал-губернатару графу З.Чарнышову.

У адміністрацыйнай палітыцы, якая праводзілася расійскім урадам адносна “далучаных тэрыторый”, выдзяляюцца два перыяды. Першы — Кацярынінскі (1772–1796), гэта была спроба поўнай уніфікацыі асаблівасцей беларускіх зямель, якія імператрыца лічыла “исконно русскими”. Рабілася усё, каб паступова зліць іх з астатнімі часткамі імперыі, бо насельніцтва не страціла тут сваёй “роднай мовы і нацыянальнага рускага выгляду”¹¹. Другі перыяд — Паўлаўска-Аляксандраўскі (1796 – пачатак XIX ст.), калі была адроджана частка старога адміністрацыйнага ўладкавання і кіравання.

У Кацярынінскім перыядзе можна выдзеліць наступныя этапы ў адміністрацыйным упарадкаванні беларускіх зямель, далучаных да імперыі ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай. Першы — ад загаду 16 (27) жніўня 1772 г. графу Чарнышову, адпаведна якому з новых зямель зрабілі дзве губерні — Пскоўскую і Магілёўскую. Пскоўская мела пяць правінцыі (Пскоўская, Вялікауцкая, Дзвінская, Полацкая, Віцебская), Магілёўская — чатыры (Магілёўская, Аршанская, Мсціслаўская, Рагачоўская). Пскоўская губерня мела цэнтр у м. Апоч-

¹⁰ Ільяшэвіч М. Расійская палітыка ... С. 8.

¹¹ Солоневіч Л. Краткий исторический очерк Гродненской губернии... С. 33–34.

ка (з 18 кастрычніка 1772 г. — у Полацку), а Магілёўская — у Магілёве. Абедзіве губерні ўваходзілі ў адно генерал-губернатарства на чале з З.Чарнышовым. Другі этап адміністрацыйнай палітыкі пачаўся пасля з'яўлення “Учреждения о губерниях” 1775 г., Даравальны граматы дваранству і Гарадскога палажэння. 24 жніўня (4 верасня) 1776 г. сенат зацвердзіў праект Чарнышова аб стварэнні дзвюх губерняў: Магілёўскай (з вышэй названымі паветамі) і Полацкай (замест Пскоўскай), ад якой аднялі Пскоўскі і Вялікалуцкі паветы. Вясной 1777 г. адбыўся новы падзел гэтых губерняў на паветы. Магілёўская падзялялася на 12 паветаў: Магілёўскі, Чавускі, Старабыхаўскі, Аршанскі, Бабінавіцкі, Рагачоўскі, Сенненскі, Мсціслаўскі, Чэрвікаўскі, Копыскі, Клімавіцкі, Беліцкі; Полацкая губерня мела 10 паветаў: Полацкі, Дрысенскі, Себежскі, Невельскі, Дынабургскі (Дзвінскі), Рэжыцкі, Люцынскі, Веліжскі, Гарадоцкі, Суражскі. Як бачна, мястэчкі Дрыса, Люцын, Сураж, Чавусы і Копысь, а таксама пасёлкі Бабінавічы, Клімавічы і Беліца былі падніяты да ўзроўню павятовых цэнтраў.

13 (24) красавіка 1793 г. рэалізаваўся праект Кацярыны II аб адміністрацыйным уладкаванні беларускіх зямель, далучаных пасля другога падзелу Рэчы Паспалітай: рэшта Полацкага ваяводства была ўключана ў Полацкую губернію, усе землі ад новай граніцы гэтай губерні да р.Бярэзіна — у Магілёўскую, Мазырская акруга — у Чарнігаўскую губернію. Рэшту зямель падзялялі на тры губерні: Міnsкую, Ізяславскую і Брацлаўскую¹². Міnskая падзялялася на 13 паветаў: Бабруйскі, Барысаўскі, Вілейскі, Давыд-Гарадоцкі, Дзісенскі, Докшыцкі, Ігуменскі, Мазырскі, Міnskі, Нясвіжскі, Пастаўскі, Пінскі, Слуцкі¹³. Увесе абшар другога падзелу складаўся з 51 павета, і таму ўзнікла цяжкасць з вызначэннем павятовых цэнтраў. Кацярына II выдала нават асобны загад аб стварэнні новых гарадоў. 2 (13) кастрычніка 1795 г. створана Міnskое наместніцтва, падзеленае на 13 акруг: Міnskая, Вілейская, Пастаўская, Докшыцкая, Дзісенская, Барысаўская, Ігуменская, Бабруйская, Мазырская, Давыд-Гарадоцкая, Піnская, Нясвіжская, Слуцкая¹⁴.

Указам Кацярыны II ад 30 кастрычніка (10 лістапада) 1794 г. у “Літве” былі вылучаны тры “вярхоўныя” гарады: Вільня, Коўна і Гродна. Віленская губерня падзялялася на шэсць паветаў: Віленскі, Завілейскі, Ашмянскі, Браслаўскі, Лідскі і Трокскі. Гродзенская — на пяць: Гродзенскі, Навагрудскі, Слонімскі, Ваўкавыскі, Брэсцкі¹⁵. Для ўсіх трох частак было створана “Верхнее Литовское Правление” ў Гродне¹⁶.

¹² Mościcki H. Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi. Wilno, 1913. T. 1. S. 79.

¹³ Адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел Беларусі. Mn., 1985 г. С. 59. Дадзеных пра Ізяславскую і Брацлаўскую губерні тут няма.

¹⁴ Ільяшэвіч М. Расейская палітыка... С.8.

¹⁵ Орловский Е.Ф. Учебное описание Гродненской губернии. Гродно, 1910. С. 17.

¹⁶ Милютин Д.М. Гродно в 1794, 1795, 1796 годах. Гродно, 1905. С. 61.

14 (25) снежня 1795 г. пабачыў свет найвышэйшы ўказ і Маніфест аб далучэнні “на вечны час да імперыі нашай” новых зямель Беларусі і Літвы. На іх тэрыторыі былі створаны дзве губерні — Віленская і Слонімская. Першая падзялялася на 11 паветаў — пяць вышэйназваных (акрамя Лідскага) і шэсць новых. Другая — на восем: пяць вышэйназваных са складу Гродзенской губерні плюс яшчэ Лідскі, Пружанскі і Кобрынскі паветы¹⁷.

Пры Паўле I 12 (23) снежня 1796 г. шляхам аб'яднання Магілёўскай і Полацкай губерняў была створана Беларуская губерня з цэнтрам у г. Віцебску. Яна падзялялася на 16 паветаў: Аршанскі, Беліцкі, Веліжскі, Віцебскі, Гарадоцкі, Дынабургскі, Люцынскі, Магілёўскі, Мсціслаўскі, Невельскі, Полацкі, Рагачоўскі, Себежскі, Сенненскі, Чавускі і Чэркаўскі. 12 (23) ліпеня 1797 г. Віленская і Слонімская губерні абыядналіся ў Літоўскую губерню з цэнтрам у Вільні, якая падзялялася на 19 паветаў. Як бачна, Павел I больш прытымліваўся этнографічных прынцыпаў.

Паводле ўказу Аляксандра I ад 9 (21) верасня 1801 г. Літоўская губерня была зноў падзелена на Віленскую і Гродзенскую губерні. Гродна, а не Слонім стала губернскім цэнтрам па эканамічных прычынах, а таксама таму, што тут было дзе размясціць адміністрацыйныя ўстановы. Падзел названых дзвюх губерняў быў тым самым, як і паводле ўказу 1795 г. 27 лютага (11 сакавіка) 1802 г. Беларуская губерня зноў падзялілася на Магілёўскую і Віцебскую; абедзве складаліся з ранейшых паветаў.

Кацярына II, Павел I і Аляксандр I праводзілі асцярожную палітыку ў адносінах да новых губерняў Расійскай імперыі. Для жорсткай палітыкі русіфікацыі ўрад не меў дастатковай сілы — адукаваных расійскіх чыноўнікаў, праваслаўных святароў, сеткі навучальных установ, развітай сістэмы мясцовага адміністрацыйнага кіравання. А таму расійская ўлада не змагла цалкам уніфікаваць адміністрацыйныя ўстановы і судаводства ў перыяд з 1772 г. да пачатку XIX ст. Губернскія і павятовыя ўстановы захавалі свае мясцовыя асаблівасці: засталіся земскі, гродскі і падкаморскі суды “па мясцовых правілах і звычаях”; захаваліся гарадская рада, магістраты (праўда, выбары на пасады ў пералічаныя ўстановы праводзіліся з людзей, лаяльных да рускага ўрада). Дзейнасць адміністрацыйных органаў засноўвалася на Літоўскім статуте, магдэбургскім праве, ільготах і прывілеях польскіх каралёў. Справаводства вялося на розных мовах. Але, нягледзячы на сказанае, “усё ж агульны расійскі характар улады, што ўзяла ў свае ўладанні новадалучаны край, яўна даваў сябе адчуваць і пры часовым аднаўленні польскіх павятовых судзебна-адміністрацыйных установ”¹⁸.

Адміністрацыйныя рэформы, якія праводзіліся тады ў Расійскай імперыі, мелі прагрэсіўныя характеристар, але для Беларусі яны былі не так істотнымі, бо

¹⁷ Мілютин Д.М. Гродно в 1794, 1795, 1796 годах. С. 63, 76, 82, 88.

¹⁸ Жукович П. Управление и суд в Западной России... С. 29.

тут у XVI–XVIII стст. існавалі стройная адміністрацыйная сістэма, магдэбургскае права і Літоўскі статут, на аснове якіх складаліся мясцовыя органы кіравання і суда.

Соф'я Кузняева (Мінск)

Праблемы беларуска-рускага культурнага ўзаемадзеяння першай паловы XIX ст.

Беларуска-рускага культурнае ўзаемадзеянне мае даўнюю і багатую гісторыю. У шэрагу этапаў яго развіцця асаблівая роля належыць першай палове XIX ст. як пачатковаму перыяду фармавання новых узаемаадносін паміж культурамі Беларусі і Расіі пасля далучэння беларускіх зямель да Расійскай імперыі. Адносіны гэтых складваліся няпроста, сутыкаліся з шматлікімі проблемамі, якія патрабуюць усебаковага і аб'ектыўнага даследавання.

Разгляд некаторых, найбольш агульных праблем неабходна пачаць з канстатациі таго факта, што культура Беларусі — паняцце шматаблічнае і шматслойнае і не атаясмліваецца з якой-небудзь адной культурнай плынню, у тым ліку і ўласна беларускай. Пасля далучэння беларускіх зямель да Расіі на першым флангу ўзаемадачыненняў з рускай культурай аказалася, перш за ёсё, такая даўно сфармаваная і моцная культурная плынь, як шляхецкая культура Беларусі. Менавіта на гэтым узроўні пачалі адбывацца першыя контакты, выяўляюцца ўзаемнае прыцягненне і супрацьстаянне паміж культурамі.

Шмат у чым шляхецкая і руская імперская культуры былі роўнавялікія. Перш за ёсё па ўзроўні, ступені развіцця. Да XIX ст. яны прыйшлі значна абынёленымі бурнымі працэсамі еўрапеізацыі, якія яны перажылі на працягу папярэдняга стагоддзя, узбагачаныя ідэямі і ідэаламі эпохі Асветніцтва. Аднак мелі яны розныя традыцыі, вопыт, арыентацыі. Адну з іх, шляхецкую, умоўна можна лічыць больш заходній, другую, рускую, — больш усходній. Па-рознаму яны ўспрынілі і імкнуліся рэалізаваць асветніцкія ўрокі. Прымусова злучаныя ў адзіную дзяржаўную прастору, апынуліся ў няроўным становішчы: як культура народа скоранага і народа пануючага.

Роўнавялікасць спараджала ўзаемапрыцягненне і ўзаемаразуменне. Руская культура ставілася да шляхецкай, што была традыцыйна польскамоўнай, як да роўнай і вельмі цікавай. Прыгадаем хаця б, што такія выдатныя прадстаўнікі рускай культуры, як А.Грыбаедаў і А.Бястужаў-Марлінскі, менавіта ў час побыту ў Беларусі пачалі ахвотна вывучаць польскую мову, цікавіцца польскай літаратурай¹. Беларуская шляхта, у сваю чаргу, адмоўна

¹ Гл.: Из архива Ф.В.Булгарина: Письма к нему разных лиц // Русская старина. 1901. № 2. С. 384–408; Букчин С.В. ... Народ, издревле нам родной: Русские писатели и Белоруссия. Мин., 1984. С. 47–62, 78–92.

ставячыся, што было абсалютна зразумела, да такіх рускіх рэалій, як “руская армія”, “ссылка”, “катарга”, “Сібір” і г.д., з ціавасцю прыглядалася да рускай культуры і наогул да праяў “культурнасці” з русага боку².

Рознасьць культурных вопытаў, традыцый і арыентацый спрыяла ўзнікненню непаразуменняў, якія ўзмацнялі супрацьстаянне культур. Да таго ж адносіны да рускай культуры ў Беларусі азмрочваліся шляхецкай крыўдай на Расію як агрэсара і віноўніка падзелаў Рэчы Паспалітай. У новых абставінах шляхта пачала ўспрымаць сваю традыцыйную культурную прастору як духоўную радзіму, на якую агрэсар можа пасяяць, але звяяваць яе не зможа. Адсюль — вельмі моцнае імкненне шляхты захоўваць сталыя звычкі і традыцыі, не здаваць культурныя пазіцыі. Гэта ўжо сама па сабе адыхрвала ролю своеасаблівага антыстрэсавага сродку, які дапамагаў выжываць пасля гістарычнай катастроfy.

Пераважная большасць шляхты беларускага краю ігнаравала рускія дзяржаўныя навучальныя ўстановы, якія прыпанаўваў ім урад у якасці альтэрнатывы традыцыйнаму выхаванню ў прыкляштарных калегіумах. Як і раней, прадстаўнікі прывілеяванага саслоўя працягвалі аддаваць сваіх дзяцей на вучобу ў школы пры каталіцкіх і уніяцкіх кляштарах і адчувалі сябе ў культурных адносінах, па вызначэнні А.Брукнера, “палякамі без Польшчы”³. Нават у Віцебскай і Магілёўскай губернях, якія мелі большы, чым іншыя рэгіёны краю, стаж заходжання ў Расійскай імперыі і лічыліся “больш рускімі”, на працягу ўсёй першай трэці XIX ст., як сведцаў падлікі па матэрыялах генеральных рэвізій беларускіх навучальныx устаноў у 1803, 1826 і 1830 г., манаскім вучылішчам стабільна аддавалі перавагу каля 60 працэнтаў усёй вучнёўскай моладзі рэгіёна⁴. Відавочна, што тагачаснае сутыкненне шляхецкай культуры з рускай спрыяла замацаванню пазіцыі першай і стымулявала цагу беларускай шляхты да “пальшчызны”, якая ў грамадскай свядомасці краю атаясамлівалася з шляхецтвам.

Трэба адзначыць, што польская афарбоўка шляхецкай культуры прымушала рускі бок глядзець на яе прадстаўнікоў у Беларусі як на палякаў. “Так нас называюць тут і за такіх прымаюць”⁵, — сведчыў Я.Чачот у лісце да сяброў з уральскай ссылкі. Хаця сама шляхта беларускага краю этнічна адрознівалася

² Вельмі цікаўны з такога пункту гледжання сведчанні сустракающа ў мемуарнай літаратуры. Гл.: Puzyne z Güntherów G. W Wilnie i w dworach litewskich: Pamiętnik z lat 1815–1843. Wilno, 1928.

³ Brückner A. Dzieje kultury polskiej. Kraków, 1931. T.3. Czasy nowsze do roku 1831. S. 261.

⁴ Рукап. аддз. Навук. б-кі Вільнюскага ун-та, ф. 2, Кс-554; НАРБ, ф. 3157, воп. 1, спр. 13; Новоселов А. Ревизия профессором Сенковским белорусских училищ в 1826 году: Материалы для истории народного просвещения в Северо-Западном крае // Журнал Министерства народного просвещения. 1872. № 4. С. 159–207.

⁵ Чачот Я. — да Петрашкевіча А. і Завадскага Ю. 23 каstryчніка 1825 г. з Кізіла // Чачот Я. Наваградскі замак. Мн., 1989. С. 273.

сябе ад палякаў, лічыла сябе літвінамі (у цэнтральнай і заходній частках рэгіёна) ці беларусінамі (на ўсходзе Беларусі). Гэтая адрозненні, як і лакальныя асаблівасці шляхецкай культуры ў беларускім рэгіёне з рускага пункту гледжання не дужа заўважаліся, што знайшло адлюстраванне і ў рускай літаратуры, публіцыстыцы, і ў афіцыйных адносінах да беларускіх зямель як нібыта “исконно русских” — якімі толькі доўгі час валодала Польшча.

Культурная палітыка Расіі ў дачыненні да Беларусі ў кацярынінскія і ў аляксандраўскія часы вымушана была захоўваць вялікую асцярожнасць і хаця б вонкавую лаяльнасць да даўніх мясцовых культурных традыцый, бо кіравалася разуменнем таго, што культурная інкарпарацыя ці “культурнае далучэнне” беларускіх зямель — працэс доўгі, што ён патрабуе часу і шарплівасці. Аднак канфлікт паміж інтарэсамі імперыі, якая была зацікаўлена ў стабільнасці існавання і хацела мець добранадзейных грамадзян, і культурнай інерцыяй шляхты з цягам часу нарастаў.

У час царавання Мікалая I дзяржаўная палітыка пачала кіравацца тым меркаваннем, што культурная адасобленасць шляхты і яе палітычнае нядобра надзейнасць, якая так яскрава выявілася ў вайне 1812 г. і ў паўстанні 1830—1831 гг., самым цесным чынам звязаны паміж сабой. І тагачасны рашучыя наступы на пазіцыі шляхецкай культуры ў Беларусі мелі мэтай перш за ўсё палітычныя інтарэсы імперыі. Беларусь пачала трактавацца як спаланізаваная культурная прастора. Паланізацыі, з дзяржаўнага пункту гледжання, павінна была супрацьстаяць толькі русіфікацыя. Рэалізацыя русіфікаторскай палітыкі, даволі жорстка распачатай у мікалаеўскія часы, перш за ўсё закранула аснову культурнага быцця — асвету. Ліквідаваліся прыкляштарныя школы, гімназіі і вучылішчы пераводзіліся на рускую мову навучання, узмацніўся контроль над моўнай сітуацыяй у прыватных пансіёнах kraю. Руская мова і культура насаджаліся праз мясцовы друк, тэатр і г.д.

Русіфікаторскія наступы выклікалі хаця і не адкрытае, але ўсё ж вельмі моцнае супрацьдзеянне з боку шляхты. Яно выяўлялася ў самых разнастайных формах: ад адсутнасці “палкага жадання” адукаванага мясцовага грамадства падпісвацца на пасмяротнае выданне збору твораў А.Пушкіна⁶ да культивавання нянавісці да ўсяго рускага, што было ўласціва частцы апазіцыйна настроенай шляхты. Яскравы прыклад таму — погляды кірауніка тайнага віленскага таварыства, шляхецкага рэвалюцыянера і беларускага паэта Ф.Савіча і яго паплечніка⁷.

У полымі такай бескампраміснай культурнай барацьбы апынуліся і першыя парасткі маладой беларускай нацыянальнай культуры, якая зараджалася ва ўлонні культуры шляхецкай. Менавіта ў першай палове XIX ст. у свядомасці беларускай шляхты, той, што называла сябе “літвінскай”, і беларускай, пачалі

⁶ НАРБ, ф.1430, воп. 1. спр. 7084.

⁷ Гл.: Мошковский К. Рукопись в тюрьме // Русский архив. 1909. Кн. 4. С. 483—565.

адбывацца велізарныя па сваёй значнасці якасныя зрухі. Яны леглі ў аснову працэсу, які мы сёння называем пачаткам беларускага нацыянальнага адраджэння. Шляхта вывучала гісторыю роднага краю, знаёмілася з народнай культурай. Да народных традыцый, мовы, фальклору яна пачала ставіцца як да ўласных культурных каранёў і здабыткаў. Зараджалася новая беларуская літаратура, паўставалі нацыянальныя тэатр, музычнае мастацтва.

Цяжар гістарычных абставін і тагачасныя палітычныя ўмовы ўскладнялі і замаруджвалі працэсы выспявання нацыянальнай свядомасці і культурнага адраджэння. І тут важна прыгадаць, што вялікую дапамогу маладой культуры ў яе станаўленні тады аказалі многія прадстаўнікі рускай культуры. Дзейнасць такіх вучоных, як В. Севяргін, К. Калайдовіч, В. Бадзянскі, Л. Кавелін і інш., істотна спрыяла развіццю беларусазнаўства. Важкі ўклад у развіццё беларуска-рускіх культурных сувязей уносілі тыя рускія выдаўцы і рэдактары, якія друкавалі працы беларускіх фалькларыстаў і этнографаў, прадстаўлялі старонкі сваіх газет і часопісаў для беларускіх матэрыялаў, а таксама тыя рускія журналісты і крытыкі, якія добразычліва, з павагай ставіліся да першых кроўкаў нацыянальнай культуры беларусаў.

Голос маладой беларускай культуры быў яшчэ вельмі слабы, каб прымусіць зварнуць на сябе асаблівую ўвагу афіцыйнага Пецярбурга. Ёй проста не было месца ў расійскай афіцыёзнай сістэме поглядаў на Беларусь і беларусаў як частку народа рускага. Да таго ж апошнія атаясамліваліся толькі з сялянствам, у большасці сваёй (пасля скасавання уніі) праваслаўным, а гэта значыць, лічыліся, паводле канфесійнай прыкметы і тагачасных уяўленняў, безумоўна рускімі. Абвінавачванні па адрасу беларускай культуры ў сепаратызме на той час яшчэ не былі сформуляваны, але ўжо, можна сказаць, віселі ў паветры. Ад калыскі сваёй маладая культура зведала холад афіцыйнага неразумення і непрызнання. Яе падазравалі ў польскасці і празмернай дэмакратычнасці, за якой праглядалася неспакойная шляхецкая нядобразычлівасць.

Русіфікатарскія наступы на пазіцыі шляхецкай культуры ў Беларусі не маглі не паўпльваць адмоўна і на развіццё культуры беларускай. Вынікі мікалаеўскай культурнай палітыкі ў дачыненні да беларускіх земель найбольш выразна праявіліся ў другой палове XIX ст. і падмацуюцца тады татальнай русіфікацыяй краю пасля 1863 г. Шляхецкая культура пачне саступаць, і на дзесяцігоддзі амаль прыпыніцца развіццё культуры беларускай, цесна з ёй звязанай.

З першай паловы XIX ст. бярэ пачатак таксама і распрацоўка, больш тонкая і дэталёвая, чым раней, афіцыйнай канцэпцыі рускага стаўлення да Беларусі. Менавіта тады пачынае фармавацца канцэпцыя заходнерусізму — сістэмы поглядаў і арыенціраў, якія павінны быті палегчыць пераход “літвінаў” і беларусаў да прыняцця рускай культуры — спачатку як бліzkай, а потым і роднай. Распачалацца і папулярызацыя гэтых ідэй. Піянерам такай справы па праву можна лічыць заўжды гатовага да выканання волі начальства “звышрускага” літаратара, якога ў Расіі называлі палякам — а быў ён беларускім

шляхціцам па паходжанні — Фадзея Булгарына, які актыўна спрыяў фармаванню грамадскай думкі ў адпаведным накірунку і заклаў трывалы падмурок для філософіі заходнерусізму і для дзейнасці будучых заходнерусістаў амаль на два стагоддзі наперад, а можа і яшчэ далей⁸.

Уладзімір Сосна (Мінск)

Пра некаторыя аспекты русіфікацыі Беларусі ў XIX ст.

“...І баоцы байкі баёны севера-западнага края...” Гэтыя радкі з верша “Пасеклі наш край папалам” рэпрэсаванага паэта Алеся Дудара ўсплылі ў памяці пры знаёмстве з “точкай зрения” выкладчыка Леаніда Крэйдзіка ў сувязі з вядомымі “100 пытаннямі і адказамі з гісторыі Беларусі”¹. І справа не толькі і нават не столькі ў адной гэтай публікацыі, колькі ў шэрагу, здаецца, бясконцых выступленняў, асабліва ў рускамоўным друку Беларусі, дзе ставіцца пад сумненне гістарычнае самабытнасць Беларусі і, тым самым, адкрыта ці завуяльвана, яе права на самастойнае дзяржаўнае існаванне.

Аўтарам такіх публікаций няма нікай справы да навуковых прац па проблемах этнагенезу беларусаў, іх мовы і культуры, да таго, што навуковы свет не ставіцца пад сумненне сам факт існавання беларускага народа і яго мовы. Ідзе спекуляцыя на ўсходнеславянскім паніцці “рускі”, якое замацавалася ў XX ст. толькі за велікарусамі, на розніцы паміж сучасным і гістарычным паніццем “Літва”, на мове Францыска Скарыны, які ў беларускай Бібліі захаваў яе царкоўнаславянскую аснову, на блізкасці рускага, украінскага і беларускага народаў, але не дзеля ўсталявання раўнапраўнага братэрства, а для канчатковай асіміляцыі і знікнення беларусаў і украінцаў — на той быццам аснове, што рускія (велікарусы) з’яўляюцца прымымі прадаўжальнікамі “чыстых” усходнеславянскіх традыцый, а украінцы і беларусы “сапсанаваны” польскім уплывам. Калі б не “польскі ўплыў”, значыць, не было б цяпер украінскага і беларускага “пытанняў”.

Прыём знаёмы і даўні. Такой жа логікай блізкасці славянскіх народаў можна “даказваць”, што няма паліакаў, чэхаў і славакаў, а таксама балгараў, сербаў, харватаў, славенцаў..., і наогул аб’явіць адной нацыяй усіх славян. Бо панславізм — ідэя аб’яднання славянскіх народаў пад вяршэнствам рускага цара — актыўна праводзілася ў жыццё ў канцы XVIII – пачатку XX ст. Расійскай імперый.

Што нам, беларусам, дае рэанімацыя гэтай імперскай ідэі? Якую высвечвае перспектыву? Вяртанне ў Паўночна-заходні край, канчатковая згуба свай-

⁸ Гл.: Кузняева С.А. Фадзей Булгарын і заходнерусізм // Усебеларуская канферэнцыя гісторыкі. Мн., 1993. Ч. 2. С. 165–167.

¹ Сов. Беларуссия. 1994. 5 янв.

го нацыянальнага ablічча. З чым жа мы тады ўвойдзем у сусветную супольнасць, чым будзем для яе цікавымі? Зразумела, што ўнесці ўклад у сусветную культуру і максімальна самарэалізацца мы зможам толькі захоўваючы і развіваючы ўласныя традыцыі. Гэта даказана гісторычна і ніколькі не парушае славянскага братэрства. Наадварот, найменшае нераўнапраё, усялякі падзел на “старэйшых” і “малодшых”, “вялікіх” і “малых”, сапраўдныя народы і непаўнавартасныя плямёны, “языки и наречия” сея падазронасць, недавер і нават канфлікты паміж славянамі. Яны, не пытаючыся этнографаў, гісторыкаў, філогагаў, самі гісторычна вызначыліся, і цяпер, адраджаючы і ўмацоўваючы свае нацыянальныя дзяржавы, чакаюць ад даследчыкаў толькі вытлумачэння свайго феномена, вызначэння далейшага шляху, а не падрыву нацыянальных сіл “тэорыямі” пра іх нібыта гісторычную памылковасць.

Характэрна, што перыёдыка, якая ахвотна адводзіць свае старонкі пад таго роду опусы, любіць разважаць пра дружбу народаў, добрасуседства, збліжэнне з рускім народам… Але дружбу народаў не будуюць на грунце адмаяўлення ўласных каранёў, скажэння гісторычнага мінулага.

Існаванне апалаґетаў Паўночна-заходняга краю не здзіўляе. Гэта — заканамерны вынік шматгадовай апрацоўкі людзей адпаведнай ідэалогіі і практикай Расійскай і савецкай імперый. Адсюль жа ўзрастаюць і карані сучаснай моўнай праблемы. Вось што пісаў яшчэ ў 1833 г. цару Мікалаю I віленскі генерал-губернатар М.Далгарукаў у справаўдачы аб кіраванні Віленскай і Гродзенскай губернямі і Беластоцкай вобласцю: “Ва ўсе часы, ва ўсіх краінах свету мова заўжды была і будзе непасрэднай зброяй урадаў для дасягнення ўсемагчымых відаў і намераў. Усюды пануючая мова дзяржавы, як пануючае веравызнанне, як разум карэнных законапалажэнняў, павінна мець перавагу перад мясцовымі гаворкамі аддаленых, прыгранічных і новадалучаных краін. Агульнае ўжыванне пануючай мовы ў дзяржаве непрыкметна збліжае разнородныя яе плямёны, знішчае народныя перакананні, зацімняе самі паданні даўняй варожасці, згладжвае ўспаміны пра паходжанне і нарэшце злівае ўсе чужацкія плямёны ў адзін народ”². Як бачым, высокапастаўлены царскі намеснік, нават не абцяжарваючы сябе навукападобнай рыторыкай, абвяшчаў усе прылучаныя да імперыі народы плямёнамі з “наречиями”, якія павінны былі зліцца з усімі ўспамінамі пра гісторычнае мінулае. І пытанне пра мовы — у цэнтры гэтай палітыкі.

Тады, у 30-я гады XIX ст., па праектах Далгарукава і яму падобных, скарэктаваных і зацверджаных Камітэтам па справах заходніх губерняў, быў пакладзены пачатак інтэнсіўнай русіфікацыі Беларусі, вынікі якой мы пажынам і цяпер. Той жа князь Далгарукаў, усведаміўшы карэнныя

² Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских. 1864. Кн. 1. С. 180.

нацыянальна-культурныя, моўныя і рэлігійныя адрозненні беларускіх сялян, спрабаваў арганізація масавыя перасяленні ў Беларусь і Літву рускіх праваслаўных сялян, “якія прынясуць з сабою… нашу мову, нашы звычай і адданасць рускіх прастолу”³. Дзяржаўныя сяляне Калужскай, Курскай, Арлоўскай і Пскоўскай губерняў, сярод якіх быў аб’яўлены набор жадаючых перасяліцца, таксама не атаясамлівалі сябе з беларускім народам, паколькі мелі “самае нявыгаднае паняцце аб тамтэйшым краі” і звычайна адмаўляліся перасяляцца⁴. Замест мяркуемых дзесяці тысяч рэвізскіх душ набралася ўсяго некалькі соцені. Справа абмежавалася перасяленнем нямногім больш 150 душ і была прыпынена Заходнім камітэтам, паколькі раскіданыя дробнымі групамі па тэрыторыі Беларусі і Літвы рускія сяляне не маглі доўга захоўваць сваю “самабытнасць” і непазбежна растварапіліся ў масе мясцового насельніцтва.”Пры такім раздробленым у розных месцах пасяленні рускіх..., — падкрэслівалася ў дакументе, — не толькі нельга будзе распаўсюдзіць у тым краі рускі дух, але лёгка можна страціць яго, а праз тое і мэта ўрада не будзе дасягнута.” Таму было прадпісаныя знаходзіць “магчымасці пасялення не менш, чым па 200 душ у селішчы з пабудовай грэка-расійскай царквы”⁵. Аднак ажыццяўленне такога задання аказалася не пад сілу мясцовым уладам — перш за ёсё па прычыне малазямелля беларускага і літоўскага сялянства. Практыкаваліся перасяленні з Беларусі сялян у паўднёвую губерні для вызвалення месцаў пад ваенныя пасяленні, высылкі шляхты, масавыя пераводы ў заходнія губерні духавенства, чыноўнікаў, настаўніцтва, насаджэнне рускага землеўладання і да т.п. меры па “пераўтварэнні духа народнасці”.

Важнае месца ў русіфікацыі Беларусі царызм адводзіў праваслаўнай царкве, імкнучыся пашырыць яе ўплыў на насельніцтва і выключаючы з яе ўсё мясцовае, беларускае. Так, у канцы XVIII ст., калі Беларусь інкарпаравалі ў Расійскую імперыю, адданы Кацярыне I уладыка Віктар Садкоўскі на слуцкім епархіяльным саборы пагражая мясцовым праваслаўным святарам: “Я вас скорэню, знішчу, што б і языка не было вашага проклятага літвінскага (г.зн. беларускага. — У.С.), і вас саміх; я вас у зсылкі парассылаю альбо ў салдаты пааддаю, а сваіх з-за кардону пановажу”⁶. У 1839 г. была ліквідавана уніяцкая царква, да якой у канцы XVIII ст. належала больш 60 працэнтаў насельніцтва і ў якой яшчэ захоўваліся ранейшыя беларускія праваслаўныя традыцыі, што не дазволіла ёй зліца з царквой каталіцкай.

Пра метады “у́з’яднання” уніятаў сведчаць успаміны віцебчаніна Максіміліяна Маркса, у будучым актыўнага ўдзельніка расійскага рэвалюцыйнага руху. У адной з вёсак пад Віцебскам ён назіраў, як тых сялян, што згаджаліся “пераўарочвацца”, заахвочвалі гарэлкай, а для тых, хто адмаўляўся, былі падрыхта-

³ Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі. Мн., 1940. Т. 2. С. 364.

⁴ Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў у С.-Пецярбургу, ф. 379, воп. 3, спр. 1942, арк. 2–5, 17–26, 47–52, 59–73.

⁵ Тамсама, ф. 384, воп. 1, спр. 193, арк. 320–322, 418.

⁶ Цыт. па кн.: Мальдзіс А.І. На скрыжаванні славянскіх традыцый. Мн., 1980. С. 224.

ваны розгі⁷. Падобную ж карціну адміністрацыйнага ўціску ўладаў на сялян яшчэ пры “частковым уз’яднанні” 1794 г. паказаў у сваіх успамінах сын праваслаўнага святара з Браншчыны магілёўскі чыноўнік Гаўрыл Дабрынін. Ён апісаў, як магілёўскі губернатар ездзіў з гарматай, каб прымушаць да праваслаўя казённых сялян Быхаўскага павета⁸. З гэтага часу на нашых землях усталівалася рускае праваслаўе, а мовай багаслужэння зацвердзіўся маскоўскі варыянт царкоўнаславянскай мовы, бо ў свой час выданні так званага літоўскага друку, уключаючы і скарынінскія, не прымаліся маскоўскай праваслаўнай царквой, а ліквідацыі ўніяцкай канфесіі спадарожнічала спаленне створанай ёй багаслужэбнай літаратуры. Гэта да пытання пра тое, ці адпавядае сучаснае праваслаўнае багаслужэнне беларускім царкоўным традыцыям і куды падзеліся гэтыя традыцыі. Мае рацыю святар Свята-Духава кафедральнага сабора г.Мінска айцец Дзімітрый Бажко, які на сумесным пасяджэнні пашыранай Рады Беларускага праваслаўнага брацтва трох віленскіх мучанікаў з праваслаўнай інтэлігенцыяй, кампетэнтна разважаючы аб трансфармацыі праваслаўя на беларускіх землях у XIX ст., у прыватнасці збліжэнні царкоўнаславянскай мовы з рускай, падагуліў наступнае: “...Калі сёння малады адукаваны чалавек прыходзіць у праваслаўны храм, то ён перш за ўсё ўспрымае праваслаўе ў канцэце расійскай традыцыі. Традыцыя ж перадачы праваслаўя ў беларускім канцэце амаль не захавалася. Я вельмі шаную праваслаўную традыцыю Расіі, але ўсёй душой жадаю, каб ...адраджалася нашая беларуская праваслаўная традыцыя”⁹.

Адпаведна задачам укаранення “праваслаўя, самадзяржаўя і рускай народнасці” (вядомы ўвараўскі лозунг) фармавалася “заходне-руская” школа гісторыкай, галоўны тэарэтык-ідэолаг якой, прафесар Санкт-Пецярбургскай духоўнай акадэміі М.Каяловіч, пісаў наступнае: “...існуе вялікая патрэба ведаць заходнюю Расію па-руску, разумець па-руску [...] і ўводзіць у гэта веданне і разуменне мільёны [...] простых маларусаў, беларусаў і літвінаў [...] Называючы ўсю гэту краіну заходняй Расіяй, мы, відавочна, глядзім на яе з сярэдзіннай часткі рускай дзяржавы [...] а калі адтуль глядзець на захад, то [...] можна без вялікай пагрэшнасці назваць заходняй Расіяй не толькі Беларусь, але і Украіну, і Літву”¹⁰. Вось у чым заключалася “аб’ектыўнасць” дарэвалюцыйных рускіх гісторыкай, на якую так любяць спасылацца іх сучасныя паслядоўнікі.

Як бачым, нават наша назва выкарыстоўвалася ў русіфікатарскіх мэтах. Захапіўшы Вялікае Княства Літоўскае шляхам падзелаў Рэчы Паспалітай,

⁷ Львоўская навуковая бібліятэка імя В.Стэфаніка, аддзел рукапісаў, ф. 5, воп. 1, спр. 3454/III, арк. 15–16.

⁸ Записки Гавриила Ивановича Добринина. СПб., 1872. С. 302.

⁹ Літ. і мастацтва. 1993. 16 крас.

¹⁰ Коялович М.О. Чтения по истории Западной России. СПб., 1884. 3-е изд. С. IV, 3.

расійская адміністрацыя сутыкнулася тут з дзвіома асноўнымі назвамі гэтых зямель: Белая Русь (усходнія) і Літва (захаднія і цэнтральныя). Адпаведна гэтаму былі створаны два генерал-губернатарствы: Беларускае (Віцебскае, Магілёўскае і Смаленскае) і Літоўскае (Віленскае, Гродзенскае і Мінскае). Але па ўсім відаць, што царскую адміністрацыю пры выборы ў далейшым адной назвы яўна задавальняла першая, як і для Украіны — Малая Русь. У гэтай сувязі цікава парадаўніцтва наступныя звесткі афіцыйнай урадавай статыстыкі адносна нацыянальнага складу насельніцтва. Так, у сярэдзіне XIX ст., паводле звестак Міністэрства дзяржаўных майёmacзей па X рэвізіі (1858), сярод падведамасных яму дзяржаўных сялян беларусамі значылася ўсяго 163 281 душа мужчынскага полу, якія пражывалі ў асноўным у губернях Мінскай, Віцебскай і Магілёўскай, а таксама часткова ў Херсонскай, Падольскай, Ковенскай і Курляндской. У той жа час 119 955 дзяржаўных сялян па Гродзенскай і 86 150 — па Віленскай губернях былі запісаны літоўцамі (літва ўласна, жмудзь)¹¹.

Не дзіва, што жыхар цэнтральнай Беларусі, па рацэ Свіслач, прыкладна ў той жа час склаў верш, у якім запытаў: “Хто я? — паляк, беларус ці ліцвін? Бог толькі ведае праўду адзін”¹². А вось, напрыклад, з матэрыялаў Усеагульнага перапісу насельніцтва Расійскай імперыі 1897 г. відаць, што жыхары не толькі ўсходніх, але і заходніх наших зямель прадстаўлены пераважна беларусамі (так, літоўцы ў Гродзенскай губерні склалі толькі 0,2 %, а па ўсёй Віленскай мелі большасць толькі ў Трокскім павеце)¹³. З гэтага вынікае, што царскі ўрад не столькі прычыніўся да забароны назвы “Белая Русь”, пра што часта сцвярджаецца ў літаратуры з спасылкай на вузаканцылярскі ўказ 1840 г., колькі садзейнічаў яе распаўсюджанню з усходу на захад, выцясненню не менш старожытнай назвы “Літва” і лакалізацыі апошняй на тэрыторыі Аўкштолі і Жамойці. Тады вельмі зручна было сцвярджаць: беларусы, маларусы і беларусы — трэх плямёны адзінага рускага народа. Гэта форма формула губляе ўсякі сэнс, калі маларусаў замяніць украінцамі, а беларусаў — літвінамі. Царызм дастатковая разбіраўся ў тым, якія назвы больш падыходзяць для ажыццяўлення яго мэтаў. У далейшым сталі паралельна ўжывацца чиста штучныя, затое беззблічныя, назвы: Заходні край, Паўночна- і Паўднёва-заходні краі.

Толькі апошняя назвы спачатку і прызнавалі бальшавікі: Паўночна-заходняя арганізацыя РСДРП(б), Заходняя вобласць, Аблывікамах і да т.п. Не будзем спыняцца на больш вытанчанай і ідэалагізаванай практицы русіфікатарства ў былым Савецкім Саюзе. Думаю, калегам яна добра вядома нават на ўласным вопыце. Бяда тых з наших суічыннікаў, якія ў XIX—XX стст.

¹¹ Материалы для статистики России, собираемые по ведомству Министерства государственных имуществ. СПб., 1861. Вып. 3. С. 161—162, 180—183.

¹² Беларуская літаратура XIX стагоддзя: Хрэстаматыя. Мн., 1988. С. 442.

¹³ Гл.: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. СПб., 1904. IV. Виленская губерния. Тетр. 3. С. 110—153; XI. Гродненская губерния. С. 102—107, 202—203.

паддаліся масіраванаму націску дэнацыяналізатарскай палітыкі імперскіх уладаў і, грэбуючы каранямі і традыцыямі роднай зямлі, самі сталі запраграмаванымі “зомбі” гэтай палітыкі, адмаўлялі існаванне ўласнага народа, яго самабытнай культуры і мовы.

Глыбокую і разгорнутую ацэнку такой з’яве, як “захадне-русізм” (на матэрыялах XIX – пачатку XX ст.) даў Аляксандр Цвікевіч у забароненай савецкай цэнзурай у 1928 г. і перавыдадзенай у 1993 г. аднайменнай кнізе. Прывядзём доўгую, але змястоўную цытату з гэтай кнігі: “На працягу [...] гісторыі “западно-руссизм” вырас у вагромністую палітычную сілу, якая затрымлівала развіццё беларускага культурнага адраджэння і якая гэтак цяжка падбівала развіццё беларускай вызваленчай ідэі нават на нашых вачох. У пэўным разуменні яна з’яўлялася антытэзай сіlam полёнізуючым, якія ішлі на Беларусь з заходу і якія намагаліся тэорыяй і практыкай давесці, што Беларусь ёсьць часць Польшчы і што беларуская народная культура ёсьць свая адменная польская культура.” “Западно-руссизм” ласыне і змагаўся супроць гэтай тэндэнцыі, але ў інтарэсах не Беларусі, а “Вялікае Pacii”¹⁴.

Зразумела, што працай А.Цвікевіча не можа вычэрпвацца харкторыстыка сучаснага “захадне-русізму”. Постсавецкі “захадне-русізм”, што яшчэ нядаўна афіцыйна не прызнаваўся, але на справе падмацоўваўся тэорыямі “адзінага савецкага народа”, чакае сваіх даследчыкаў, балазе матэрыялаў для яго аналізу ў прэсе, ды і ва ўсім сучасным жыцці дастаткова. Нягледзячы на відавочную навуковую няслушнасць “захадне-русаў”, не варта недаацэньваць іх небяспекі для суверэнітету Рэспублікі Беларусь. Іх выступленні знеслаўляюць саму ідэю існавання такой дзяржавы і, зробленыя ў масавым друку, здольны дэзарыентаваць значную частку грамадзян, у свой час адлучаных ад беларускай гісторыі і мовы. “Захадне-русізм” сёння — гэта небяскрыўдныя практыкаванні ў плюралізме на ніве спасціжэння гістарычнага мінулага, бо ён падводзіць ідэалагічную базу пад дзеянасць усё яшчэ ўплывовых сіл, якія вядуць барацьбу за рэстаўрацыю ранейшых імперый. І хоць гісторыя паказала ўсю бесперспектывнасць імперскага ўладкавання грамадства, рэцыдывы яго яшчэ доўга будуць даваць знаць пра сябе.

Юрый Сураўцаў (Масква)

Знешнепалітычныя зносіны Беларусі і Pacii
як прадмет культуралагічнай цікавасці

1. Галіна зацікаўленняў навуковай культуралогіі — гэта “культура, зразуметая шырокім”, г.зн. не толькі “літаратура, мастацтва, філософія, права, рэлігія і г.д.”, але і наогул “фундаментальная каштоўнасці” — эпох, грамадстваў,

¹⁴ Цвікевіч А. “Западно-руссизм”. Мн., 1993. С. 16.

рэгіёнаў, этнасаў, дзяржаў, сацыяльных груп¹. Калі вывучэнне ахоплівае да-статкова вялікія адрезкі гісторычнага часу, яно здатнае выявіць пэўныя каштоўнасна-культурныя “сэнсарыенціры”, “спрэсаваныя культурныя коды”² — эпох, грамадстваў, рэгіёнаў, краін і народаў і г.д. Не улічваць іх не мае права ніводзін палітык, які хоча весці сапраўды эфектыўную палітыку. У тым ліку — зневажнюю палітыку, тую, у якой ажыццяўляюцца міждзяржаўныя зносіны.

У такім кантэксле мы і разгледзім — зразумела, тэзісна, — нашу тэму.

2. У зневажнай палітыцы шмат азначае сам вобраз краіны-контрагента, той, з якой звязваецца “твая” краіна. Вобразы гэтых могуць размяшчацца на палюсах (ад “заклятага ворага”, ням. *Erbfeind*, да “братнай дзяржавы”), паміж якімі ёсьць месца і, скажам, для “натуральнага саюзніка”, і для “выгаднага партнёра”, і для “нейтрала”, таварыскага або не дужа каб добразычлівага, і г.д. Для краін, размешчаных па суседстве, такія вобразы-сімвалы, вобразы-інтэрgrатары атрымліваюць асаблівую значнасць.

3. Расія ніколі не ўспрымала Беларусь негатыўна. Гэтак жа і Беларусь Расію. Калі весці гісторыю іх дзяржаўных адносін з часоў Вялікага Княства Літоўскага і Маскоўскага княства і царства, можна ўбачыць, вядома, і сутыкненні, барацьбу (паводле матываў дынастычных; палітычна-арыентальных, звязаных з удзелам у розных “блоках”; была і канфесійная і, з боку беларусаў, нацыянальна-вызваленчая барацьба...). Але выяўна пераважаў “культурны код” фундаментальных каштоўнасцей, якія ўключаюць асаблівую блізкія адносіны, сапраўдане добрасуседства, сяброўства як імператыву, з чым не маглі не лічыцца палітыкі розных (мінус — шавіністы, “імперцы”) напрамкаў. Зразумела, што сваю ролю іграла і памяць пра агульнае “кіеўска-рускіе” мінулае, пра той корань, з якога выраслі трэы самастойныя этнасы, нацыі. Даводзіцца пагадзіцца з тым, што савецкі час прынёс развіццю этнакультурнай самасвядомасці Беларусі, самаідэнтыфікацыі беларускага этнасу, развіццю беларускай культуры страту не менш істотную, чым за часы “паланізацыі” і “Паўночна-Захадняга краю” Расійскай імперыі. Пры ўсім гэтым і беларуская нацыя-этнас, беларуская культура не “паланізаваліся”, не “русіфіковаліся”, а ідэя дзяржаўнасці беларускай не растварылася ні ў якой іншай і цяпер адрадзілася (адраджаеца, скажам больш асцярожна).

4. Вельмі часта выкарыстоўваюць у паліталогіі, культуралогіі, яшчэ частацей у цяперашній публіцыстыцы вобраз “краіны-моста”. Гавораць пра Расію як пра мост, што звязвае Усход і Захад, Еўропу і Азію, пра Эстонію як пра мост паміж Еўропай і Расіяй... і Грузія мост, і Казахстан мост, і Польшчу

¹ Гл.: Культура и реформа // Поліс. 1993. № 2. С. 166–167. (Гэта калектыўная распрацоўка групы расійскіх аўтарытэтных вучоных-культуролагаў.)

² Гэтыя паняцці метадалагічна пераканальна, на мой погляд, аргументаваны і ўжыты ў працы: Капустин Г.Б. Россия и Запад на пути к миру миров // Кентавр. 1993. № 1. С. 48 і наст.

мост (паміж рознымі цывілізацыямі, канфесіямі) ... А яшчэ — і Іспанія, і Венгрыя, і Фінляндыя, і інш. І, можа быць, больш іншых падстаў мае для такога вобраза-сімвала Беларусь.

Усялякае парапунанне кульгае. І мае мяжу трываласці. Часамі тлумачаць вобраз механічна. Быццам “прахадны двор” перад намі. Але ўжо Беларусь зусім не “прахадны двор”, і не проста стаяк на вялікім “еўразійскім” мосце, і не “карыдор для сувязі Расіі з Еўропай”. Беларусь — удзельніца, сустваральніца руху па “еўразійскім” мосце і з заходу на ўсход (у эпоху Вялікага Княства — больш інтэнсіўнага) і з усходу на заход (яно стала больш інтэнсіўным пасля таго, як Беларусь пачала развівацца ў агульнарасійскім речышчы, а потым і агульнасаюзна-савецкім: таксама тады не адны мінусы дэнацыяналізацыі былі). Вобраз “краіны-моста” прадуктыўны і для палітыкаў, і для культуролагаў у тым выпадку, калі яго разумеюць як процілеглы да іншага вобраза — “平淡нага катла” (ад гэтага вобраза, “melting pot”, у цяперашніх Злучаных Штатах таксама ўстрымліваюцца, этнічная самаідэнтыфікацыя складнікаў “нацый грамадзянства” ЗША цяпер моцна заяўляе пра сябе).

5. Асаблівую блізкасць паміж РБ і РФ,магчымую і неабходную з прычын эканамічнага, ваенна-стратэгічнага, этнапсіхалагічнага, уласна-культурнага характару, можна бы выказаць, па-моіму, ужыўшы ўжо добра забыты і дыскрэдытаўны палітычныя своеакарыслівасцю вобраз-вызначэнне “Entente cordiale”, “сардэчная згода”. Гэта — і агульная нашая *традицыя*, і, хацелася б лічыць, *канстанта* цяперашніх дачыненняў, і ўзаемна карысная *перспектыва*. Што не супярэчыць ні расійскаму, ні беларускаму знешнепалітычным курсам арыентациі “паводле ўсіх азімутаў”, ні абвешчанай РБ палітыцы нейтралітэту. Прывяртэтнасць зносін і нейтралітэт спа-лучаюцца. Дагавор аб добрасуседстве, дружбе і супрацоўніцтве, падпісаны ў лютым 1995 г. у Мінску, адпавядзе канстытуцыям дзвюх сувэрэнных дзяржаў. Прэзідэнт Расіі быў шчыры і, трэба меркаваць, будзе паслядоўны, вы-конваючы тое, пра што ён тады сказаў³.

Прагназаваць *канкрэтнае* развіццё супрацоўніцтва ў межах лютайскага Да-гавора, ва ўмовах больш прывяртэтных зносін паміж РБ і РФ — задача не мая і закранаць, нават закранаць, яе тут не да месца. Але сказаць пра тое, што перашкаджае і ў далейшым будзе перашкаджаць ажыццяўленню вызначаных Да-гаворам зносін — гэта знаходзіцца ў межах маёй тэмы, таму што небяспека, пра якую я скажу далей, палягае ў сферы нацыянальна-дзяржаўных менталітэтаў, каштоўнасна-культурных “кодаў” абодвух бакоў, якія дамовіліся.

6. Адзін з асноўных, а сёння, мабыць, асноўны “сэнсаарыенцір” у Беларусі — гэта комплексная, шматпланавая ідэя нацыянальнага (і ў сэнсе “нацыі-эт-

³ Барыс Ельцын сказаў так: “З усіх адносін з замежнымі краінамі прывяртэтныя нашыя адносіны з краінамі СНД. А расійска-беларускія сярод іх — прывяртэт з прывяртэтам”. І дададзена было: “Беларусь першая сярод рэспублік СНД, што мусілі б мець такія адносіны з Расіяй” (цит. па газ. The Moskow Times. 1995. Febr. 22).

насуз” і ў сэнсе “нацыі-дзяржавы”) *адраджэння*. Яна ўзята з арсенала не толькі нацыянал-дэмакратай з БНФ, уласціва не толькі духоўнай структуры беларускай гуманітарнай інтэлігэнцыі, што б там ні казалі непрыяцелі і нацыянальнага, і (яны ж) непрыяцелі дэмакратычнага “пачаткаў” у нацыянальна-дэмакратычным руху, натхнёным “беларускай ідэяй”. Расія павінна гэта зразумець, адчуць, поўнасцю паважаць права на нацыянальна-дэмакратычную самастойнасць Беларусі. І Расія афіцыйная, тая, што вядзе справы з РБ на дзяржаўным узроўні, і Расія дзелавая, і Расія антыкансерватыўных грамадскіх рухаў і партый, — Расія *культуры* ў шырокім сэнсе гэтага слова.

У мінульым годзе на міжнародным кангрэсе ў абарону дэмакратыі і культуры, праведзеным па ініцыятыве беларускага ПЭН-цэнтра, я казаў пра “беларусізацыю” як шырокое паняцце, “у якім інтэгруюцца і сапраўдная нацыянальна-дэмакратычная суверэннасць, і яе гаспадарчая, знешнепалітычная і культурная самабытнасць … і сама беларуская нацыянальная самасвядомасць”, а сярод фактараў, якія перашкаджаюць разгарнуцца “беларусізацыі”, назваў і “намаганні пэўных неаімперскіх сіл з “братніяй” Расіі па вяртанні Беларусі ў шэраг “частак адзінага цэлага”⁴. За мінулы год гэтыя “намаганні”, на жаль, паширыліся і паглыбліся, чаму я і дазволіў сабе аўтацитаванне.

Гаворка тут ідзе не пра сп. Жырыноўскага, не пра арганізацыі і рухі, наштатл Расійскага нацыянальнага сабора, Расійскага нацыянальнага адзінства або новастворанай “Дзяржавы” пад кіраўніцтвам Руцкога, — тут, з такім “неаімперцамі”-патрыётамі, усё, як кажуць, ясна. І наўрад ці каго здзівіць пазіцыя зюганайскай КПРФ, што ідзе цяпер зусім не пад сацыял-дэмакратычным, а хутчэй пад сцягам “праваслаўя, самадзяржаўя” … пардон, моцнай расійскай дзяржаўнасці … і народнасці ў ахоўна-“дзяржаўніцкім” духу — пазіцыя, у якой адна з бліжэйшых мэтаў партыі вызначана як “дзяржаўнае адзінства Расіі ў аброўленым Саюзе савецкіх народаў” (нават не рэспублік, а народаў, пра думку якіх “камуністы”-дзяржаўнікі не спыталіся)⁵. Непакоіць тое, што радыкальна-нацыяналістычныя выпраменяванні ідуць з усё больш шырокага ўчастка цяперашняга расійскага палітычнага спектра, з розных яго сектароў, у тым ліку і тых, што прэтэндуюць лічыцца і цэнтрам, і нават ліберальным ці дэмакратычным сектарамі. Гэтыя выпраменяванні захопліваюць і прымушаюць у сваю чаргу “фасфарасцыяваць” афіцыйныя колы Расіі — не толькі сілавыя міністэрствы, але частковая і МЗС, і Камітэт Дзярждумы РФ па сувязях з саюзнымі і па справах СНД, які даволі моцна ўзначаль-

⁴ Посттаталітарнае грамадства: Асоба і нацыя. Мн., 1994. С. 61.

⁵ Са Звароту III з'езда Кампартыі Расійскай Федэрацыі “К гражданам России”. Фармулёўка ўзята з даклада Г. Зюганава на гэтым з'ездзе. Варта заўважыць і думку даклада пра “вялікія спадзяванні на саюз кампартый, утвораных на тэрыторыі СССР (не ў дзяржавах суверэнных, а “на тэрыторыі СССР”! — Ю.С.), з многімі з якіх нас звязвае асабістая дружба” (Правда. 1995. 24 янв.).

вае К.Затулін. У дачыненні да краін СНД — Беларусі і Украіны ці Казахстана перш за ёсё — глава Камітэта настойліва і двухсэнсоўна імкнецца “нарошчваць інтэграцыю”⁶.

Апошнім часам справа дайшла да таго, што “дзяржаўна-патрыятычны” публіцысты сталі адраджаць манархічна-імперскі пункт гледжання, згодна з якім беларусы, як і украінцы, ёсць — няхай і этнографічна своеасаблівые — часткі адзінага рускага этнасу (трэцяя частка: велікарусы). Вядома, што ў афіцыйнай статыстыцы Расійскай імперыі беларусы, і украінцы ўлічваліся як расійцы, а беларуская і украінская мовы — як гаворкі расійскай⁷. Цяпер мы зноў чытаем, што велікарусы, маларосы і беларусы ўласбялоць сабой нейкае магутнае монанацыянальнае ядро, якое, маўляў, засноўваецца “на жыццездольнасці Pacii” — не СССР нават, а, заўважце, Pacii (Г.Зюганau)⁸. Або, без выкрутаў, пра тое, што беларусы і ёсць расійцы, частка расійцаў і, уявіце сабе, цяперашні ўрад Pacii цягнуў вальнику з падпісаннем інтэграцыйных дакументаў таму, што жадаў “пакрыўдзіць беларусаў, пакараць за тое, што яны ўсё яшчэ засталіся расійцамі” (А.Цыпко)⁹. Здавалася б, заічваючы беларусаў у расійцы, мы ў Pacii робім проста-такі антыпатрыятычную справу, але аслепленасць неімперствам занадта, відаць, вялікая, каб зразумець, што такімі эскападамі “русафобію” ў суседніх краінах узмацняюць, а вось глядзі ж ты... Глядзі ж ты, галоўрэда “Независимой газеты” У.Траццякова не спыняе і тое, каб усе дзяржавы СНД, акрамя Pacii, аб’яўвіць “тэртыярыяльна-этнічнымі ўтварэннямі”, што не з’яўляюцца пакуль дзяржавамі ні ў якім сэнсе, апрача наяўнасці элементарнай дзяржаўнай атрыбутыкі і дыпламатычнага прызнання сусветнай супольнасцю”. Якая ж там дробязь для рэдактара, што лічыцца (-ышся) лібералам і схільны, “трокі агрубляючы”, выказвацца такім чынам!¹⁰ Ці то эпатаўным, ці то правакацыйным, ці то тым і іншым разам...

7. А якія небяспекі пагражаюту прыярытэтным, у духу “сардэчнай згоды” зносінам Pacii і Беларусі, так бы мовіць, з беларускага боку, калі тримацца “культуралагічнага” рэчышча гэтай тэм?

Што б там ні казалі знаўцы паліталогіі З.Бжэзінскі і Г.Кісінджэр, Расія не толькі была, але і застаецца, і застанеца вялікай дзяржавай. Адчуванне натуральнасці сусветнай, макраразгіянальной, разгіянальной ролі Pacii ў міжнароднай палітыцы, г.зн. адчуванне Русі як вялікай і магутнай, а не ўбогай і бяссельнай, выкарыстоўваючы крылатыя слова Някрасава, — ёсць неад-

⁶ Выраз узяты з артыкула: Затулин К. Памяти единства и согласия. НГ. 1994. 10 нояб.

⁷ Гл.: Энциклопедический словарь “РОССИЯ” / Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. СПб., 1898. С. 86, 142.

⁸ Зюганов Г. Сценарии // Сов.Россия. 1994. 24 сент.

⁹ Цыпко А. Безумие Беловежья: Три года спустя // НГ. 1994. 9 дек.

¹⁰ Третьяков В. Квазигосударства в борьбе за выживание // НГ. 1995. 22 апр.

менны складнік расійскага нацыянальна-дзяржаўнага менталітэту, з якім нельга не лічыцца. Пад крыло *па-імперску* зразуметага вялікадзяржаўніцтва імкнуща ў Беларусі сілы, партыі і рухі не столькі дэнацыяналізаваныя, колькі дэнацыяналізатары. З імі, як кажуць, усё зразумела, і ніякія яны не саюзнікі па лютайскім Дагаворы. Гэта саюзнікі Зюганава і Жырыноўскага. Сумна тое, што нацыянал-дэмакраты, тыя беларускія “нацыяналы”, у якіх Васіль Быкаў бачыць “адзіную сілу, якая процістаіць камунікам”, прычым “гэта не тыя нацыяналісты, што ў нас у Расіі, і нават не тыя, што на Украіне. Па сутнасці, гэта дэмакраты, якія абмяжоўваюць сваю дэмакратыю межамі Беларусі”,¹¹ — што яны даюць разыграць “прарасійскую” карту сваім палітычным і культурным апанентам; сумнае непараразуменне (або проста палітычны пралік!) — тое, што для іх афіцыйнае паніцце нейтральнасці Рэспублікі Беларусь нібы выключае прыярытэтныя зносіны з вялікім, без перабольшання, партнёрам і *саюзнікам* на ўсходзе. Пры гэтым яны атаясамліваюць (што крываўна і для дэмакратычнай Расіі, і для расійскіх этнакультурных “сэнсаарыенціраў”) шавіністичную і “дзяржаўніцка-патрыятычную” частку Расіі з Расіяй у цэльым¹². Гэта *агульны* грэх і *агульная* страта для дэмакратычных сіл абедзюх нашых краін, абедзюх сучасных культур, што разумеюць як сапраўды фундаментальная каштоўнасці, — тое, што нацыянал-дэмакраты ў РБ і ліберальна-дэмакратычная частка палітычнага, культурнага спектра ў РФ не знайшли адзін аднаго ды і, бадай, не былі зацікаўлены ў тым, каб знайсці. Пакуль? Не ведаю, час пакажа...

(Пераклала з расійскай мовы Святлана Сачанка)

Вера Ляшук (Брэст)

Роля рускай педагогічнай думкі ў станаўленні методыкі выкладання беларускай літаратуры

Пад націскам рэвалюцыі 1905–1907 гг. царскі ўрад вымушаны быў даць дазвол і беларусам на адкрыццё прыватных школ на роднай мове. Яны пачалі адчыняцца на ўсёй этнічнай беларускай тэрыторыі. Актыўізізаўся і легалізуваўся гэты працэс у час нямецкай акупацыі. У першае дзесяцігоддзе праца школ на роднай мове ў БССР стала дзяржаўнай палітыкай. Згодна з пастановай другой сесіі ЦВК БССР “Аб практычных мерапрыемствах па правядзенні нацыянальнай палітыкі” ад 15 ліпеня 1924 г. ва ўсіх тыпах школ рэспублікі

¹¹ “Вопросы литературы” ў выдатнай публікацыі — перапісцы з сябрамі-пісьменнікамі Вячаслава Кандрацьеўа — апубліковалі шэраг лістоў да расійскага франтавіка-пісьменніка Васіля Быкава. Цытаванне — з ліста ад 12 ліпеня 1993 г. Гл.: Вопросы литературы. 1995. Вып. 1. С. 303.

¹² Гл. заяву БНФ, зробленую ў 1992 г. (Выбар. 1992. 8 ліп.).

пачала выкладацца беларуская літаратура як навучальны предмет. Гэта выклікала неабходнасць тэарэтычнага забеспечэння яго выкладання. Пачалося станаўленне новай педагогічнай навуки — методыкі выкладання беларускай літаратуры ў школе.

У першыя два дзесяцігоддзі XX ст. гэты працэс ішоў досыць інтэнсіўна. На тое былі свае прычыны і прадумовы. Гэтаму спрыялі энтузіазм нацыянальна свядомай інтэлігенцыі як найхутчэй адрадзіць асвету і культуру свайго народа, а таксама палітыка ўрада БССР 20-х гадоў.

Маладая навука творча ўбірала традыцыі нацыянальнай асветы ў старожытнасці, выкарыстоўвала вопыт народнай педагогікі і здабыткі народа ў суседзяў, дзе на той час дасягненні ў гэтай галіне былі больш значныя.

Адразу зазначым, што на пачатковым этапе станаўлення методыкі выкладання літаратуры беларускія педагогі не кіравалі ўсяляпую чужыя набыткі, а выкарыстоўвалі іх творча, у многім ішлі сваім шляхам, узбагачаючы сусветную педагогічную думку. Прайлюструем гэту выснову на прыкладзе беларускіх чытанак для пачатковай школы 1906—1920 гг. Паказальна, што ў працу па іх напісанні ўключыліся відныя пісьменнікі і навукоўцы. Сярод іх — Цётка, Якуб Колас, Вацлаў Ластоўскі, Язэп Лесік, Сцяпан Некрашэвіч, Леаніла Чарняўская і Максім Гарэцкі.

Калі Цётка ў стварэнні “Першага чытання для дзетак беларусаў” зыходзіла з уласнага вопыту і народнай педагогікі, то Якуб Колас як выхаванец настаўніцкай семінарыі пры напісанні “Другога чытання для дзяцей беларусаў” узяў за ўзор кнігі для пачатковай школы К. Ушынскага, выдатнага рускага педагога. Праўда, Якуб Колас усё-такі не пагадзіўся з сваім настаўнікам і ўключыў у “Другое чытанне” творы сацыяльнай накіраванасці.

Цётка і Якуб Колас былі не толькі складальнікамі, але і аўтарамі падручнікаў для I—IV класаў пачатковай школы. У чытанкі яны ўключылі толькі ўласна напісаныя, ды яшчэ і фальклорныя творы. Усе, хто ішоў следам за імі, выкарыстоўвалі здабыткі Цёткі і Якуба Коласа, хоць і не спыняліся на дасягнутым сваімі папярэднікамі: уносялі карэктывы ў адбор твораў і іх кампаноўку ў падручніку.

Пасля Цёткі і Якуба Коласа чытанкі для пачатковай школы стварае Вацлаў Ластоўскі. У гэтыя кнігі для дзіцячага чытання ён уключае творы розных беларускіх пісьменнікаў, у тым ліку і тыя, што былі ў “Першым” і “Другім чытанні”. Прынцыпова новым, што не было ўласціва ні беларускім яго папярэднікам, ні рускім аўтарам для пачатковай школы, было тое, што Ластоўскі ўводзіць гістарычны матэрыял пазнавальнага характару, піша і ўключае ў падручнік свае творы на гістарычную тэматыку, пра выдатных сыноў свайго народа. У нацыянальным адраджэнні, у стварэнні беларусамі сваёй дзяржавы Вацлаў Ластоўскі прыдаваў вялікае значэнне веданню гісторыі. Ён пісаў: “Гісторыя — гэта фундамент, на каторым будзе

наша жыццё. І нам, каб будаваць сваё жыццё, трэба пачаць з фундамента, каб будынак быў моцны”¹.

Такое наватарства Вацлава Ластоўскага пазней выкарыстоўваюць Л.Чарняўская і Я.Лёсік.

Новае слова ў стварэнні падручнікаў для пачатковай школы сказала Л.Чарняўская. Вядома, што ў працы над імі аўтарцы дапамагаў Максім Гарэцкі. У яе падручніках “Родны край” побач з творамі беларускай літаратуры значыліся пераклады з рускай, польскай, французскай, нямецкай і інш. Паказальна, што многія творы Л.Чарняўская брала з чытанак іншых народаў, найперш рускіх аўтараў: К.Ушынскага, Л.Талстога, а таксама з польскіх хрэстаматый. На жаль, аўтарства апошніх чытанак Л.Чарняўской не названа. Так натуральна педагогічныя здабыткі іншых народаў уваходзілі ў метадычную спадчыну беларусаў.

Гэтая добрая традыцыя існавала ў 20-я гады ў БССР. Асноўны педагагічны часопіс той пары “Асвета” з нумара ў нумар вёў рубрыку “Кнігапіс”, дзе змяшчаліся анатацыі не толькі на беларускія выданні, але і на рускія. Папулярызаваліся таксама працы педагогаў Германіі, Англіі, Францыі і інш. Паказальна, што лабараторны метад прыйшоў у Беларусь з ЗША, прыйшоў, трэба думаць, праз Расію.

Уплыў рускай метадычнай думкі той пары на станаўленне гэтай навукі ў БССР быў асабліва значны. Гэта тлумачыцца шэрагам акалічнасцей. БССР уваходзіла ў склад СССР. Москва ажыццяўляла агульную палітыку ў галіне ўсёй савецкай асветы і адукцыі. Менавіта там распрацоўваліся канцептуальныя падыходы да развіцця школы ў СССР. Да гонару кіраўнікоў Наркамата асветы БССР, метадысту 20-х гадоў яны крытычна ставіліся да педагагічных ідэй, якія ішлі з Москвы. Многае не прымалі зусім ці ўносілі адпаведныя карэктывы. У БССР не было суцэльнага захаплення комплекснымі праграмамі. Па іх працевалі пачатковая школа і V–VI класы. У VII класе заставалася прадметнае выкладанне. У V–VI класах таксама захоўвалася прадметнасць, хоць матэрыял групаваўся па тэмах. І.Самковіч настойліва праводзіў думку, што “характар комплекснасці ў другім канцэнтры (V–VI класы. — В.Л.) ніколік не супярэчыць прадметнасці”. Займацца па комплекснай сістэме — гэта зусім не значыць адмовіцца ад прадметнасці”². У Беларусі ў гэтыя гады ўдалося захаваць літаратуру як прадмет эстэтычнага цыкла. Метадысты 20-х гадоў усё зрабілі для таго, каб літаратура не згубіла сваёй самастойнасці, каб не была ператворана ў ілюстратарку грамадазнаўства, як гэта мела месца ў РСФСР. Не тэматычная адпаведнасць таму ці іншаму комплексу, а мастацкая

¹ Цыт. па : Кісялёў Г. Ластоўскі Вацлаў // Беларускія пісьменнікі: Біябіліографічны слоўнік. Мн., 1994. Т. 4. С. 16.

² Самковіч І.К. Беларуская літаратура ў комплекснай сістэме выкладання // Асвета. 1928. № 1. С. 40.

адметнасць і значнасць былі асноўнымі крытэрыямі для ўключэння твораў у школьнай вывучэнне. Таму ёсць усе падставы сцвярджаць, што літаратура ў школах БССР не панесла такіх вялікіх выдаткаў, якія мелі месца ў выкладанні гэтага навучальнага прадмета ў школах Расіі³.

Перадавыя ідэі рускай класічнай метадычнай думкі ў 20-я гады ўкараняліся ў беларускую методыку выкладання літаратуры праз педагогічную і науковую працу І.Замоціна, выдатнага рускага вучонага, запрошанага выкладчыкам у Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. І.Замоцін закончыў Пецярбургскі педагогічны інстытут і добра ведаў метадычную спадчыну выдатных рускіх педагогаў Ф.Буслаева, В.Вадавозава, У.Стаюніна, В.Астрагорскага, Ц.Балталаона і інш. У Беларускім дзяржаўным універсітэце І.Замоцін чытаў методыку выкладання літаратуры, сістэматычна выступаў перад настаўнікамі з лекцыямі, публіковаў артыкулы ў часопісе “Асвета”. У 1927–1928 гг. гэтыя матэрыялы будуць пакладзены ў аснову яго працы “Мастацкая літаратура ў школьнім выкладанні” (1 і 2 выпускі). Публікацыі выдатнага рускага вучонага, выступленні ў друку беларускіх метадыстаў І.Самковіча, У.Дзяржынскага, М.Каспяровіча фактычна і акрэслівалі магістральны напрамак у развіцці методыкі выкладання роднай літаратуры.

Першыя публікацыі І.Замоціна ў педагогічным друку былі прысвечаны праблеме літаратурнай адукцыі (1924). Яны з’явіліся ў той час, калі ў БССР акрэсліваліся змест і структура адукцыі па беларускай літаратуры, расправоўваліся першыя дзяржаўныя праграмы па выкладанні нацыянальнага прыгожага пісьменства ў школе. Праблема літаратурнай адукцыі вучняў у Беларусі набывала не толькі тэарэтычнае, але і практычнае значэнне.

Знаўца рускай класічнай методыкі выкладання літаратуры ў школе І.Замоцін, зыходзячы з гісторычнага вопыту школ Расіі, засцерагаў стваральніцкай праграм па беларускай літаратуры ад метадычнага пражэкцёру, якое мела месца ў яго на радзіме. Ён лічыў, што пачынаць акрэсліваць змест і структуру літаратурнай адукцыі ў Беларусі патрэбна на той тэарэтычны аснове, якую распрацавалі выдатныя рускія метадысты В.Вадавозаў, У.Стаюнін, В.Астрагорскі і інш. і ў якую яны ўключалі развіццё культуры мовы вучняў, літаратурную начытанасць, умение ацэньваць твор з боку зместу і формы, літаратурна-творчую самадзейнасць. Усё гэта немагчыма без ведання асноў тэорыі і гісторыі літаратуры.

І.Замоцін пераканальна паказваў, што комплекснае размеркаванне літаратурнага матэрыялу не можа ахапіць усе класы. Яно мэтазгодна ў пачатковай школе і ў V–VI класах, бо адпавядзе ўзроставым асаблівасцям дзяцей. Разам з тым выдатны рускі вучоны яскрава бачыў недахопы ў такім тэматычным адборы твораў, які зводзіўся толькі да грамадскай праблематыкі. Ён настой-

³ Раткович Я.А. История преподавания литературы в средней школе. М., 1976; Никольский В.А. Методика преподавания литературы в средней школе. М., 1971.

ліва праводзіў думку пра неабходнасць уключэння ў школьнія праграмы твораў рознай тэматыкі і праблематыкі, пераконваў, што вучні павінны знаёміца з яркімі аўтарскімі індывидуальнасцямі. Пачынаючы з VII класа, на думку І.Замоціна, у школе трэба вывучаць сістэматычны курс літаратурны бягучага і папярэдняга стагоддзя.

Аўтары першых праграм па беларускай літаратуре выкарысталі толькі некаторыя высновы вучонага, а менавіта тыя з іх, што датычацца структуры літаратурнай адукацыі ў сямігадовай школе. На жаль, думка І.Замоціна пра неабходнасць шырокага азнаямлення вучняў V–VI класаў з жанравай, тэматычнай разнастайнасцю твораў у беларускіх праграмах не была рэалізавана не толькі ў 20-я гады, але і ў наступныя дзесяцігоддзі аж да 90-х гадоў. Толькі ў апошнія гады беларуская метадысты пачалі актыўна выкарыстоўваць навуковую спадчыну выдатнага рускага вучонага.

І.Замоцін прапагандаваў на беларускай глебе агульнадыдактычныя прынцыпы выкладання літаратуры. Шмат увагі ён надаваў прынцыпу навуковасці. У канкрэтнай гісторычнай сітуацыі той пары, калі многія чыноўнікі ад асветы былі захоплены ідэямі Пралеткульта, калі ставіліся пад сумненне навуковыя ацэнкі папярэднікаў, арыентацыя метадыстаў і настаўнікаў на навуковасць у выкладанні мела выключнае значэнне. Паказальна, што прынцып навуковасці быў цудоўна рэалізаваны У.Дзяржынскім у яго падручніку “Выпісы з беларускай літаратуры XIX–XX стагоддзяў (з далучэннем уводных і крытычных артыкулаў, літаратурных тэм, пытанняў і заданняў)”. У загалоўку акрэслены метадычны апарат падручніка, які даваў вучню і настаўніку мажлівасць стварыць выразнае навуковае ўяўленне пра вывучаемага пісьменніка. Кожны раздзел, які прысвечаны мастаку слова, у “Выпісах” адкрываецца невялікай біяграфічнай даведкай ці аўтабіографіяй, затым змешчана біяграфія асноўных твораў вывучаемага аўтара, далей ідзе крытычны артыкул пра яго творчасць. Некаторыя артыкулы пісаў У.Дзяржынскі, большасць жа — урыўкі з прац даследчыкаў творчасці пісьменніка. У канцы змешчаны тэмы для дакладаў і літаратура, якую пры гэтым пажадана выкарыстаць.

І.Замоцін прапагандаваў розныя метады навучання, якія шырока выкарыстоўваліся ў рускай дарэвалюцыйнай школе, раіў разумна спалучаць у навучанні рэпрадуктыўныя і ёўрыстычныя спосабы дзейнасці вучняў. Вучоны здолеў сказаць сваё ражучае “не” многім навацыям той пары, якія вялі да выдаткаў у літаратурнай адукацыі вучняў. Не страціла актуальнасці яго ацэнка літаратурных прысудаў, якімі ў апошнія гады пачалі захапляцца некаторыя настаўнікі беларускай літаратуры: “Калі разглядаць літаратурныя суды з пункту гледжання іх пастаноўкі, г.зн. галоўным чынам той інсцэніроўкі, якая ўваходзіць у арганізацыю літаратурнага суда, дык іх трэба прызнаць цікавым і небескарысным сродкам школьнай забавы. А для мэтаў літаратурнай асветы яны мала падыходзяць, таму што растлу-

мачваючы адны літаратурныя з'явы, яны ў той самы час уносяць блытаніну ў разуменне іншых”⁴.

І.Замоцін не толькі распрацоўваў тэарэтычныя асновы методыкі выкладання літаратуры ў школе, не толькі папулярызаваў сярод беларускіх педагогаў рускую класічную метадычную спадчыну, але пакінуў ўзоры метадычнай інтэрпрэтацыі мастацкіх твораў нацыянальнага прыгожага пісьменства. Ён быў адным з першых, хто паказаў настаўнікам, як трэба вивучаць у школе паэму Якуба Коласа “Новая зямля”. Працы І.Замоціна па вивучэнні твораў беларускай літаратуры ў школе былі стымулам і ўзорам для беларускіх педагогаў у гэтым кірунку.

Папулярызатарамі ідэй класічной рускай метадычнай спадчыны выступалі і некаторыя настаўнікі. Заслугоўваюць увагі публікацыі ў друку канца 20-х – пачатку 30-х гадоў настаўніка У.Раманінава. Яму належыць цыкл артыкулаў у часопісах “Асвета” і “Камуністычнае выхаванне”, прысвечаных проблемам пазакласнай працы па беларускай літаратуры. У.Раманінаў распрацоўваў і праводзіў, а пазней апісваў у друку літаратурныя вечарыны, гурткі, гульні, святкаванне юбілеяў пісьменнікаў у школе.

На жаль, перыйяд плённага ўплыву рускай думкі на развіццё методыкі выкладання беларускай літаратуры быў кароткі. Ён гвалтоўна быў спынены ў 30-я гады, калі пачаліся масавыя рэпрэсіі супраць нацыянальна свядомых беларусаў, якія шчыравалі на ніве народнай асветы і адукацыі, а таксама і тых выдатных рускіх вучоных, хто прыехаў да нас са шчырым намерам служыць беларускай культуре. Пачынаючы з 30-х гадоў, беларуская метадычная думка была пазбаўлена самастойнасці. Метадысты нашай рэспублікі, каб быць надрукаванымі, маглі ісці толькі ў фарватэры рускіх даследчыкаў, а часам проста паўтараць сказанае імі.

Вольга Шынкарэнка (Гомель)

Аб некаторых асаблівасцях паэтыкі гістарычнага жанру ў беларускай і рускай літаратурах

Паэтыка як навука аб законах унутранай сувязі і судадносінах розных узоруяй маастацкага цэлага, як параўнальная новая аналітычна-сінтэтычная галіна філалагічных ведаў, дзе характар і функцыі ўзаемадачыненняў разглядаюцца ў адпаведнасці з агульнай ідэяй, што яднае, арганізуе ўсю складаную пабудову твора, — пакуль недастатковая часта трапляе ў кола самастойных літаратуразнаўчых даследаванняў. “Аналізу паэтыкі … — аналізу жанравага, аналізу зрухаў стылістичных і моўных — практична ў нас у крытыцы няма, і

⁴ Замоцін І.І. Маастацкая літаратура ў школьнім выкладанні: Метадычныя нарысы. Мн., 1928. Вып. 2. С. 70–71.

гэта звязана яшчэ і з крызісам, які наогул перажывае сёння літаратурная крытыха. Яна толькі пераходзіць са стадыі шаманства (ці “публіцыстычнай” стадыі) у стадыю прафесійнага разбору эстэтычнай сітуацыі”, — з палемічным запалам і наўмысным перабольшшаннем сцвярджае Н.Іванова¹. Але ў цэлым можна пагадзіцца з прыведзеным выказваннем.

У літаратуры апошніх дзесяцігоддзяў назіраецца прыкметная тэнденцыя да разнастайнасці жанровых пошукаў. Асаблівую цікавасць тут уяўляюць празаічныя формы з іх рухомасцю структуры, жанравай эвалюцыяй, новаўтварэннямі, з аднаго боку, і з крышталізацыяй, вяртаннем да традыцыйных форм, з другога. А, як вядома, праблема жанру, які разумеецца намі як змястоўная форма, як цэласная сістэма структурна і функцыональна звязаных паміж сабой сэнсавых элементаў, носьбітаў адпаведнага задуманай форме жыщёвага матэрыялу, стаіць у цэнтры паэтыкі². Тым больш аргументавана выглядае наша цікавасць да гэтага актуальнага і надзвычай складанага літаратуразнаўчага пытання.

Гістарычны празаічны жанр у беларускай літаратуре ў адрозненне ад суседній рускай толькі-толькі пачынае сваё развіццё. Доўгі час у нашай прозе пасля першых і незавершаных спроб рэпрэсаваных Б.Мікуліча (“Адвочнае”) і Я.Дылы (“На шляху з варагаў у грэкі”) аж да шчаслівага і наканаванага з’яўлення “па-беларуску шчырых і па-караткевічайську рамантычна-незамутнёных”³ твораў аршанская аўтара гістарычны жанр як самастойная мастацкая з’ява амаль не развіваўся. Суцяшэнне ад такога незайдроснага факта можна знайсці толькі ў тым, што айчыннай прозе не спатрэбіцца прыкладаць шматлікія намаганні, каб пазбавіцца ці пераадолець тыя сацыялагізаторскія стэрэатыпы ў распрацоўцы гістарычнай тэматыкі, якія шмат у чым нашкодзілі рускай савецкай літаратуры.

Але трэба сумленна прызнацца, што прыведзены аргумент не асабліва радуе. Бо стрымліванне натуральнага ходу літаратурнага развіцця, хай і з памылкамі, з хваробамі росту, адсутнасць таго ж колькаснага фактара ні ў якой ступені не спрыялі якасным зрушам. Тому, здаецца, няма чым аспрэчыць горкую і небеспадстаўную заўвагу К.Тарасава пра тое, што “... у нас ёсць паасонныя творы, але мы ніколі не мелі (і сёння не маем) пэўнай школы гістарычнай мастацкай літаратуры”. І ўжо зусім бязлітасна пісьменнік дадае: “Тое ж можна сказаць і пра гістарычную навуковую літаратуру”⁴.

Нягледзячы на сур’ёзнасць выказанай заўвагі, нельга не ўлічваць тое, што ўжо стала мастацкай з’явай, трывала ўвайшло ў духоўнае жыццё сучасніка, напісаная У.Караткевічам, Л.Дайнекам, В.Іпатавай, самім К.Тарасавым і

¹ Иванова Н. Пути современной поэзии // Вопросы литературы. 1994. Вып. 1. С. 20.

² Михайлов А.В. Проблемы исторической поэтики в истории немецкой культуры. М., 1989. С. 5.

³ Барадулін Р. Быў. Ёсць. Будзеш! // Літ. і мастацтва. 1984. 27 ліп.

⁴ Тарасаў К. Падзеі гісторыі і версіі літаратуры // Полымя. 1988. № 2. С. 197.

іншымі. Надзвычай абнадзеявае ўпэўненасць у карысці ад распачатай спраўы маладзейшых аўтараў — У.Арлова, В.Чаропкі.

У агульным плане задачы гістарычнага жанру, вызначаныя яшчэ Лукіянам, гучыць так: “...навучыць, захапіць, прынесці асалоду з перавагай то адной з іх, то другой у залежнасці ад зместу і характару сачынення”⁵. Дасягнуць паставленыя задачы магчыма толькі пры ўмове, калі пісьменнік будзе прытрымлівацца прынцыпа дакладнай адпаведнасці прайдзе жыцця, разумных сутадносін рэальнага факта і мастацкай выдумкі.

Бо адным мы вінны, пакуль жывы,
Перад нашаю вялікай нівай:
Праўдай абавязаны мы ёй,
Ісцінай.
Адзінаю.
Адной.⁶

Гэтые слова У.Караткевіча цалкам адпавядаюць творчай канцэпцыі Д.Балашова, рускага фалькларыста, гісторыка, аўтара цыкла раманаў “Гасудары маскоўскія”. Іх аўтар заўёды гранічна ўважлівы да фактаў, да самых маленъкіх дробязей эпохі, што надзвычай дапамагае яму ў паказе вядомых дзяржаўных асоб рускай гісторыі XIII–XIV стст. Падкрэслім: мастака непакоіць не толькі прайдзівасць той ці іншай падзеі, канфлікту, псіхалагічная выверанасць учынкаў і паводзін герояў, але і іх мова. “Павінен сказаць пры гэтым, — дзеліцца сваімі думкамі раманіст, — што сама пабудова фразы часам больш дае адчування старажытнасці, чым асобныя выказванні”⁷.

Такія ашчадныя адносіны пісьменніка да моўнай спадчыны, да гістарычнага матэрыялу сведчаць пра яго жаданне аднавіць загубленыя часам ці ўпрадаваць адкінутыя некуды ўбок цаглінкі з падмурка свайго этнасу, дакладна перадаць цяжкасці станаўлення маладой дзяржавы, фармавання яе з асобных княстваў. Можна прымаць або не прымаць аўтарскую канцэпцыю гісторыі, яго разуменне асобы, яе ролі ў гістарычным працэсе, але нельга не пагадзіцца з яго думкай пра тое, што “лёсы людзей існуюць у гісторыі, і гісторыяй, дадзенымі спрадвеку законамі вызначаюцца беды і радасці, поспехі і скрухі кожнага з нас, кожнага тленнага і часовага чалавечага жыцця”⁸.

Ад падзейнай эпічнасці твораў Д.Балашова, яго цалкам аб'ектывізаванай манеры пісьма істотна адрозніваюцца аповесці і раманы Ю.Давыдава, хоць ён таксама абапіраецца ў асноўным на документальную аснову, пераканаўчы псіхалагізм, натуральныя размоўныя інтанацыі. Найперш вылучае творы гэтага празаіка форма падачы матэрыялаў. У яго “Дзвюх звязках пісем” няма

⁵ Цыт. па кн.: Аверинцев С. Поэтика древнеримской литературы. М., 1989. С. 224.

⁶ Караткевіч У. Зб. тв.: У 8 т. Мн., 1987. Т. 1. С. 267.

⁷ Балашов Д.М. Всегда в окружении фактов // Лит.газ. 1987. 7 окт.

⁸ Балашов Д. Бремя власти // Роман-газета. 1983. № 7. С. 3.

пасрэднікаў, размова вядзеца ад імя першай асобы. Жывым аповядам сведкі, які павінен быць данесены да іншых, успрымаеца твор “Завяшчаю вам, браты...” А “Лёс Усольца” паўстае як прыклад удала імітаваных мемуараў. Часта да сапраўды існуючых гістарычных матэрыялаў пісьменнік дадае сфальсіфікаваныя дакументы, запісы сказанага выдуманымі героямі, дазваляе сабе вызначыць жанр рамана як пісьмы і пры гэтым настойліва сцвярджаць, што “гісторыя не прадмет самазадавленасці, а прадмет самапазнання”⁹.

Яшчэ больш яскравы прыклад свабоды выяўлення аўтарскага “я” ўяўляе сабой творчасць У.Караткевіча, які ўвесь час імкнуўся да стварэння універсальнага гістарычна-рамантычнага жанру, дзе на роўных уладараў канкрэтны факт і мастицкая выдумка, звесткі летапісаў і этнографічны матэрыял, дакладная падзея і неверагодныя сюжэтныя хады, дзе назіраеца дыфузія розных паэтычных формаў і шматстыльавое ўзаемадапаўненне, а герой жыве высокай нацыянальнай ідэяй. Яшчэ Ф.Шылер пісаў: “Прывучаючы чалавека разглядаць сябе ў сувязі з усім мінулым і падрыхтоўваючы яго да вывадаў у адносінах да самай далёкай будучыні, вывучэнне гісторыі здымае межы паміж нараджэннем і смерцю, якія заключаюць у такія цесныя і такія прыгнітаючыя рамкі індывідуальнае чалавечасці жыцця і сваёй аигтычнай ілюзіі падаўжаюць яго кароткае існаванне да бясконцасці, робячы непрыкметным пераход ад індывидуума да роду”¹⁰.

Як вядома, кожная эпоха нараджает сваіх герояў. Асoba прайяўляеца ў канкрэтных гістарычных абставінах, яна нібы адгукаеца на запатрабаванні часу. Трэба гаварыць пра ўплыў абставін на фармаванне асобы і, наадварот, ролю асобы і яе ўплыў на развіццё абставін, гэтаксама як і пра спецыфіку героя гістарычнага жанру, сацыяльна-гістарычную дэтэрмінаванасць яго характару. І не мае значэння, рэальная, канкрэтна існуючая гэта асoba ці плён мастицкай выдумкі, творчай фантазіі пісьменніка. У Караткевіча ідуць побач Андрэй Беларэцкі і Раман Ракута, медыкус і Гервасій Выліваха, Юрась Братчык і Іуда, Загорскі і Каліноўскі ... У Іпатавай — Алекса і Прадслава, Чорная княгіня і князь Наваградскі. Л.Дайнека выбірае князёў Вячку, Уладзіміра, Усяслава Чарадзея і Міндоўга. (Пералік можа быць працягнуты.)

Вельмі істотную ролю адыгрывае духоўная сутнасць названых герояў, адстойванне імі гуманістычных ідэалаў, заваёў розуму і культуры, а пра гэта ні дакументы, ні летапісы не паведамляюць. І тады на дапамогу пісьменніку-гісторыку прыходзіць уяўленне, “... настрой, той стан душы, асаблівы, напяты, гатовы на ўсё, той настрой, калі здаецца, што няма немагчымага, той настрой адпаведнасці сябе — свету, які бацькі крыху велікапышна, але ўвогуле правільна звалі натхненнем”¹¹. Б.Акуджава, аўтар “Глытка свабоды”, “Пада-

⁹ Давыдов Ю. Он рыдал, убивая Портоса // Літ.газ. 1987. 23 дек.

¹⁰ Цыт. па кн.: Вейман Р. История литературы и мифология. М., 1975. С. 28.

¹¹ Караткевіч У. Зб. тв. Т. 8. Кн. 2. С. 358.

режжа дыледантаў”, “Спакання з Банапартам”, гэты ўнутраны стан, як і ўласную далучанасць да зместу, падзеянасці твора, перадаў у вершы “Я пішу гісторычны раман” наступным чынам:

Были дали голубы,
Было вымысла в избытке,
и из собственной судьбы
я выдергивал по нитке.
... ...

Вымысел — не есть обман.
Замысел — еще не точка.
Дайте дописать роман
до последнего листочка.¹²

Варта будзе сказаць, што менавіта Б.Акуджаву (ды яшчэ хіба В.Пікуля) найбольш дакараюць за адвольнае абыходжанне з гісторычным матэрыялам, крытыкуюць за некананічнасць жанраў, “рэтраспектыўнасць” прозы. Тым не менш, няма перабольшання ў вершаваным прызнанні творцы. Лёсы герояў заўсёды ў той ці іншай ступені пераплятаюцца, судакранаюцца з лёсам аўтара праз мноства рэалій, асацыяцый, аналогій. Нельга адмовіць пісьменніку і ва ўменні разгарнуць захапляючae дзеянне, пабудаваць адметную шматгаліновую апавядальную структуру з элементамі сюжета ў сюжэце, прыватнымі і ананімнымі пісьмамі, дзённікамі запісамі, аформленнымі па законах драматургіі дыялогамі, неаднаразовымі пасляслоўямі, як, скажам, у “Падарожы дыледантаў”; або выбраць нетрадыцыйны, часцей за ўсё — перыферыйны, а не непасрэдна з самога цэнтра гісторычнай падзеі, пункт асвятлення яе (да прыкладу, вайны 1812 г. у “Спаканні з Банапартам”). Гэта не павінна здзіўляць, бо раманіста найперш цікавяць не ваенныя баталіі, а маральны, духоўны аспект гісторычнай з’явы. І гэта яго права.

Вядома, пісьменнік-гісторык павінен шмат ведаць, але не ў меншай ступені інтуітыўна здагадвацца, не трymаючы скутай фантазію, будаваць і выкладаць версіі. І тады змest і форма яго твора разам з аналітызмам, дакладнасцю фактаў і дэталей, документальнасцю ўзбагачаюцца ўласнымі гіпотэзамі, схільнасцю да значных адкрыццяў праз “маленькага” чалавека, асобныя дэталі. Развіццё гісторычнай белетрыстыкі ў акрэсленым кірунку абяцае даць плённыя вынікі, асабліва ў беларускай літаратуры, дзе пісьменніку часта даводзіцца адштурхоўвацца ад легенды, падання і дзе гісторычны жанр сінтэтычна ўвабраў у сябе адзнакі філософскага, інтэлектуальнага (да прыкладу “Хрыстос прыязмліўся ў Гародні”, “Чорны

¹² Окуджава Б. Стихотворения. М., 1984. С. 221.

замак Альшанскі” У.Караткевіча). С.Дангулаў, якому належаць раманы “Дыпламаты”, “Кузнецкі мост”, “Ютрань у Рапала”, настойваючы на гарманічнай суднесенасці кампанентаў гістарычнага твора, асабліва падкрэслівае неабходнасць у ім сутнасных абагульненняў пададзенага матэрыялу, бо “гэта … раман думкі”¹³.

Увогуле ж цяжка гаварыць пра жанравую чысціню сучаснай гістарычнай прозы. Аповесць А.Мальдзіса “Восень пасярод вясны”, паводле ўласнага вызначэння пісьменніка, “сатканая з гістарычных матэрыялаў і мясцовых паданняў”¹⁴. Цікавыя формы падачы гістарычнага матэрыялу назіраюцца ў В.Іпатавай. Скажам, элементы жанру хаджэння ў аповесці “За морам Хвалынскім”, прыгодніцкія матывы ў гэтым і іншых творах. Арыгінальна вырашае праблему апавядальніка У.Арлоў у апавяданнях “Пішу вам у Масковію”, “Маналог святога Пётры”. Ён актыўна нагружаем сюжэт снамі-мроямі, выключнымі здарэннямі. З другога боку, гэты ж аўтар надзвычай плённа працуе ў жанры гістарычнага трактата, навукова-публіцыстычнай эсэістыкі, якая на сёняня вельмі гучна заяўляе пра сваю прысутнасць. Маюцца на ўвазе даследаванні “Еўфрасіння Полацкая”, “Таямніцы старажытнага Полацка” У.Арлова, “Імя ў летапісе” В.Чаропкі, кніга Ф.Несцерава “Сувязь часоў”, работы Я.Гордзіна і многіх іншых аўтараў. Нельга змяншаць значэнне такога тыпу літаратуры ў параўнанні з гістарычнай мастацкай прозай, бо вельмі часта менавіта гэтая высокамастацкая публіцыстыка выконвае функцыі падручнікаў, своеасаблівых даведнікаў, а значыць, вельмі спрыяе папулярызацыі гістарычных ведаў.

Памятаючы пра тое, што ўзаемадачыненні, узаемаўпłyвы культур розных этнасаў уяўляюць сабой вельмі складаны працэс, які пры ўмове асабліва значных запазычанняў пагражает небяспекай, можа закончыцца трагічным паглынніем, растварэннем пасіўных, менш дзеяйсных культур больш моцнай з іх або стварэннем нейкай хімернай квазіэтнакультуры, што ніколікі не лепей, беларускія пісьменнікі павінны дбаць пра ўласныя шляхі развіцця гістарычнай прозы, стварэнне дасканалых у эстэтычных адносінах твораў — тым больш, што “наша неагляднае эпічнае поле гісторыі працягвае чакаць сваіх руппліўцаў”¹⁵.

¹³ Дангулов С. Рыцари Совести // Літ. обозрение. 1981. № 6. С. 20.

¹⁴ Мальдзіс А. Восень пасярод вясны: Аповесць, сатканая з гістарычных матэрыялаў і мясцовых паданняў. Мн., 1984.

¹⁵ Лойка А. Эпічнае поле гісторыі // Літ. і мастацтва. 1989. 17 сак.

Аляксей Мусорын (Новасібірск)

Лексічныя беларусізмы ў рускіх гаворках Новасібірскай вобласці

Наш артыкул напісаны па матэрыялах выдадзенага ў 1979 г. “Слоўніка рускіх гаворак Новасібірскай вобласці”¹. Спіс беларусізмаў, атрыманы ў выніку паслоўнага прагляду названага слоўніка, уключае пяцьдзесят чатыры лексімы, дзвеяць з якіх, зрэшты, з’яўляюцца толькі беларускімі варыянтамі (фанетычнымі або словаўтваральна-марфалагічнымі) слоў, агульных для беларускай і рускай моваў: *грыбница* (бел. *грыбніца*), *дочка* (бел. *дачка*), *казатъ* (бел. *казацъ*), *куды* (бел. *куды*), *морква* (бел. *морква*), *абодвое* (бел. *абодва*), *огурки* (бел. *агуркі*), *отвесюль* (бел. *адусюль*), *откуль* (бел. *адкуль*), *орать* (бел. *арацъ*). З прыведзеных тут слоў трэба звярнуць увагу на дзеясловы *казатъ* і *орать*. Так, беспрыставачны дзеяслой *казатъ* можа быць у роўнай ступені як беларусізмам, так і ўкраінізмам (укр. *казаті*). Што да дзеяслова *орать*, то ён можа быць не толькі запазычаннем з беларускай або ўкраінскай мовы, але і велікарускім архаізмам, які захаваўся ў дыялектах.

Паколькі нашчадкі ўкраінскіх перасяленцаў складаюць даволі значную частку насельніцтва Новасібірскай вобласці, ёсьць сэнс звярнуць увагу на лексіку, якая можа мець дваістае, беларуска-ўкраінскае паходжанне. Сюды адносяцца наступныя слова: *бульба* (бел. *бульба*, укр. *бульба*), *цыбуля* (бел. *цибуля*, укр. *цибуля*), *лава* (бел. *лава*, укр. *лава*), *хмара* (бел. *хмара*, укр. *хмара*), *ховать* (бел. *хавацъ*, укр. *ховати*), *сховать* (бел. *схавацъ*, укр. *сховати*), *або* (бел. *або*, укр. *або*), *гай* (бел. *гай*, укр. *гай*), *нехай* (бел. *няхай*, укр. *некай*), *жартаваць* (бел. *жартавацъ*, укр. *жартувати*), а таксама ўжо названыя вышэй *казатъ* і *орать*. Трэба сказаць і некалькі слоў наконт прыведзенага тут дзеяслова *жартаваць*. Калі беларускае *жартавацъ* і ўкраінскае *жартувати* азначае ‘гаварыць жарты, казаць нешта дасцілнае’, то новасібірскае дыялектнае *жартаваць* ужываеца ў значэнні ‘весяліцца, гуляць (пра моладзь)’: *Избу откуяты и там жартуют, ну, были такие игры, это гуляют*².

Дзеяслой *жартаваць* даволі яскравы, аднак не адзіны выпадак змянення першапачатковага лексічнага значэння слова ў новых сібірскіх умовах. У якасці іншых прыкладаў можна прывесці назоўнік *звон*, які ў новасібірскіх гаворках ужываеца ў значэнні ‘званочак на дузе конскай вупражы’, дзеяслой *хилитъся*, які, адпаведна “Слоўніку рускіх гаворак Новасібірскай вобласці”, мае значэнне ‘прытварацца, прыкідвацца’, і назоўнік *бульбоник* (бел. *бульбоўнік*), які змяніў сваё зыходнае значэнне на значэнне цалкам тоеснае значэнню слова *бульба*. Сінанімія вытворнага і ўтваральнага слоў — з’ява даволі рэдкая,

¹ Словарь русских говоров Новосибирской области / Под ред. А.И.Фёдорова. Новосибирск, 1979.

² Таксама. С. 149.

аднак, нельга сказаць, што зусім не даследаваная. Пра яе піша, напрыклад, казанскі даследчык гісторыі рускай мовы Г. Нікалаеў, які бачыць прычыну паходжання такіх сінанімічных пар, як *бульба/бульбоник*, у збліжэнні і наступным супадзенні значэнняў вытворнага і ўтваральнага слоў³.

Словы, запазычаныя з беларускай мовы, могуць змяніць не толькі сваё лексічнае значэнне, але таксама фанетычнае і граматычнае афармленне. Так, дзеяслоў *грэбаваць* у гаворках Барабінскага раёна страчае суфікс *-ава-* і выглядае як *гребать*. Словы *кій і раздарожжа*, наадварот, набываюць памяншальныя суфіксы: *кіёк, раздорожца*. Пры гэтым слова *раздарожжа* мняе яшчэ свой граматычны род з ніякага на жаночы. Мняе свой граматычны род і назоўнік *лайба*, які ў новасібірскіх гаворках выглядае як *лайб*.

Чыста фанетычныя змены мы бачым толькі ў назоўніку *комін*, які ў гаворках Новасібірскай вобласці мае два варыяnty: *комен* і *комень*. Першы варыант сустракаецца на тэрыторыі Паўночнага раёна, а другі — на тэрыторыі Карасукскага. Інфармацыі наконт ужывання лексемы *комін* у астатніх раёнах Новасібірскай вобласці мы, на жаль, не маєм.

З розныхмі раёнамі звязана і ужыванне варыянтав *хуста/хустка*. Першы варыант распаўсяджены ў Кыштоўскім раёне, другі — у Чулымскім. У двух тэрытарыяльных варыянтах сустракаецца ў Новасібірскай вобласці назва старожытнага жаночага адзення — *андарак/андрак*. Ужыванне варыянта *андарак* звязана з Машкоўскім, Багоцінскім і Тагучынскім раёнамі. Адзіны прыклад ужывання варыянта *андрак* паходзіць з вёскі Круціха Кыштоўскага раёна.

Чым жа тлумачыцца існаванне варыянтасці ў гэтай групе лексікі? Мы лічым, што для кожнай прыведзенай тут пары варыянтаў патрэбна сваё, асобнае тлумачэнне. Напрыклад, пара *хуста/хустка* існуе і ў беларускай літаратурнай мове, хаця тут, у адрозненне ад новасібірскіх гаворак, гэтыя слова маюць крыху розныя лексічныя значэнні. Можа, менавіта страта розніцы паміж словамі *хуста* і *хустка* прывяла да іх размеркавання па розных раёнах Новасібірскай вобласці, зрабіла іх тэрытарыяльнымі варыянтамі. Нязяжка растлумачыць і ўзікненне пары *андарак/андрак*. Несумненна, першапачатковая існаваў толькі варыант *андарак*. Варыант *андрак* узнік у выніку рэдукцыі і наступнага выпадзення ненаціскнога галоснага [a]. Мы не ведаем, у які час і дзе адбылося гэтае выпадзенне: у беларускім прастамоўі або ўжо ў сібірскіх гаворках, але схіляемся да апошняга. Справа ў тым, што ў рускай мове, а асабліва ў некаторых дыялектах Сібіры, колькасная рэдукцыя ненаціскнога галоснага мацней, чым у беларускай мове. Можна дапусціць, што выпадзенне ненаціскнога [a] мела месца не непасрэдна ў мове першых перасяленцаў з Беларусі або іх бліжэйшых нашчадкаў, а ў мове рускага насельніцтва Сібіры, якое запазычыла гэтае беларускіе слова. Наконт пары *комен/комень*, якая ў абодвух сваіх членах адрозніваецца ад беларускага літаратурнага *комін*, мы, на жаль, нічога сказаць не можам.

³ Николаев Г. А. Русское историческое словообразование. Казань, 1987. С. 90.

Значная частка слоў кожнай мовы знаходзіцца ў некаторых словаўтаральных адносінах з іншымі словамі. Не з'яўляеца выключэннем і група слоў, што даследуеца намі. Тут мы маєм пяць словаўтаральных пар і тры словаўтаральныя рады. Першыя чатыры словаўтаральныя пары, цалкам запазычаныя з беларускай, нічога асабліва цікавага для нас не ўяўляюць: *прас/пра-соватъ, хмара/хмарно, бачить/побачить*. У словаўтаральнай пары *андарак/андарашница* толькі першы член ужываеца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Слова ж *андарашница* — ‘жанчына, якая носіць андара’ — не мае адпаведніка нават у пяцітомным “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы”⁴, што дае нам падставу лічыць, што лексема *андарашница* ўзнікла ўжо ў новасібірскіх гаворках рускай мовы на базе беларускага *андара*.

Такі словаўтаральны рад, як *ховать/сховать/заховатъ/заховатъся*, цалкам запазычаны з беларускай мовы, а вось у наступным радзе апошні член, хутчэй за ўсё, узняк ужо ў Сібіры: *бульба/бульбовник/бульбоветки*. Слова *бульбоветки*, прыведзенае ў слоўніку толькі ў множным ліку, азначае ‘парастак прарослай бульбы’. На сібірскай, рускамоўнае паходжанне гэтай лексемы паказвае яе другі кампанент — *ветки*. У словаўтаральным радзе *хилиться/прихилиться/хилілка* апошні член таксама мае мясцове сібірскае паходжанне. Слова *хилілка* мае значэнне ‘прытворства’, і яго ўзнікненне звязана са змяненнем лексічнага значэння дзеяслова *хилиться*, пра што ўжо гаварылася вышэй.

І некалькі слоў наконт сінаніміі і аманіміі. У сінанімічных адносінах даследуемай намі групы ўступаюць амаль выключна са словамі агульнарусакага ўжывання, якімі карыстаюцца таксама і носьбіты дыялектаў: *бачить — видеть, прас — утюг, хмара — туча, лазня — бања* і інш. Узнікненню такіх сінанімічных пар спрыяе ўплыў на дыялекты з боку літаратурнай мовы, які пастаянна ўзмацняеца ў наш час. Адзіная сінанімічная пара, абодва члены якой належаць дыялекту, — гэта ўжо названыя вышэй *бульба — бульбовник*.

Што да аманіміі, то тут мы маєм зусім іншую карціну: усе слова, з якімі беларусізмы ўступаюць у аманімічныя адносіны, — сібірскія дыялектызымы, невядомыя рускай літаратурнай мове. Так, назоўнік *ручник* мае амонім *ручник* — ‘свойская жывёла’, а назоўнік *лава* мае нават два амонімы: 1) *лава* — ‘натоўп, вялікая колькасць людзей’; 2) *лава* — ‘удушлівы газ’.

Разгледжаны матэрыйял сведчыць пра тое, што слова, запазычаныя з беларускай мовы, арганічна ўліліся ў склад лексікі рускіх гаворак Новасібірскай вобласці, увайшлі ў сінанімічныя, антанімічныя, словаўтаральныя адносіны з іншымі словамі гэтых гаворак, далі пачатак узнякненню новых слоў, якія не існавалі дагэтуль ні ў рускай, ні ў беларускай мове: *андарашница, бульбоветки, хилілка*. Разам з tym выявіліся некаторыя цяжкасці ў аддзяленні беларускай лексікі ад украінскай і старарускай, цяжкасці ў выяўленні шляху ўзнякнення варыянтаў некаторых слоў. Напрыклад, нам не ўдалося рас-

⁴ Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. Мн., 1977–1984.

тлумачыць узнікненне варыянтаў *комен*/*комень*. Гэтыя праблемы яшчэ ча-
каюць сваіх даследчыкаў.

Закончым наш артыкул спісам выяўленых намі беларусізмаў: *або, бачить,*
крыху, шпак, бульба, цыбуля, трус, трусик, комен, комень, весёлка, лава, гре-
бать, грыбница, шибочка, дочка, ежса, жартовать, хуста, хустка, казать,
киёк, криница, куды, лазня, хмара, ёвня, мобытъ, могилки, морква, нехай, нуда,
ободвое, обротъ (бел. абрацъ), огурки, оратъ, побачить, отвесюль, откупъль,
жменя, поречка, гай, прас, прасовать, раздорожица, ручник, звон, скрыня,
суница, сустрекать, ховать, сховать, лайб, андарак, жлукто.

БЕЛАРУСКА-ЎКРАЇНСКІЯ ГІСТАРЫЧНА-КУЛЬТУРНЫЯ ЎЗАЕМАДАЧЫНЕННІ

Рыгор Піўтарак (Кіеў)

Вытокі беларускай мовы: Новая канцэпцыя.

Да проблемы “Беларусь паміж Украінай і Расіяй”

Праблемы паходжання ўсходнеславянскіх моваў, у тым ліку і беларускай, хвалявалі не адно пакаленне вучоных, пачынаючы яшчэ з сярэдзіны мінулага стагоддзя. Як вядома, гэтыя праблемы вырашаліся ў розны час па-рознаму ў залежнасці ад аб'ёму наяўнага фактычнага матэрыялу, дасканаласці спосабу яго інтэрпрэтацыі, а часта — і палітычнай арыентацыі саміх даследчыкаў. Адзначаныя фактары часам уплывалі на навуковую пазіцыю нават высокаадукаваных і аўтарытэтных спецыялістаў, працы якіх не страцілі навуковага значэння і ў наш час. І, мусіць, не віна, а бяда многіх вучоных была ў тым, што яны не змаглі вызначыць сапраўднае месца беларускай мовы сярод іншых усходнеславянскіх моваў, памылкова лічачы яе варыянтам то ўкраінскай, то рускай, то польскай, а прагрэсіўныя погляды на сапраўдную гісторыю беларускай мовы Я. Карскага, як і А. Шахматава, А. Крымскага і іншых выдатных філолагаў, цяжка прабівалі сабе дарогу і вельмі марудна ўсталёўваліся як агульныя навуковыя іспынні.

Бяспрэчнай іспыннай у апошніяй інстанцыі, узведзенай у ранг дзяржаўнай дактрыны, стаў паствулат савецкага мовазнаўства пра паходжанне ўсходнеславянскіх моваў ад агульнага кораня — старажытнарускай мовы. Яшчэ зусім нядайна існавала афіцыйная ўстаноўленая дата ўзнікнення беларусаў і ўкраінцаў, адзіная і непарушная, — XIV ст. (пра рускую мову дазвалялася гаварыць практычна з X ст.). Аднак нават павярхоўны, але непрадузіты аналіз тэзісаў пра Кіеўскую Русь як агульную калыску брацкіх усходнеславянскіх народаў, пра старажытнарускую народнасць як этнічнью аснову рускіх, украінцаў і беларусаў і пра старажытнарускую мову як агульную крыніцу кожнай з усходнеславянскіх моваў паказвае міфічнасць усіх гэтих афіцыйальных дормаў, створаных не на навуковым, а на ідэалагічным падмурку.

Праблематычнасць старажытнарускай народнасці ўзнікае ўжо з таго, што мы дагэтуль фактычна не маєм навуковых азначэнняў народнасці і нацыі, якія адлюстроўвалі б глыбінную сутнасць гэтых грамадскіх з'яў. Адносна разумення народнасці, у прыватнасці старажытнарускай, нашы вучоныя ўвесь час паслядоўна кіраваліся тэзісам пра тое, што народнасці ўласцівы тыя самыя рысы, што і нацыі, але ў пачатковым, неразвітым выглядзе. А наконт нацыі мы, як ні дзіўна, да гэтага часу карыстаємся, па сутнасці, сталінскім азначэннем, змешчаным у “Кароткім курсе гісторыі ВКП(б)”, згодна з якім нацыя — гэта гістарычная супольнасць людзей, якая характарызуецца агульнасцю тэртыорыі, мовы, эканамічных сувязей, асаблівасцямі псіхічнага складу, што выяўляеца ў спецыфічных рысах культуры. І зусім нічога не сказана пра ментальнасць, народныя звычайі і г.д.

Але калі нават кіравацца гэтым застарэлым азначэннем народнасці і нацыі, давесці, што старажытнаруская народнасць мела ўсе неабходныя для яе адзнакі — агульную тэртыорыю, мову і агульны ісціхалагічны склад (гэта значыць — агульную культуру), практична немагчыма. Даследуючы гэтую праблему ўжо працяглы тэрмін, я прыйшоў да супрацьлеглай думкі: што старажытнарускай народнасці, а значыць, і старажытнарускай народна-гутарковай мовы ніколі не было; гэта — выдумка кампартыйных ідэолагаў, якія падмянілі паняцці, што датычыцца народнасці, паняццямі, звязанымі з дзяржаўнасцю.

Рэальная гістарычныя факты даюць падставу ўспрымаць старажытнарускую грамадства не як адзіную старажытнарускую народнасць, а як адносную супольнасць шматлікіх усходнеславянскіх этнамоўных груп у адной дзяржаўве з адзінай афіцыйнай ідэалогіяй і рэлігіяй. Тое адзінства Русі, пра якое мы ведаем з старажытнаруской літаратуры (адзінства прапагандавалі, да адзінства заклікалі), гэта, хутчэй, з'ява, пашыраная ў дзяржаўным жыцці шматэтнічных і шматнацыянальных палітычных утварэнняў, калі кіруючыя колы імкнуцца зліць гэту разнастайнасць у адну безаблічную шэрую масу паводле прынцыпу “ў адной дзяржаве — адзін народ”, а афіцыйныя ідэолагі выдаюць жаданае за рэчаиснае. Так было ў Кіеўскай Русі, так было на працягу ўсёй гісторыі Расійскай імперыі з яе пастванні актуальнай праблемай “обрушения инородцев”, тое самае працягвалася і ў Савецкім Саюзе (прыгадаем паствулат пра “новую гістарычную супольнасць людзей — савецкі народ”, хоць сёння ўжо наўрад ці хто сумніваецца, што гэта быў чысты міф). Тэрмін “старажытнаруская мова” мае права на існаванне, але ўжываецца яго правамерна толькі адносна пісьмова-літаратурнай мовы, якая поруч з царкоўнаславянскай (мовай праваслаўнай царквы) абслугоўвала ўсе сферы дзяржаўнага жыцця і была сапраўды агульной (хоць і з некаторымі рэгіянальнымі моўнымі асаблівасцямі) для ўсёй тэртыорыі Кіеўскай Русі.

Узнікненне ж асобных усходнеславянскіх народнасцей у XI–XIII стст. адбывалася не шляхам падзелу так званай старажытнарускай народнасці на троі часткі, а спосабам кансалідацыі некалькіх сумежных і блізкароднасных груп

усходнеславянскіх тэрытарыяльна-племянных аўяднанняў у кампактныя культурна-этнаграфічныя масівы, якія ў выніку іх далейшай кансалідацыі перараслі ва ўкраінскую, беларускую і рускую народнасці. Гэты працэс быў аб'ектыўны і не спараджаўся феадальной раздробленасцю, а толькі стымуляваўся ёй; такім чынам, ён пачаўся значна раней — з VI–VII стст. н.э. Вось чаму традыцыйнае сцверджанне пра Кіеўскую Русь як калыску трох усходнеславянскіх народаў не мае пад сабой рэальнай навуковай глебы, і большасць сучасных украінскіх гісторыкаў яго адкінулі як ідэалагічную выдумку.

Фармаванне ўсходнеславянскіх дыялектаў, у прыватнасці, і раннебеларускіх было цесна звязана з гісторыяй адпаведных племянных саюзаў. Цяпер амаль усе гісторыкі сыходзяцца ў тым, што ўсходнеславянская “племянная княжання”, гэта значыць, саюзы плямён напярэдадні аўяднання іх у межах Кіеўскай Русі, з’яўляліся тэрытарыяльнымі, палітычнымі саюзамі дзяржаўнага тыпу, унутры якіх адбываўся гістарычны працэс кансалідацыі розных этнічных элементаў. Па сутнасці, гэта было фармаванне першабытных народнасцей. У розных частках усходнеславянскага арэала гэтыя саюзы характарыздаваліся пэўнымі этнічнымі і дыялектнымі асаблівасцямі, якіх яны не страцілі і ў складзе Кіеўскай Русі, паколькі поўнага і канчатковага зліцця племянных саюзаў у так званую старажытнарускую народнасць не адбылося. На аснове найбольш роднасных груп усходнеславянскіх плямён паступова фармаваліся кампактныя этнаграфічна-дыялектныя арэалы, якія паслужылі асновай трох усходнеславянскіх народнасцей — украінскай, беларускай і рускай. З гэтага пункту гледжання на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў VIII – пачатку IX ст. выдзяляліся адметныя па паходжанні дзве вялікія этнічна-племянныя групы ўсходніх славян. Адна з іх, паўднёва-заходняя, цягнулася да Палесся і была цесна звязана з склавінамі (нашчадкі дрыгавічоў, радзімічаў, паўночнай часткі валынян і драўлян); другая група — паўночна-ўсходняя, якая ахоплівала саюз плямён крывічоў (іхнія продкі прыйшлі на поўнач Усходній Еўропы з Паўднёвай Балтыкі).

Важнае значэнне для ўсходнеславянскага этнагенезу наогул і для фармавання беларускай народнасці і яе мовы меў і той факт, што славяне рассяяліся ва Усходній Еўропе не на бязлюдных прасторах, а сярод мясцовых абарыгенаў. На большай частцы сучаснай беларускай этнамоўнай тэрыторыі гэта, як вядома, былі балты, а ўсю сучасную паўночную і цэнтральную Еўрапейскую Расію ў той час засялялі фіна-угорскія плямёны. Роля гэтых субстратаў у фармаванні далейших мясцовых этнічных і дыялектных своеасаблівасцей усходніх славян была настолькі істотнай, што сярод крывічоў, якія з паўночнага ўсходу рассяяліся на колішніх землях старажытных балтаў, пад упłyvом мясцовага субстрату вылучыліся яшчэ дзве групы — полацкія і смаленскія крывічы, нашчадкі якіх з часам сталі часткай беларускай народнасці.

У наш час беларускія гісторыкі надаюць Полацкай зямлі выключна важную ролю ў гісторыі свайго народа, лічачы яе сацыякультурнай прасторай

узнікнення і развіцця беларускага этнасу і нацыянальнай дзяржаўнасці. Калі ж гаварыць пра ўзнікненне беларускіх дыялектаў, шукаць на Полацкай зямлі цэнтр іх фармавання нельга, таму што палітычны рэаліі часцей за ўсё фармующца па зусім іншых законах, чым моўныя асаблівасці.

Я прытрымліваюся таго пункту гледжання, што ў данацыянальны перыяд і нават у перыяд да інтэнсіўнага фармавання народнасцей набор дыялектных рыс якіх-небудзь груп плямён і складаў асноўную сутнасць іх мовы. Вось чаму тэрыторыі моваў у той час супадалі з тэрыторыяй дыялектаў. Пры адсутнасці пісьменнасці ніякага кансалідуючага факттару, які аказаўся б мацнейшы за дыялектныя асаблівасці і аб'ядноўваў бы шырэйшыя этнічныя масівы, нівелюючы дыялектныя адрозненні, не было. Таму і ў дакіеўскі перыяд, і ў эпоху Кіеўскай Русі на яе тэрыторыі існавалі такія асноўныя дыялекты, якія па сутнасці з'яўляліся асобнымі мовамі, як галіцкі, карпацкі, палескі, крывіцкі, славенскі, і дыялектны кангламерат Верхнія Волгі і Сярэднія Акі. Ніводная з дзвюх існуючых літаратурных моваў у Кіеўскай Русі не стала кансалідуючай, бо абедзве (і старажытнаруская, і царкоўнаславянская) былі далёкімі ад народна-гутарковай мовы ва ўсіх дыялектных арэалах. А горш за ўсё, як падкрэсліваюць некаторыя даследчыкі, было тое, што ўся старажытнаруская адкуацыя будавалася на царкоўнай (хрысціянской) аснове, а хрысціянства ў Старожытнай Русі так і не стала масавай рэлігій сельскага насельніцтва, якое тады пераважала. Хрысціянства не было і не магло быць фактарам кансалідацыі, бо яно не прыжывалася ў вёсках аж да манголататарскай няволі.

У такой сітуацыі на тэрыторыі пазнейшых беларускіх зямель у старажытнарускі перыяд выразна выдзяляліся два дыялектныя масівы (=дзве мовы) — палескі і крывіцкі. Узнавіць сёння ўсе рысы, якімі адрозніваліся гэтыя мовы-дыялекты, вельмі цяжка, але некаторыя з іх мы ведаем. У прыватнасці, няма сумнення ў tym, што для палескага дыялектнага масіву (“палескай мовы”) былі характэрны: 1) дыфтонгі; 2) змяненне ненаціскных *a* > *e* (*памець*, *тысеча*, *месец*); 3) рэфлексацыя **k* > *e*; 4) пераход *e* > *o* пасля шыпачых і *j* перед цвёрдымі зычнымі і ў канцы слова; 5) наяўнасць фрыкатыўнага *v*; 6) білабіяльны *w*; 7) дыспалаталізаваны *r*; 8) цвёрдая шыпачная *ж*, *ч*, *и* і свісцячы *ц*. Дыялекты ж крывіцкічы (“крывіцкая мова”) мелі наступныя найболыш характэрныя рысы: 1) пераход націскнога *e* > *o* перед цвёрдым зычным; 2) выбухны *g*; 3) лабія-дэнталы *v*; 4) збліжэнне і супадзенне свісцячых *ж*, *ч*, *и* > *з*, *ц*, *с* (чоканне і цоканне); 5) цвёрдая шыпачная *ж*, *ч*, *и* і свісцячы *ц*; 6) супадзенне *з'* — *ж'*, *с'* — *ч'*; 7) спалучэнні *gl*, *kl* на месцы пра-славянскіх *dl*, *tl*; 8) адсутнасць эффекту другой палаталізацыі заднеязычных (захаванне спалучэння *гв*, *кв* замест чаканых *зv*, *цv*). Адметныя з'явы былі таксама і ў граматыцы, і ў лексіцы.

Хаця ўказанымі дзвюма мовамі-дыялектамі карысталіся генетычна адметныя групы ўсходніх славян, іх няўхільна і паслядоўна збліжалі дыялектныя рысы, якія ўзнікалі пад уплывам агульнага для абодвух этнамоўных арэалаў

балтыйскага субстрату. Сучасны ўзровень навуковых ведаў не пакідае сумнення ў tym, што значэнне балтыйскага этнічнага кампанента ў фармаванні славянскага насельніцтва на поўнач ад Прыпяці, у Верхнім Падняпроўі і Падзвінні не толькі бяспрэчнае, але і вельмі істотнае, пра што сведчаць тапанімічныя, археалагічныя, антропалагічныя, этнографічныя і іншыя матэрыялы. Балтыйскі субстрат у ранніх беларускіх плямён стаўся больш устойлівым у парадунанні з племяннымі і дзяржаўнымі ўтварэннямі. Ён выгрымаў усе этнічныя і палітычныя катаклізмы і з часам зрабіў прыкметны ўплыв на фармаванне беларускай народнасці і беларускай мовы. Як паказываюць даследаванні, менавіта ўплывам гэтага субстрату найбольш верагодна тлумачацца такія спецыфічныя рысы беларускай фанетыкі, як поўнае (недысімілятыўнае) аканне, якое ўзнікла, верагодна, у VII–VIII стст. на землях дрыгавічоў, радзімічаў і ў заходнім арэале крывічоў і вяцічаў, дзеканне і цеканне (мажліва, раней за ёсё ў дыялектах радзімічаў яшчэ ў складзе дулебскага племяннога саюза), а таксама зауважаныя яшчэ Я. Карскім агульныя беларуска-балтыйскі слоўнікавы фонд і слова з агульнымі каранямі — асабліва ў сельскагаспадарчай, рыбалавецкай і бортніцкай лексіцы, якая адносіцца да сферы старажытнай чалавечай дзейнасці.

Зусім іншыя тэндэнцыі пачалі намячацца ў перыяд станаўлення народнасцей, якія поўнасцю рэалізаваліся ў эпоху фармавання нацый. У гэтыя, значна пазнейшыя, гістарычныя перыяды кансалідуючым элементам пачалі выступаць літаратурна-пісьмовыя (з часам — літаратурныя) мовы. У нацыянальны перыяд самога толькі набору дыялектных рысаў было ўжо занадта мала, каб лічыць яго мовай. Тут ужо на першы план выступае менталітэт як новы і вышэйшы тып духоўнасці, нацыянальная ідэя, якія аказываюцца больш моцнымі за дыялектныя асаблівасці.

Указаныя акаличнасці прывялі да таго, што ў адзіны нацыянальны моўны комплекс маглі ўключачацца адметныя, а часам і генетычна розныя і структурна досыць далёкія гаворкі (напрыклад, паўночныя і паўднёвыя рускія гаворкі). Таксама адзіным беларускім нацыянальным этнамоўным комплексам сталі і колішнія палеская і крывіцкая мовы, набыўшы статус дыялектаў (паводле сучаснай класіфікацыі — паўднёва-захадні і паўночна-ўсходні дыялекты). Асабліва ўражвае тое, што ў час фармавання нацый і нацыянальных моваў некаторыя вялікія і кампактныя дыялектныя масівы з працяглай агульнай гісторыяй і стойкай генетычнай памяццю былі раздзелены, быццам разрэзаны па жывым целе, і размеркаваны паміж рознымі нацыянальнымі мовамі (палескі дыялектны масіў — між беларускай і ўкраінскай, крывіцкія гаворкі — між беларускай і рускай мовамі). Але гэта здарылася даволі позна — пасля XIV–XV стст.

Мы разумеем, што не ўсіх даследчыкаў і зацікаўленых асоб наогул задаволіць запрапанаванае тут разуменне крыніц і ранняга этапа фармавання беларускай мовы. Прыйхільнікі традыцыйных поглядаў на пачатак самастойнага

існавання ўсходнеславянскіх моваў, відаць, і далей будуць успрымаць дату адліку самастойнай гісторыі беларускай мовы ад XIV ст. як аб'ектыўную і навукова аргументаваную, а сярод радыкальна настроеных аматараў старажытнасцей пашыраеца тэндэнцыя шукаць яе карані задоўгага да нашай эры. У гэтай вельмі складанай праблеме патрэбны далейшыя навуковыя пошукуі сумеснымі намаганнямі мовазнаўцаў, гісторыкаў, археолагаў, фалькларыстаў, этнографаў і даследчыкаў іншых профіляў. Але такія навуковыя пошукуі павінны стаць вышэй усіх іdealагічных догмаў, каб аб'ектыўнасць вучонага і яго служэнне ісціне ніколі не падмяняліся ні кан'юнктурным прыстасавальніцтвам, ні нацыянальнымі амбіцыямі.

Павел Ахрыменка (Сумы)

Беларуска-ўкраінскія фальклорныя ўзаемасувязі, іх вынікі і значэнне

Беларуска-ўкраінскія фальклорныя ўзаемасувязі вызначаюцца асаблівай інтэнсіўнасцю і вельмі адчуvalынмі вынікамі, што абумоўлена гістарычнымі прычынамі, роднасцю і духоўнай блізкасцю беларусаў і ўкраінцаў. Пачаткі гісторыі іх цесных адносін і шматгранных сувязей хаваюцца ў сівой дауніне, калі з'явіліся ўкраінскі і беларускі этнасы. Яны ўжо мелі высокаразвітую вуснапаэтычную творчасць, атрыманую ў спадчыну ад індаеўрапейскай і асабліва праславянскай эпох супольнага жыцця.

Да сярэдзіны першага тысячагоддзя н.э. распалася працяглая праславянская агульнасць, і з гэтага часу пачалі фармавацца асобныя ўсходнеславянскія народнасці і іх мовы — украінцаў, беларусаў і рускіх (велікаросаў). Пасля рассялення славян, якое пачалося з IV ст.¹, продкі сучасных украінцаў і беларусаў засталіся ў асноўным на сваёй спрадвечнай зямлі. Неабходна заўважыць, улічваючы звесткі сучасных мовазнаўцаў, што ўкраінскія і беларускія плямёны ў моўных адносінах былі вельмі блізкія на працягу многіх стагоддзяў: у іх мовах “не было істотнай розніцы... было больш агульнага, чым адметнага”². Калі ўлічыць яшчэ і тое, што беларусы і ўкраінцы працяглы час знаходзіліся пад уладай супольных дзяржаў (Вялікае Княства Літоўскае, Рэч Паспалітая, Расійская імперыя, а затым Савецкі Саюз), то гістарычная абумоўленасць іх яднання стане зразумелай.

Цесныя культурныя ўзаемасувязі беларусаў і ўкраінцаў выявіліся перш за ўсё ў іх вуснай паэзіі, якая развівалася на аснове папярэдніх традыцый. Ужо ў перыяд Кіеўскай Русі ў фальклоры ўкраінцаў і беларусаў далейшае развіццё атрымалі, усё больш набываючы нацыянальна-моўныя формы, такія спрадвечныя яго віды, як замовы, абрадавая паэзія, загадкі, прыказкі і прымаўкі,

¹ Кроп'якевич І.П. Исторія Украіны. Львів, 1990. С.28.

² Бурячок А.А. Насправді було так... // Літ. Україна. 1994. 13 жовт.

фантастичныя казкі, народная драма, а з новых — рэалістычныя казкі, быліны, лірычныя і, відаць, гістарычныя песні. Яны і надалей захоўвалі шмат агульных рысаў як у змесце, так і ў мастацкіх прыёмах. Гэтым у многім абумоўлена яскрава выражанае падабенства вуснай паэзіі ўсходніх славян, з часам падмацаванае ўзаемасувязямі, што датычыцца перш за ўсё ўкраінцаў і беларусаў³.

Да найбольш старажытных відаў фальклору адносяцца замовы і абрадавая паэзія. У беларусаў і ўкраінцаў сярод названых вуснапаэтычных твораў многа падобных, што часта з'яўляецца вынікам іх узаемаўплыву. Так, асобная беларускія калядкі і шчадроўкі, дзе гаворыцца пра казакоў (напрыклад, “У пана Лявона вумная жана”), пра Кіеў або Львоў (“У Кіеве на перавозе”) ці пра міжусобіцы ўкраінскіх князёў (“Прыехаў князь із Кіева”), нярэдка звязаны з адпаведнымі ўкраінскімі фальклорнымі творамі. З другога боку, матывы беларускіх валачобных песняў сустракаюцца ў некаторых украінскіх калядках і шчадроўках, што глумачыцца не толькі іх агульнасцю і тыпалагічнай блізкасцю, але і ўздзеяннем беларускай абрадавай паэзіі на ўкраінскую⁴.

Да старажытных фальклорных відаў належыць таксама загадкі, прыказкі і прымаўкі. Тэкстуальная блізкасць многіх беларускіх і ўкраінскіх твораў гэтых відаў сведчыць пра іх актыўнае распаўсюджванне, пераход ад аднаго народа да другога. Найбольш плённыя вынікі беларуска-ўкраінскіх фальклорных узаемасувязей адчуваюцца ў такіх папулярных вуснапаэтычных відах, як казкі і асабліва лірычныя песні. Яны яскрава адлюстравалі плённасць культурнага яднання беларусаў і ўкраінцаў.

Казкі ўсходніх славян часта ўзаемапранікалі. Напрыклад, нельга не пагадзіцца з тым, што казка пра Івася і ведзьму, добра вядомая на Украіне, распаўсюджана там больш, чым у Расіі і Беларусі, і што яе рускія варыянты “іншы раз носяць на сабе яўнія сляды маларускай рэдакцыі”⁵. У сваю чаргу некаторыя ўкраінскія варыянты казкі пра Івася і ведзьму вельмі блізкія да беларускіх “рэдакций” гэтага твора. Яны запазычаны з беларускага фальклору або трапілі пад яго моцны ўплыв. В.Міларадавіч небеспадстаўна лічыць, што тыя варыянты беларускай казкі пра Івася і ведзьму, дзе гаворыцца пра незвычайнае паходжанне героя, перайшлі з беларускай вуснапаэтычнай творчасці⁶.

³ Падрабязней гл.: Охріменко П.П. Украинско-белорусские фольклорные взаимосвязи // Учен. зап. Гомельского пед. ин-та. Мн., 1958. Вып. 7. С. 93-109; Ён жа. Фольклорна-літаратурныя сувязі ўкраінскага і беларускага народаў. Мн., 1959; Ён жа. Летапіс братэрства: Аб беларуска-ўкраінскіх фольклорных, літаратурных і тэатральных сувязях. Мн., 1973. С. 7-27, 211-222. Ён жа. Русско-украинско-белорусские фольклорные взаимосвязи. Сумы, 1982.

⁴ Гл.: Милорадович В. К вопросу о колонизации Посулья в XVI и XVII веках // Киевская старина. 1899. Т. 7. С. 86, 89.

⁵ Тамсама. С.83.

⁶ Тамсама. С. 82– 84, 89.

Па багацці фантастыкі, мастацкай выразнасці і яскравасці, “жывасці і прыгажосці апояду беларускія казкі не маюць сабе роўных”⁷. Не выпадкова яны актыўна ўзлічнічалі на фальклор суседніх народаў, галоўным чынам на народна-паэтычную творчасць украінцаў.

Нямала казак узнікла ў класавым грамадстве. Гэта перш за ўсё рэалістычныя сацыяльна-бытавыя казкі і анекдоты. У іх своеасабліва адлюстраваны рэальный ўзаемадносіны людзей феадальнай і капиталістычнай эпох, прычым часта ў сатырычным або гумарыстычным плане. Такія творы актыўна пранікалі ў фальклор суседніх народаў, у той ці іншай меры ўзлічнічаючы на іх казачны рэпертуар. Для пацвярджэння гэтага можна прывесці відавочныя факты ўплыву беларускіх рэалістычных казак і анекдотаў на ўкраінскі фальклор. Ва ўкраінскім фальклоры ёсьць казачныя творы пра “литву” і “литвинів”, гэта значыць пра беларусаў (у мінулым іх на Украіне часта называлі “літвінамі”). Такія творы, як правіла, вызначаючыя добрачылівымі адносінамі да народа-суседа. Для прыкладу можна назваць цыкл казак і анекдотаў “про литву”, змешчаны ў зборніку І.Рудчанкі “Народные южнорусские сказки”. У першым творы анекдатычнага хараектару гэтага цыкла спачатку нібы высмеиваюцца наўняныя “літвіны”. Каб не плаціць чумакам за соль, яны рашылі вырасціць яе на полі. Але “на тій ниві, де сіль посіяли, вовкі яму вирили да й жилюць собі”, і гэта нібыта стала прычынай таго, што “сіль не сходзіт”. Каб пазбавіцца ад “нечистоі сили”, “громада й присудила... лізти у яму і подивітись, што там таке”, мясцоваму папу, якому ваўкі галаву “геть чисто одкусілі!”⁸. Такім чынам, атрымалася, што ў гэтым народным творы высмеиваюцца не “літвіны”, а не дужа кемліўы поп.

У зборніку “Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края” П.Шэйна апублікованы два беларускія анекдоты — “Ці была ў Грыгора галава, ці не?” і “Ці была ў папа галава, ці не?”, якія сваім зместам і матывамі вельмі нагадваюць згаданую вышэй украінскую казку-анекдот “про литву”. У іх больш падрабязна распрацавана сітуацыя, калі “героі” (у першым анекдоце мужык Грыгор, а ў другім — поп) засталіся “без галавы” (у прымым і пераносным сэнсах)⁹. Не толькі змест, але і асобныя дэталі, выразы, а таксама некаторыя беларусізмы ва ўкраінскай казцы-анекдоте “про литву” сведчаць пра яе залежнасць ад такіх ці падобных беларускіх вуснапаэтычных твораў.

Украінскія казкі і анекдоты ў сваю чаргу аказвалі некаторае ўзлічненне на беларускі фальклор. Напрыклад, П.Шэйн сцвярджае, што ўкраінскі анекдот

⁷ Савченко С.В. Русская народная сказка: История собирания и изучения. К., 1914. С. 246.

⁸ Рудченко И. Народные южнорусские сказки. К., 1870. Вып. 2. С. 194–196.

⁹ Гл.: Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. СПб., 1893. Т. 2. С. 310–312.

“Тепер мені не до солі” “зайшоў у Мінскую губернию”, прычым ён не толькі асіміляваўся, але спарадзіў і адпаведную беларускую прыказку: “Не да солі, калі граюць на басолі”¹⁰.

Такім чынам, старажытныя фальклорныя віды, у прыватнасці казкі, якія атрымалі далейша развіццё ў класавым грамадстве, з’яўляюцца вельмі каштоўным матэрыялам для высвялення не толькі тыпалагічнай блізкасці, але і цесных узаемасувязей беларускай і украінскай вуснапаэтычнай творчасці. Найбольш выразна выяўляюцца беларуска-украінскія фальклорныя узаемасувязі ў песенных жанрах. І гэта натуральна, бо ў беларусаў і украінцаў амаль палова песняў вельмі блізкія па змесце і форме. Такая акалічнасць аблягчала і абліягчае іх пераход ад аднаго народа да іншага.

Украінскі і беларускі народы на працягу стагоддзяў вялі сумесную барацьбу супраць розных захопнікаў. Таму вуснапаэтычныя творы, якія адлюстравалі гэтую барацьбу, нярэдка пранікалі ў фальклор суседзяў. Адным з іх з’яўляецца “Пісня про Бондарівну”. Яна ўзнікла на Правабярэжнай Украіне ў перыяд антышляхецкага супрацьстаяння і з часам стала вядомай і ў Беларусі. Беларускія варыянты гэтай песні блізкія да украінскіх, пра што сведчыць іх супастаўленне. Сказаное мае дачыненне і да такіх украінскіх песняў, як “Про Кармелюка” і “За горою за крутою”. Яны таксама перайшлі ў беларускі фальклор. Узаемапранікненне песняў мела важнае грамадскае значэнне, садзейнічала распаўсюджванню сярод братніх народоў вольту вызваленчай барацьбы.

Агульнасць, тыпалагічнае падабенства і моцная узаемасувязі беларусаў і украінцаў вельмі выразна выяўляюцца і ў лірычных песнях — самым любімым жанрам народнай творчасці. Многія беларускія і украінскія лірычныя песні з’яўляюцца бліzkімі варыянтамі. Такія варыянты часта ідуць ад адзінага больш старажытнага ўзору або паралельных распрацовак адной і той жа тэмы.

Шматлікія украінскія народныя песні дзякуючы суседству перайшлі да беларусаў, дзе “атрымалі шырокую распаўсюджанасць і праз тое асіміляваліся з песнямі несумненна беларускай творчасці”¹¹. Гэты практэс лягчэй за ўсё пра сачыць на песенным матэрыяле паўднёвых раёнаў былых Гродзенскай, Мінскай і Магілёўскай губерніяў (ципер Брэсцкай і Гомельскай абласцей).

З украінскай песеннай творчасці ў беларускі фальклор пранікла нямала казацкіх і чумацкіх песняў. Магчыма, што некаторыя казацкія песні былі занесены ў Беларусь яшчэ ў сярэдзіне XVII ст. тымі атрадамі, якія Багдан Хмяльніцкі пасылаў у дапамогу беларускаму народу. Трэба памятаць таксама, што сярод запарожскіх казакоў былі і беларусы. Гэтыя запарожцы з беларусаў заносілі на сваю радзіму украінскія песні, перш за ўсё казацкія. Тоэ ж рабілі і чумакі, якія прыязджалі ў Беларусь гандляваць рыбай і соллю, а таксама плытагоны, што сплаўлялі лес па Дняпры, кабзары і лернікі.

¹⁰ Шейн П.В. Материалы для изучения... С. 478, 698.

¹¹ Романов Е. Белорусский сборник. К., 1886. Вып. 1 и 2. С. 9.

Пачынаючы з XVII–XVIII стст. у беларускі фальклор сталі пранікаць некаторыя ўкраінскія песні літаратуранага паходжання. У XIX ст. гэты працэс прыкметна ўзмацніўся, а з сярэдзіны XX ст. стаў амаль вызначальным у беларуска-ўкраінскіх фальклорных узаемасувязях.

З украінскіх песняў літаратуранага паходжання найбольш папулярнымі ў Беларусі сталі песні Тараса Шаўчэнкі — “Реве та стогне Дніпра широкі”, “Заповіт”, “Од села до села”, “Ой одна я, одна”, “Утоптала стежечку через яр”, “Нащо мені чорні брові” і інш.¹² Песні Кабзара началі распаўсюджвацца сярод беларусаў яшчэ з сярэдзіны XIX ст., прычым як на ўкраінскай, так і на мяшанай беларуска-ўкраінскай, а таксама беларускай мовах, а сярод часткі інтэлігэнцыі — і на рускай мове. Хутка яны сталі з’яўляцца ў зборніках беларускіх песняў, асабліва рукапісных. Песні на слова Шаўчэнкі добра вядомыя ў Беларусі і ў наш час.

З украінскіх песняў літаратуранага паходжання ў Беларусі значным поспехам карыстаючыца “За Немань іду” Сцяпана Пісарэўскага, “Віють вітри, віють буйні”, “Дід рудий”, “Вітер віе горою” з “Наталкі Палтаўкі” Івана Катлярэўскага і інш.¹³ Да беларускага народа яны пранікалі рознымі шляхамі. Гэтае пранікненне было даволі інтэнсіўнае, пра што сведчыць, напрыклад, тое, што ў “Белорусскій сборнік” Я. Раманава (1886) уключаныя як народныя беларускія песні (у адпаведнай апрацоўцы) трэх названых песні з “Наталкі Палтаўкі”.

Украінскія песні, уздзейнічаючы на народную творчасць беларусаў, не толькі ўзбагачалі яе новымі творамі і матывамі (пра жыццё і барацьбу казакоў, побыт чумакоў), новымі вобразамі (напрыклад, Бандароўны, Кармалюка), але аказвалі таксама прыкметны ўплыў на мастацкую форму беларускіх песняў, у прыватнасці, на ўмацаванне паслядоўнай рыфмоўкі, якая ў многіх карэнных беларускіх песнях адсутнічае.

Матэрыйял украінскага (як і польскага ці рускага) песеннага рэпертуару, уваходзячы ў беларускую народную творчасць, арганічна зліваўся з ёй. Яна не толькі многае ўспрыняла з песеннага багацця ўкраінцаў, але ў большасці выпадкаў “па-свойму перапрацавала тэмы, якія прыйшли ў яе як упływy суседніх славянскіх народаў, і гэта зусім нармальная, бо творчасць кожнага народа адчувае ўплыў суседніх культур і ў сваю чаргу ўпłyvaе на іх”¹⁴.

І сапраўды, беларуская народнапесенная творчасць, побач з казкамі, аказала прыкметнае ўздзеянне на фальклор украінскага (а таксама рускага і польскага) народа.

¹² Гл.: Охріменко П.П. Т.Г. Шевченко і білоруська народна пісенна творчість // Народна творчість та этнографія. 1961. № 2. С. 49–55; Тарас Шаўчэнка і Беларусь. Мн., 1969. С. 34–41, 85–89.

¹³ Гл.: Ахрыменка П.П. Летапіс братэрства. С. 23–24, 55–57.

¹⁴ Шырма Р. Беларуская народныя песні, загадкі і прыказкі. Мн., 1947. С. 10.

Як у суседніх з Українай беларускіх раёнах даволі часта сустракающа ўкраїнська песні, так і на суседніх з Беларуссю юга-землях даволі шырока бытующая українська варяянты беларускіх песняй. Так, на Чарнігайшчыне цешыцца папулярна сцю “Лягоніха”, якая і на Україні бытуета ў многіх варяянтах. Яны вельмі блізкі да беларускіх: Ой Левоніху Левон полюбив, / Левонісі черевички купив. / Левоніха — душа ласкавая / Черевичкамі поляскавала.¹⁵ / А Лягоніху Лягон палюбіў, / Лягонісе чаравічкі купіў. / Лягоніха — душа ласкавая — / Чаравічкамі палясківала.¹⁶ / Ой, Левоніха, Левоніха моя, / Несолоная капуста твоя! / Лиха мачуха на пасинка була, / Несолоную капусту дала. / А пасинка так и чорт не бере — / Несолоную капусту жере.¹⁷ / Ай, Лягоніха, Лягоніха мая, / Нісалённая капуста твая! / Лиха мачуха на пасинка была, / Нісалённую капусту дала. / А пасынка дык і чорт не бярэ, / Нісалённую капусту жарэ¹⁸.

Вялікую ролю ў распаўсяджванні беларускай вуснай пазіі сярод украінскага народа адыгралі перасяленцы. Ніямана беларускіх песняў занесена імі, напрыклад, на Лубеншчыну¹⁹.

У савецкі перыяд беларуска-украінскія фальклорныя сувязі развіваліся даўней, прычым вядучая месца ў іх, як і раней (але яшчэ больш выразна), заняла песьенная творчасць. Акрамя традыцыйных народных песняў, з’явілася многа песняў літаратурнага паходжання, лепшыя ўзоры якіх па-ранейшаму пераходзілі ад аднаго народа да другога. Тыповым прыкладам гэтага можа быць вельмі папулярная песьня Адама Русака “Бывайце здаровы”, якая нарадзілася украінскія варяянты, вядомыя ў записах пад назвай “Ми славно гуляли”, або “Колгоспница”²⁰. У перыяд Вялікай Айчыннай вайны яна выклікала цэлы шэраг пародый і перафразаў, у тым ліку на ўкраінскай мове.

У апошнія гады савецкай улады ў Беларусі вельмі папулярнай была песьня Веры Вярбы “Ручнікі”. Яна пранікла і на Украіну, перш за ўсё ў суседнія з Беларуссю раёны Чарнігайшчыны, а таксама на Сумшчыну. Мова юга-землях варяянтаў гэтай песьні мяшана, з многімі беларусізмамі і русізмамі. Гэта сведчыць, што дадзеная песьня яшчэ поўнасцю не злілася з украінскім фальклорам, не набыла канчатковай іншанациональной народнай “рэдакцыі”, знаходзіцца ў стане “шліфоўкі”. Гэта ж датычыцца і песьні Ніла Гілевіча “Вы шуміце, бярозы”, якая карыстаецца вялікім поспехам як у Беларусі, так і на Украіне.

Як бачым, вынікі беларуска-украінскіх фальклорных узаемасувязей вельмі адчувальныя. Без узаемапранікнення і ўзаемаўплыву вуснапаэтычная творчасць і беларусаў і юга-землях не мела б многіх тэм, вобразаў, матываў,

¹⁵ З записаў аўтара.

¹⁶ Васіленак С.І. Народная творчасць. Мн., 1940. С. 128.

¹⁷ З записаў аўтара.

¹⁸ Чуркін М. Беларускія народныя песні і танцы. Мн., 1949. С. 171.

¹⁹ Милорадович В. К вопросу о колонизации Посулья... С. 85–89.

²⁰ Русский фольклор. 1963. Т.8. С. 237–239.

мастацкіх прыёмаў, а значыць, не дасягнула б такога высокага ідэйна-мастакага ўзору і багацця, якім яна вызначаецца. Братня народы заўсёды шчыра дзялітіся лепшымі здабыткамі, асабліва ў галіне найбольш развітых і актыўных жанраў сваёй творчасці, якімі ва ўкраінскім фальклоры з'яўляюцца, перш за ёсё, лірычныя і гістарычныя песні, а ў беларускім — казкі і лірычныя песні.

Лідзія Карней (Kieў)

Беларускія ноталінейныя Ірмалоі канца XVI – першай паловы XVII ст. у бібліятэках Украіны: Да праблемы беларуска-ўкраінскіх сувязей у галіне духоўнай музыки

Генетычнае роднаснасць беларускага і украінскага народаў, іх прабыванне ў адных дзяржавах спрыялі ўзнікненню асабліва цесных сувязей паміж іх культурамі. Сувязі паміж беларускай і ўкраінскай культурамі перыяду XVI–XVII стст. ужо даўно сталі аб’ектам даследавання вучоных. Аднак яны засяродзілі сваю ўвагу ў асноўным на сувязях у галіне філалогіі, фальклору, і амаль не вывучаюць сувязі ў сферах царкоўнай музыкі. Тут я падзялюся некаторымі меркаваннямі адносна асаблівасцей украінска-беларускіх сувязей, што выявіліся ў царкоўнай манодыі, г.зн. аднагалосым спеве, які зафіксаваны ў ноталінейных зборніках — Ірмалоях.

З распаўсюджаннем хрысціянства ў Кіеўскай Русі, яго афіцыйным прыніццем звязана ўсталяванне ў цэрквах Кіева, а потым — і ў іншых гарадах дзяржавы манадычнага царкоўнага спеву. У даследчыкаў ужо не выклікае сумненняў, што Кіеўская метраполія, трансплантуючы з Візантыі неабходную для пашырэння хрысціянства літаратуру, пераняла адтуль і царкоўны спеў. Істотную ролю тут адыграла балгарскае пасрэдніцтва.

Кіеўская метраполія запазычыла з Візантыі ўвесі кананічны рытуал царкоўных спеваў, гімнаграфічныя тэксты спеваў, якія былі перакладзены на стараславянскую мову, розныя царкоўныя жанры і пеўчыя кнігі. Была перанята і нязменная безлінейная сістэма запісу — ідэаграфічнага тыпу натацыя, якую даследчыкі называюць палеавізантыйскай.

Кіеўская багаслужбовая практыка правяляла пэўны адбор палеавізантыйскіх знакаў, а некаторыя з іх мелі іншую графіку. Такім чынам, у Кіеве не дакладна капіявалі палеавізантыйскую натацыю, а, абапіраючыся на яе, стваралі сваю натацыю, якую даследчыкі называюць знаменнай (ад стараславянскага слова *значіти*, якое абазначае “знак”).

Як палеавізантыйскую, так і знаменную натацыю даўняга перыяду (да XVII ст.) даследчыкам расшыфраваць не ўдаецца, бо яна не давала дакладнай

фіксацыі кожнага гуку, а толькі дапамагала ўзнавіць па памяці ўжо вядомыя спевакам царкоўныя напевы. Кожны знак абазначаў цэлы меладычны зварот.

Да ўзнікнення праваслаўнай музыки ў Кіеве колішнія ўкраінцы і беларусы ўжо мелі вялікі набытак абрадавага фальклору, і царкоўная музыка існавала ў акружэнні народнай музыкі. Гэта не магло не паўплываць на музычны змест царкоўных спеваў. Такому працэсу спрыяла тая акалічнасць, што знаменная натацыя была разлічана на запамінанне спеваў, іх вусную перадачу, якая дапускала элементы імправізацыі ў межах канона. Усё гэта стварала перадумовы для паступовага ўзнікнення стараславянскага спеву на традыцыйныя гімнаграфічныя тэксты як адгалінавання праваслаўнай грэка-славянскай царкоўнай музыкі.

Разам з хрысціянствам старакіеўскі знаменны спеў паўстываўся ў розных рэгіёнах Кіеўскай дзяржавы, у прыватнасці, на беларускай зямлі. Пра гэта сведчаць розныя даўнія крыніцы. Так, Аляксандр Мезенец, што пераехаў з Украіны ў Москву і ўдасканальваў там знаменную натацыю, у сваёй працы “Извещение о согласнейших пометах” у сярэдзіне XVII ст. адзначаў: “Першыя творцы гэтага знамені (знаменай натацыі. — Л.К.) і царкоўныя прыхільнікі спеву былі ў столычным горадзе рускай дзяржавы — богаберажоным Кіеве. Праз некалькі гадоў з Кіева гэты спеў і знамя (знаменная натацыя. — Л.К.) нейкімі прыхільнікамі былі перанесены ў Вялікі Ноўгарад. З Вялікага Ноўгарада ён паўстываўся і памножыўся па ўсіх гарадах і манастырах рускай епархіі і ва ўсе яе межы”¹.

На працягу X–XVI стст. культавая манодыя ў розных блізкаславянскіх рэгіёнах не заставалася дагматычна нязменнай. Узбагацілася колькасць гімнаграфічных тэкстаў, якія мелі музычнае ўвасабленне, узікале розныя меладычныя напевы на адзін і той жа тэкст, выпрацоўваліся рэгіянальныя традыцыі гэтага спеву на Украіне і ў Беларусі.

Кульмінацыйны этап развіцця культавай манодыі на Украіне і ў Беларусі прыпадае на канец XVI – першую палову XVII ст. У гэты час яна дасягнула высокага мастацкага ўзроўню і яскравай эмацыйнальной выразнасці. Меладычнае ўзбагачэнне культавай манодыі вымагала змены запісу музыкі. Неабходна было або ўдасканальваць знаменную натацыю, каб яна фіксавала кожны гук, што ажыццяўлялася ў Москві ў XVII ст., або пераходзіць на новую пяцілінейную натацыю, якая была вядома ў Заходній Еўропе з XIV ст. Беларуская і ўкраінская царкоўныя практикі не пазней за другую палову XVI ст. перайшлі на новую пяцілінейную сістэму запісу культавай манодыі. Гэтая натацыя атрымала назыву “кіеўскай квадратнай натацыі”, што сведчыць пра яе ўкраінскае паходжанне. Яна многае запазычыла ад пяцілінейнай натацыі, створанай у Заходній Еўропе, але вызначалася і арыгінальнасцю. Яна не ўяўляе ніякай складанасці для музычнага ўзнаўлення.

¹ Музыкальная эстетика России XI–XVIII веков. М., 1973. С. 101.

У Беларусі і на Украіне ў канцы XVI–XVIII стст. культаўая манодыя запісвалася ў спецыяльных ноталінейных зборніках, што мелі назыву “Ірмалой”. Найранейшыя з іх зберагліся з канца XVI ст. Да нашага часу дайшло да тысячы рукапісных ноталінейных Ірмалояў украінскага паходжання. У бібліятэках Беларусі і Украіны ёсьць ноталінейныя Ірмалоі беларускага паходжання. У Інстытуце рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя У.Вяннадскага Нацыянальнай Акадэміі навук Украіны знаходзяцца два вельмі каштоўныя Ірмалоі беларускага паходжання. Гэта — так званы Супрасльскі Ірмалой канца XVI – пачатку XVII ст. (ф. I, № 5391) і Ірмалой 40-х гадоў XVII ст., што быў падараваны Жыровіцкаму манастыру (ф. I, № 3367).

Параўнанне двух указаных беларускіх Ірмалояў з Ірмалоямі ўкраінскага паходжання канца XVI – першай паловы XVII ст. сведчыць, што зборнік “Ірмалой” як на Украіне, так і ў Беларусі ўключаў не толькі ірмосы, а ўвесь гадавы рэпертуар царкоўных напеваў розных жанраў. Гэта значыць, Ірмалой быў адзінай пэўнай кнігай манадычнага спеву ў праваслаўнай багаслужбовай практицы як на ўкраінскіх, так і на беларускіх землях. Рукапісы беларускага і ўкраінскага паходжання маюць падобную структуру і манадычны змест.

Як і ў Ірмалоях украінскага паходжання, у рукапісе з Жыровіцкага манастыра ёсьць напевы з назвамі “кіеўскі”, “астразскі”, “балгарскі”, “сербскі” і інш. У Жыровіцкім Ірмалоі ёсьць два меладычныя напевы з атрыбуцыямі “беларускі” і “ўкраінскі” на гімнографічны тэкст “Да исполняется уста наша”.

Параўнанне рукапісаў беларускага і ўкраінскага паходжання сведчыць пра тое, што манадычны спеў перыйду яго росквіту (канец XVI – першая палова XVII ст.) у Беларусі і на Украіне быў звязаны з супольнай традыцыяй украінска-беларускага царкоўнага спеву. У гэтым рэгіёне ў другой палове XVI ст. адбылася рэформа музычнага запісу, прайшла пэўная уніфікацыя царкоўных спеваў, якія запісваліся ў Ірмалоях з адпаведнай структурай. Але пры гэтым у іх фіксаваліся і мясцовыя меладычныя напевы, што ўзнікалі ў Беларусі і на Украіне.

У наш час складана вызначыць архетып зборніка ноталінейнага Ірмалоя, з якога пачалі стварацца спісы, а таксама цяжка вызначыць асяродак ці рэгіён, дзе такія першыя ноталінейныя зборнікі ўзніклі.

Узнікненне супольнай беларуска-ўкраінскай праваслаўнай традыцыі манадычнага спеву абумоўлена шэрагам прычын: існаваннем супольнай праваслаўнай царквы ў межах Вялікага Княства Літоўскага, а таксама Рэчы Паспалітай, у якія ўваходзілі ўкраінскія і беларускія землі; цеснымі контактамі паміж беларускім і ўкраінскім брацтвамі, іх школамі (узніклі ў канцы XVI ст.), якія асабліва дбалі пра харавы царкоўны спеў і былі асяродкамі, дзе ён развіваўся.

З другой паловы XVII ст. беларускія і ўкраінскія царкоўныя музыканты, якія запрашаліся і перавозіліся ў Расію, прывозілі з сабой ноталінейныя

Ірмалоі, і гэты манадычны спеў украінска-беларускай супольнай традыцыі паширыўся ў расійскіх цэрквях.

Пад уплывам ноталінейных Ірмалояў беларускага і ўкраінскага паходжання з другой паловы XVII ст. у Расіі пачаў адбывацца пераход са знаменай на пяцілінейную натацыю. Украінскія і беларускія музыканты (пеўцыя, рэгенты, кампазітары) на запрашэнне царскай улады з другой паловы XVII ст. пераносілі ў Расію і шматгалосны, так званы партэсны царкоўны спеў, які ў украінска-беларускім рэгіёне ўзнік у канцы XVI ст. Усё гэта сведчыць пра значную ролю ўкраінска-беларускай пеўчай традыцыі канца XVI–XVII ст. у развіцці царкоўнага спеву ў Расіі.

Беларуска-ўкраінская традыцыя манадычнага спеву яшчэ мала вывучана, перш за ёсё, з музычнага пункту гледжання. Неабходны паразнанні музычнага зместу рукапісаў, якія паходзяць з розных месцаў і належаць да рознага часу. Гэта дасць магчымасць выявіць не толькі агульныя рысы, але і некаторыя лакальныя асаблівасці манадычнага царкоўнага спеву ў гэтым рэгіёне. Дзеля плённасці такога вывучэння неабходны кантакты паміж украінскім і беларускім вучонымі, скардынаваныя даследаванні, магчыма, і сумесныя выданні.

Толькі супольнымі намаганнямі можна спасцігнуць увеселіе багатыя духоўны набытак украінскай і беларускай музычных культур, даследаваць адзін з дауніх і асабліва значных перыядоў украінска-беларускіх узаемаадносін XVI–XVII стст. у галіне духоўнай музыкі.

(Пераклад з украінскай мовы **Святлана Сачанка**)

Аляксандра Кавалёва (Харкаў)

Пераклады беларускіх аўтараў у Харкаве

Пераклад з братніх моваў — асаблівая галіна культурнага жыцця, якая патрабуе сур'ёзной увагі і падтрымкі. Гэта галіна ніколі не была камерцыйнай, а сёння яе “некамерцыйнасць” абарочваецца проста фатальным чынам. Перакладчык, які працуе прафесійна, адначасова ў нейкай меры прадстаўляе тую культуру, творы якой перакладае. На ім ляжыць нялёгкая адказнасць за права інтэрпрэтацыі, права выбару. Професійных перакладчыкаў з братніх моваў на сёння катастрофічна мала, і ў той культурнай сітуацыі, якая склалася ў посттаталітарных грамадствах колішніх саюзных рэспублік, іх не пабольшае.

Дык павінны ж набіраць сілы грамадскія арганізацыі гуманітарнага напрамку, што забяспечвалі б па меншай меры маральную падтрымку мастацкаму перакладу, як аднаму з найважнейшых спосабаў міжнацыянальных культурных стасункоў.

Пераклад з беларускай мовы ў Харкаве мае свае багатыя традыцыі. З беларускай перакладалі класікі ўкраінскай паэзіі I.Вірган, I.Муратаў. Свой плён-

ны вопыт культурных міжнацыянальных зносін маюць харкаўскі часопіс “Березіль” (колішні “Прапор”) і харкаўскае выдавецтва “Прапор”. У іх творчым здабытку — абменная публікацыі, выданні на дзвюх мовах.

У 60-я гады, у агульной атмасферы грамадской адлігі, асаблівую ролю адыграла захапленне харкаўскіх паэтаў геніем беларускай літаратуры М.Багдановічам. Яго перакладалі У.Баравы, Ю.Стаднічэнка, М.Львовіч. З друкаваннем гэтым перакладам не пашанцавала. У.Баравы паспей выдаць да брэжнеўскіх ганенняў некалькі сваіх перакладаў¹. Але асноўная частка перакладаў паэзіі М.Багдановіча так і засталася ў сталах перакладчыкаў. Яны выкананы ўмелай рукой і, безумоўна, заслугоўваюць увагі даследчыкам.

Цікавы поchyрк Баравога-перакладчыка, калі ён узнаўляе пейзажную лірыку Багдановіча, пазначаную высокай музычнай віртуознасцю, складанай сістэмай гукавых паўтораў, разнастайнай палітрай гукапісу. Узнаўленне гукавой своеасаблівасці такіх вершаў М.Багдановіча, як, напрыклад, “Сярэбраны змей”, не было лёгкім заданнем. На лексічным узроўні неперакладных адзінак у вершы няма, няма праблем і на ўзроўні марфалогіі і сінтаксісу. Затое складаную музычную інструментоўку, пабудаваную на чаргаванні зычных (*дз-с-з*), паяднаным з адначасовым чаргаваннем галосных (*е-о-у*), узнавіць адэкватна ва ўкраінскай мове без парушэння зместу было не праста. У творах такога тыпу гукі істотна працуяць на агульны вобраз, любая штучнасць, прыўнесеная перакладчыкам, была б вельмі прыкметнай. Цікавы фанічныя рашэнні, да якіх звяртаецца перакладчык; акрамя таго, У.Баравы адшуквае ва ўкраінскай мове лексічныя адзінкі, здольныя выконваць падвойнае заданне. Яны канкрэтныя залежнасці, звязаныя з агульным настроем канататыўнага складніка вобраза і адначасова ўзбагачаюць гукавы малюнак.

Мая Львовіч прысвяціла перакладам вершаў М.Багдановіча шмат гадоў творчых пошукаў; аналіз яе працы — удзячны матэрыял для перакладазнаўцаў. Тут звяртае на сябе ўвагу адна цікавая дэталь псіхалогіі творчасці: перакладаючы любімага аўтара, паэтса-перакладчыца арганічна ўплятае матывы яго творчасці ва ўласныя цыклы. Так узнік эмасціянальна-заглыблены цыкл трагічнага гучання “Страцім-лебедзь”. Так было ў час працы над перакладамі вершаў А.Пысіна. Кола перакладчыцкіх зацікаўленняў Mai Львовіч дужа шырокое: ад Янкі Купалы да маладых сучаснікаў. З многімі беларускімі аўтарамі яе звязваюць сяброўскія адносіны. У перакладчыцкім даробку М.Львовіч пераважае паэзія. Сярод перакладаў прозы трэба перш за ўсё называць пераклады твораў І.Мележа і Я.Брыля, дзе па-майстэрску ўзноўлены жывая гутарковая мова, дыялектная стыхія з яе непаўторнымі інтанацыямі, ідышматыкай. Бачна ўмение перакладчыка зыходзіць з аўтарскай задумы, адчуваць аўтарскую эмасціянальную ацэнку. Якраз дзякуючы гэтаму М.Львовіч удаецца пазблігаць літаралізму. У моўных адзінках, у тым, як яны адабраны і

¹ У тым ліку ў кн.: Богданович М. Лірика. Київ, 1967.

ўжыты, адбіаецца стаўленне аўтара да з’яў рэчаіннасці, яго эстэтычна і этычна пазіцыя. Без разумення вобраза аўтара і ўзнаўлення яго на ўзоруні слова не можа быць удалага перакладу.

Немалыя цяжкасці павінен пераадолець перакладчык пры ўзнаўленні лічбавых ідыматычных выразаў. Зыходзячы з самога дэнататыўнага значэння слова, іх перакласці проста немагчыма. Напрыклад, “Распеліся тут пад акном, каб вы пелі на хлеб!” (Я.Брыль) — “Регочете тут, бодай ви на кутні реготаі”. Шукаючы адекватны варыянт, перакладчык зыходзіць якраз з характару эмаянальнай ацэнкі аўтара. У выразе “пелі на хлеб” заключана пэўная амбівалентнасць. Аб’ектыўна-мажорнае значэнне слова “пелі” ў дадзеным кантэксле абарочваецца сваёй проціглагасцю. Бо співаць дзеля хлеба — гэта значыць жабраваць. Такая ж амбівалентнасць заключана і ва ўкраінскім выразе “на кутні реготаті”.

Ідыматычна насычаная проза І.Мележа і Я.Брыля знайшла ва ўкраінскім перакладзе М.Львовіч майстэрскае ўзнаўленне. З гэтым звязана і ўменне ўзнавіць усю паўнату багатай, гнуткай інтанацыі арыгінала. Непазбежныя пры гэтым страты кампенсуецца здабыткамі. Напрыклад, у Я.Брыля: “Рэчка наша спакойная, з тарфяністым дном, шмат крутых (у нас кажуць “прыткіх”, а то і “спрытных”) берагоў”, — у перакладзе: “Річка наша спокійна, з торфяністым дном, багато крутих (у нас кажуць “прикрих”) берегів.” Двум беларускім прыметнікам (“прыткіх” і “спрытных”) адпавядзе адзін украінскі — “прикрих”. Прыметнік “прикрий”, ужыты як сінонім да прыметніка “крутый”, дзякуючы сваім багатым асацыятыўным магчымасцям цалкам узнаўляе сэнс беларускіх слоў “прыткіх” і “спрытных”. Затое далей для беларускага назоўніка “падрэзаў” знайдзены два ўкраінскіх: “печер” ды “підмоін”, бо ва ўкраінскай мове няма слова, якое адпаведна ўзнаўляла б этымалогію беларускага слова “падрэзаў”. Такім чынам, пэўная апісальнасць у дадзеным выпадку цалкам апраўдана.

Намаганне перакладчыка зыходзіць перш за ўсё з творчай задумы аўтара вядзе да арыгінальных, непаўторных у сваёй канкрэтнасці рашэнняў. Цікавыя для даследчыка назіранні даюць у гэтым плане пераклады вершаў на гістарычную тэматыку. Бо тут узікаюць цяжкасці, звязаныя з узнаўленнем агульнага гістарычнага каларыту. Перакладчык павінен нанова распрацоўваць сваю методыку перакладу слоў з “рознахарактарнай” этымалогіяй, узнаўленне арэола культурных, моўных асацыяцый.

Разгледзім з гэтага пункту гледжання пераклад “Балады пра Гаркушу” М.Танка, што выкананы М.Львовіч. Балада напісана класічным рыфмаваным вершам, мае дакладна выражаны знешні сюжэт, як гэта найчасцей бывае ў творы ліра-эпічнага жанру. Украінскі пераклад М.Львовіч адекватна ўзнаўляе рытм, характеристыкі, інтанацыю арыгінала. Адхіленні назіраючца ў перакладзе асобных слоў, а менавіта звязаных з узнаўленнем гістарычнага ка-

ларыту. Такім канцэптуальна важкім словам у баладзе М.Танка з'яўляецца слова “булат”. У вершы адлюстраваны падзеі часоў Багдана Хмяльніцкага, калі ў шэррагах запарожскіх казакаў супраць польскага прыгнёту змагалася нямала беларусаў. Гаркуша — адзін з народных герояў таго часу. Дарэчы, ён адноўлька папулярны як у Беларусі, так і на Украіне. (Згадаем, напрыклад, “Переказ про Гаркушу” Г.Ф.Квіткі-Аснаўяненкі.) У казакаў галоўнай зброяй была шабля. Ва ўкраінскую, беларускую мовы таго часу праз польскую мову ўвайшло слова “дамаска” (“адамашка”, “домаха”). Запазычанае з персідской мовы слова “булат” прыйшло ва ўкраінскую мову (през расійскую) пазней. Для казака XVII ст. назва зброі “шабля-дамаха” была звыклай, натуральнай, магчымы нават адзінамагчымай. Дзякуючы таму, што М.Львовіч ужывае менавіта гэтае слова, у перакладзе ўзнікае вобраз, які ўключаеца ў шырокі культурна-гістарычны кантэкст.

Цікава прааналізаць пераклад слоў, якія маюць рознахарактарную эты-
мологію, як, напрыклад, беларускае слова “навальніца” і ўкраінскае “гроза”.
У тэксле арыгінала ў адной паэтычнай прасторы размешчаны “навальніца” і
“панская навала” (г.зн. народная пераможная моц і ворагі, якія адступаюць
перед ёй). Узнікае багацце асацыяцый, якое цяжка ўзнавіць у перакладзе.
“Навальніца грозная ўставала / Грому каціўся па шляхах, далінах, / Адступала
панская навала, / Дым клубіўся з гнёзд яе асіных.” Па-ўкраінску гэтыя радкі
гучаць так: “Хмары ўшла, така гроза ўставала, / Грим такій котився по доли-
нах, / Відступала панская навала, / Клубочився дым із гнізда осіних.”
Гістарычны каларыт балады ў перакладзе М.Львовіч узмацняецца дзякуючы
ўжыванню выразу “став кошем” замест стылістычна нейтральнага “затры-
маўся”. Перакладчык па-майстэрску выкарыстоўвае вобразнае багацце
ўкраінскага фальклору, дум з гістарычнай тэматыкай. Таму “вароны” пера-
кладаюцца як “гайворонія”, “збожжа” — як “жито”.

Аўтарская пазіцыя — асноўны крытэрый выбару слова перакладчыкам.
Якраз таму ў інтэрпрэтацыі знакамітай “Пагоні” М.Багдановіча М.Львовіч
двойчы свядома ўжывае слова “вітчизна” (у арыгінале “краіна радзімая”,
“радзімая старонка”). Бліжэй да літары арыгінала пераклад Рамана Лубкіўскага
(“коханій край”, “матуся-крайна”). Мая Львовіч зыходзіць з агульнага пафасу
верша — патрыятычнага, узнёслага, герайчнага. Губляючы ў дакладнасці, яе
пераклад выйграе ў выразнасці, значнасці створанага вобраза.

Кожнае канкрэтнае рашэнне перакладчыка непаўторнае; для таго, каб яно
было ўдалае, патрэбна вельмі многа складнікаў. І таму перакладчыцкі даро-
бак харкаўчанкі М.Львовіч, прадстаўлены творамі некалькіх дзесяткаў
беларускіх аўтараў, належыць да з'яў самабытных, цэласных, тых, якія, безу-
моўна, заслугоўваюць даследчыцкай увагі.

(Пераклада з украінскай мовы Святланы Сачанка)